

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**SELÇUKLU İLM-İ İNŞASININ OSMANLI KURULUŞ
DİPLOMATİKASINA ETKİSİ**

**Tanju ATEŞ
138105011011**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr. Mustafa AKKUŞ**

KONYA/2017

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Tanju ATEŞ		
	Numarası	138105011011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Fatih Sultan Mehmet Dönemine Kadar Selçuklu Diplomatasının ve İlm-i İnşasının Osmanlı Diplomatasına Etkisi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Tanju ATEŞ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Tanju Ateş
	Numarası	138105011011
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ
	Tezin Adı	Fatih Sultan Mehmet Dönemine Kadar Selçuklu Diplomatasının ve İlm-i İnşasının Osmanlı Diplomatasına Etkisi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Fatih Sultan Mehmet Dönemine Kadar Selçuklu Diplomatasının ve İlm-i İnşasının Osmanlı Diplomatasına Etkisi başlıklı bu çalışma ...13./...06/...2017. tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr	Caner ARABACI	
2	Prof.Dr.	Hacı Mustafa ERAVCI	
3	Yrd.Doç. DR.	Mustafa AKKUŞ	

ÖZET

Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ kısaca belge ilmi olarak açıklanmıştır. Diplomatika ilmi Latin ve Yunan medeniyetlerinin oluşturduğu bir ilim alanıdır. XVII. yüzyıla kadar diplomasi ilmi başlığı altında bir yan dal olan diplomatika ilmi; Jean Mabillon'un yaptığı çalışmalar ve yazdığı eserler neticesinde Avrupa ülkelerinde bağımsız bir bilim dalı olmuştur. Jean Mabillon'dan sonra XX. yüzyıla kadar diplomatika ilmi üzerinde yapılan çalışmalar ve araştırmalar hızlanarak devan etmiştir. Diplomatika ilmi, bu şekilde modern dönemdeki tanımı ile bir bilim dalı haline gelmiştir.

İlm-i inşâ ise İslâm medeniyeti ile ilk olarak ortaya çıkıp şekillenmişti. Hz. Ömer döneminde İslâm devletinin Ortadoğu'da geniş coğrafyaları fethetmesi neticesinde İslâm ilm-i inşâ geleneği Fars, Türk, Rum, Arap gibi kültürlerin değerleriyle yeni bir hüviyet kazanmıştı. Abbasiler döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği klasik hüviyetine bürünmüştü.

Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneği Karahanlıların Müslüman bir devlet olmasıyla beraber şekillenmeye başladı. Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlılar, Eyyubiler, Memlûklüler, Timurlular, Altın Orda Devleti, İlhanlılar, Safeviler gibi devletler döneminde ise en zirve dönemlerini yaşamıştır. Bu dönemde Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneğiyle ilgili birçok eserler yazılarak ilm-i inşâ sanatı sistemli bir uğraş alanı haline getirilmiştir.

Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmi Osman Bey döneminde şekillenmeye başladı. Orhan Bey, I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murad dönemlerinde Osmanlı Devleti; Türkiye Selçuklu, Bizans, Memlûklü, Timur, Altın Orda Devleti, Abbasiler gibi devletlerden diplomatika ilmi alanında etkilenmiştir. Ancak Osmanlı Kuruluş dönemi devlet teşkilatına ve diplomatika ilmine Türkiye Selçuklu Devleti asıl temel kaynak görevi görmüştür. Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethetip başkent yapmasıyla beraber siyasi, askeri, kültürel ve diplomatik alanlarda Osmanlı Devletinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Osmanlı klasik çağı Fatih Sultan Mehmet ile başladığı için Osmanlı klasik diplomatika ilminin temelleri de Fatih Sultan Mehmet döneminde şekillenmişti. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde ise Osmanlı klasik diplomatika ilminin en zirve dönemleridir.

Anahtar Kelimeler: Diplomatika, İlm-i İnşâ, Modern Diplomatika İlmi, Türk-İslâm İnşâ ilmi, Osmanlı Kuruluş Diplomatika İlmi.

ABSTRACT

The science of diplomacy and ı'lm al-inshâ can be briefly described as a document science. Diplomacy is a field of knowledge created by Latin and Greek civilizations. Diplomacy, which was a subfield under the title of diplomacy until the XVII. century, has become an independent science in European Countries as a result of Jean Mabillon's works and writings. After Jean Mabillon studies and research on diplomacy continued rapidly until the XX. century. By this way, the science of diplomacy has become a science field with the definition of the modern period.

ı'lm al-inshâ however first appeared with the Islamic civilization and was shaped by it. As a result of the Islamic state conquering large geographies in the Middle East during the period of Umar, the Islamic ı'lm al- inshâ tradition gained a new identity with the values of the Persian, Turkish, Greek and Arabian civilizations. During the period of the Abbasids, the Islamic ı'lm al-inshâ tradition gained its traditional identity.

The Turkish-Islamic ı'lm al-inshâ tradition was shaped with the foundation of the Muslim Karahanli State. During the period of the Ghaznavids, Seljukians, Kharzem Shah, Ayyubids, Mamelukes, Timurids, Golden Horde, Ilkhanids and Safavids the science was at its peak. During this period many works were written about the Turkish-Islamic ı'lm al-inshâ science and the ı'lm al-inshâ tradition became a systematic field of occupation.

The diplomacy science of the Ottoman founding period began to shape during the period of Osman Bey. During the periods of Orhan Bey, Murad I., Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed and Murad II., the Ottoman Empire was influenced by states such as the Anatolian Seljukian, Byzantium, Mamelukes, Timur, Golden Horde and Abbasids in terms of diplomacy. However, the Anatolian Seljukian state served as the main basic resource for the state organization of the Ottoman Founding and the science of diplomacy. Together with the conquer of Istanbul, which also became the capital, of the Ottoman Empire during the period of Fatih the Conqueror a new period in terms of politics, military, culture and diplomacy started for the Ottoman Empire. Since the Ottoman Classical Era started with Fatih the Conqueror, also the foundations of the Ottoman classical science of diplomacy were with Fatih the Conqueror. During the periods of Sultan Salim the Stern and Sultan Solomon, the Ottoman classical science of diplomacy was at its peak.

Key Words: Diplomacy, ı'lm al-inshâ, the Modern Science of Diplomacy, Turkish-Islamic ı'lm al-inshâ, Ottoman Founding Diplomacy Science.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
TEŞEKKÜR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİKAVE İLM-İ İNŞÂNIN TANIMI VE KAPSAMI

1.1. Diplomatika Nedir	6
1.2. İlm-i İnşâ Nedir	9
1.2.1. İslâm Devletlerinde İlm-i İnşâ Geleneği	11
1.2.1.1. Hz. Peygamber Öncesi Arap Yarım Adasında İlm-i İnşâ Geleneği	11
1.2.1.2. Hz. Peygamber Döneminde İslâm Devletinde İlm-i İnşâ Geleneğinin Şekillenmesi	12
1.2.1.3. Hulefâ-yı Raşidin Döneminde İlm-i İnşâ Geleneği	20
1.2.1.4. Emeviler Döneminde İlm-i İnşâ Geleneğinin Gelişimi	25
1.2.1.5. Abbasiler Döneminde İlm-i İnşâ Geleneğinin Kurumsallaşması	31
1.2.2. Türk-İslâm Devletlerinde İlm-i İnşâ Geleneğinin Arap, İslâm ve Fars Medeniyetlerinin Etkisiyle Yeniden Oluşma Süreci	39
1.2.2.1. Sasani Diplomatika İlminin Samaniler Döneminde İran, Horasan ve Maverâünnehir’de İslâm Medeniyetiyle İlm-i İnşâyaya dönüşüm Süreci	41
1.2.2.2. Karahanlılar Döneminde Türk-İslâm İlm-i İnşâ Geleneği.....	43
1.2.2.3. Gazneliler Döneminde Türk-İslâm İlm-i İnşâ Geleneği	47

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRK-İSLÂM İLM-İ İNŞÂ GELENEĞİNİN TEKÂMÜLE ULAŞMASI

2.1. Büyük Selçuklularda Tuğra ve İnşâ Divanı	51
2.2. Büyük Selçuklu Devleti’nde İlm-i İnşâ Geleneği	54
2.2.1. Kuruluş Döneminde Büyük Selçuklu Devleti’nde İlm-i İnşâ Geleneği	54
2.2.2. Âzâmet Döneminde Büyük Selçuklu Devleti’nde İlm-i İnşâ Geleneği	61
2.2.3. Yıkılış Döneminde Selçuklu Devletinin İlm-i İnşâ Geleneği	67
2.3. Türkiye Selçuklu Devletinin Büyük Selçuklu, Bizans ve İlhanlı Devletlerinin Etkisiyle Bir İlm-i İnşâ Geleneği Oluşturma Süreci	71
2.3.1. Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkiye Selçuklu Devleti İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi	73
2.3.2. Bizans Devletinin Türkiye Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi	76
2.3.3. İlhanlı Devletinin Türkiye Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİNE KADAR SELÇUKLU İLM-İ İNŞÂ GELENEĞİNİN OSMANLI DİPLOMATİKA İLMİNE ETKİSİ

3.1. Kuruluş Döneminde Osmanlı Diplomatika İlminin Oluşum Süreci	81
3.1.1. Beylik Döneminde Osmanlı Devletinde Diplomatika İlmi	82
3.1.2.Devletleşme Döneminde Osmanlı Diplomatika İlmi	87
3.1.3. Fatih Sultan Mehmet Döneminde Osmanlı Diplomatika İlmi	93
3.2. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğinin Temelleri Üzerinde Sentez Bir Diplomatika İlmi Oluşturma Süreci	97
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	109
ÖZGEÇMİŞ	126

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.k.	Adı Geçen Kaynak
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
Ans.	Ansiklopedi
bkz.	Bakınız.
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bsk.	Baskı
C.	Cild
çev.	Çeviren
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Derl.	Derleyen
Ed.	Editör
Fak.	Fakülte
Hız.	Hazreti
hızr.	Hazırlayan
İA.	İslâm Ansiklopedisi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
neşr.	Neşriyat
s.	Sayfa
S.	Sayı
Ter/.ter.	Tercüme
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
TTV.	Türk Tarih Vakfı
Yay.	Yayın
YKY.	Yapı Kredi Yayınları

ÖNSÖZ

Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı, ilkçağlardan beri tarih ilmi için öneme haiz bir alan olmuştur. Devletlerin ve milletlerin arşivleri ve arşiv kaynakları üzerinde yoğunlaşan diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı siyasi, askeri, ekonomik, dini ve sosyal tarihin aydınlatılmasında ana kaynak rölü üstlenmiştir. Milletlerin ve devletlerin arşiv kaynakları onların hafızalarını oluşturur. Devletler, milletler ve medeniyetler siyasi, askeri, ekonomik, dini, sosyal ve kültürel alanlardaki tarihi konularını diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı sayesinde belli bir düzen ve kural çerçevesinde ortaya koyarak saklamayı başarmıştır. Geçmişin aydınlatılması, anın anlaşılır hale gelmesi ve geleceğin öngölülebilir olabilmesi için diplomatika ilmine ihtiyaç vardır. Tarih ilmi de diplomatika ilminin kendi alanı için ne kadar önemli bir bilim dalı olduğunu modern dönemde farkına varmıştır.

Böyle bir çalışmanın tarafımızdan ele alınmasının birçok nedeni vardır. Bu nedenler, diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı konularının tarihçiler ve araştırmacılar tarafından çok fazla ele alınıp incelenmemesi, ilgilendiği alanın çok geniş bir alan olması ve bir kaç yabancı dile hâkim olmayı gerektirmesi, gibi nedener ve etkenler etkili olmuştur. Bu çerçevede tarafımızdan Yüksek Lisans Tez Konusu olarak ele alınan “Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğinin Osmanlı Kuruluş Diplomatika İlmine Etkisi” konusu siyasi, askeri, ekonomik, sosyal, kültürel ve dini konuları içine alan geniş bir konudur. Tarih, siyaset, politika, din, ekonomi, kültür, diplomasi konularıyla iç içe geçen bir konudur. Konumuzun alanı ve sınırları tespit edilmiş olup tez komuzla ilgili birinci, ikinci ve üçüncü elden kaynaklar ve araştırma eserleri öncelikle tespit edilmiştir. Tespit edilen eserler ve araştırma eserleri inceledikten sonra konumuzu teferuatlı bir şekilde yazma işine koyulduk. Yazma safhasında tarih metod ilmi konularını göz önünde bulundurarak çalışmamızın yazma safhasını tamamladık. Tamamlanan tez çalışmamız tarih ilmi ve diplomatika ilmi için müsbet ve faydalı bir çalışma olmuştur. Yüksek Lisans Tez çalışmamız giriş ve üç bölümden müteşekildir.

Giriş bölümünde tarih ilmi için diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatının önemi, diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatın İlkçağ, Ortaçağ ve Modern dönemde geçirdiği değişiklikler üzerinde kısaca durarak bazı konulara açıklama getirdik. Ayrıca giriş bölümünde diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatının benzerlikleri ve

farklılıklarını da belirterek diplomatika ve ilm-i inşâ sanatın birebir aynı anlamı karşılamadığını vurguladık. Diplomatika ilminin Latin ve Grek Medeniyetleri ve dilleri ile alanı ve kapsamı belirtilen bir sosyal bilim olduğunu, İlm-i inşâ sanatının ise Arap, Fars ve Türk kültürleri ve dilleri ile alanı ve kapsamı belirtilen bir sanat dalı olduğunu vurgulandı.

Birinci bölümde öncelikle diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatının tanımı ve kapsamı üzerinde durduk. Daha sonra ilk olarak Avrupa coğrafyasında diplomatika ilminin gelişim safhasını ele aldındı. Diplomatika ilminin İlkçağda, Ortaçağda ve modern dönemde Avrupa coğrafyasında geçirdiği değişimleri belirtildi. Birinci bölümde ayrıca İslâm ve Türk-İslâm ilmi inşâ sanatı üzerinde kapsamlı bir şekilde durarak açıklamaya çalışıldı. İslâm ilmi inşâ geleneğinin Hz. Peygamber döneminde nasıl bir ortamda geliştiğini, Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde geçirdiği değişimleri kapsamlı bir şekilde ele aldındı. Birinci bölümün sonunda Abbasilerin etkisiyle Türk-İslâm ilm-i inşâ sanatının Türk, Arap ve Fars medeniyetleri ve dilleri ile nasıl şekillendiğini kapsamlı bir şekilde ele aldındı..

İkinci Bölümde Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş, Yükseliş ve Yıkılma dönemlerindeki divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği konuları kapsamlı bir şekilde ele alındıktan sonra Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ geleneği üzerinde duruldu. Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ sanatını ele alırken Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ sanatını etkileyen devletler ve medeniyetler üzerinde durduk. Büyük Selçuklu etkisi, Bizans etkisi ve İlhanlı etkisi konularında yoğunlaşarak Türkiye Selçuklu Devletinin İlm-i inşâ sanatını oluşturan kökleri ve etkenleri ortaya konuldu. Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ sanatının sentez bir ilm-i inşâ geleneği olduğunu vurgulandı.

Üçüncü bölümde ise Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmi oluşum sürecini ilk olarak ele aldındı. Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmini üç bölüme ayırarak açıklandı. Bunlar; Osmanlı Devleti'nin devletleşme sürecinde oluşturduğu diplomatika ilmi, Osmanlı Devleti'nin Cihan devleti olduğu dönemde oluşturduğu diplomatika ilmi ve Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un feth edilmesi ve Osmanlı Devletinin yerleşik bir imparatorluk olmasıyla oluşan diplomatika ilmi konularıdır. Üçüncü bölümün sonunda Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Selçuklu ilm-i inşâ geleneği üzerinde sentez bir diplomatika ilmi oluşma

sürecini ele alınarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin Osmanlı diplomatika ilmindeki ana rölüne vurgu yapıldı.

Tez çalışmamızın sonuç bölümünde Yüksek Lisans Tez konumuzda ele alınan konular üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yapıldı. Bu değerlendirmeler sonucunda diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı hakkında bazı tespitlere ve neticelere ulaştık ve bunların tarih ilmi ile diplomatika ilmi için önemlerinden bahs ettik. Bu şekilde diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ konuları alanında ilmi çalışmaların hedefi olan çeşitli yeni bilgi ve bulguları tarih ilmi ve diplomatika ilmi için hazır hale getirildi. Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatının tarih ilmi için her yönden vazgeçilmez bir alan olduğu vurgulandı.

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tez çalışmamın hazırlanıp tamamlanmasında bana yol gösteren, her daim maddi ve manevi destek ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Mustafa AKKUŞ'a, çalışmamda emeği bulunan, İslâm tarihi ve İslâm devletlerinin ilm-i inşâ geleneği konularında bana teferuatlı bilgiler veren Prof.Dr. Hacı Mustafa ERAVCI'ya, Ortaçağ İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde ilm-i inşânın doğuşu ve gelişmesi konularında beni bigileriyle aydınlatan Doç.Dr. Sinan GÜNEN ve Doç.Dr. Mustafa SARIBIYIK'a, Osmanlı Devleti devlet teşkilatı ve diplomatika ilmi geleneği konularında bilgi ve birikimlerinden yararlandığım Doç.Dr. Mehmet MERCAN'a, İlkçağ tarihi alanında geniş bilgi ve birikimiyle ilkçağ devletleri döneminde yazının gelişimi, kâğıdın kullanımı ve ilkel diplomatika ilminin oluşması konularında bana yardımcı olan Doç.Dr. Mehmet KURT'a, Bizans ve Roma İmparatorluk diplomasi ve diplomatika ilmi tarihi alanlarında bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Yrd.Doç.Dr. Enver KARAL'a, Osmanlı Dili ve Arşivi alanlarında bana yol gösteren Yrd.Doç.Dr. Salih ERPOLAT'a, bu çalışmamın hazırlanma safhasından tamamlanma safhasına kadar her yönüyle bana destek olan aileme ve değerli annem Azize ATEŞ'e teşekkürlerimi ve şükranlarımı en içten kalbi duygularım ile sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Yüksek Lisans bursunu bana vererek beni müşereflendiren, maddi ve manevi alanda bana katkı sağlayan, benim başarılarımda emeği olan İlim Yayma Cemiyeti ve İlim Yayma Vakfı ile Konya İlim Yayma Cemiyeti Başkanı Mehmet İNCİLİ'ye sonsuz şükran ve saygılarımı arz etmeyi bir borç telakki ediyorum. Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti başkanı ve şuanda Diyanet İşleri Stratejik Araştırmalar Kurumu Başkanı olan çok değerli Doç Dr. Mustafa SARIBIYIK Hocama lisans ve yüksek lisans dönemlerindeki destek ve katkılarından dolayı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Tanju ATEŞ

GİRİŞ

Tarih; insan topluluklarının geçmişteki yaşayışlarını, uğraşlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini yer ve zaman göstererek neden-sonuç bağlamı içerisinde “belge ve bulgulara” dayandırarak inceleyen objektif sosyal bir bilim dalıdır.¹ Tarih ilmi; milletlerin, devletlerin ve medeniyetlerin hafızasıdır. Geçmişteki olayların yazılı veya bulgular şeklinde bize aktarılmasıdır. İnsanlar ve devletler; tarih ilmi sayesinde geçmişteki yaşanmış olaylardan, durumlardan haberdar olur. Tarihin öğrenilmesi bireysel, toplumsal ve evrensel alanlarda önemli faydalar sağlar. Tarih ilmi, yazı ile başlamıştır. Yazı ise ilk defa Sümerler döneminde pratik günlük ihtiyaçlar sonucunda ortaya çıkmıştır.² Tarih ilminde belge, bulgu ve yazılı kalıntılar önemlidir. Belge, bulgu ve yazılı kalıntılar diplomatika ilminin alanına giren konulardır. Yazının icat edilmesiyle beraber tarih ve diplomatika ilminin ilk temelleri atılmaya başlandı.³

Diplomatika ilminin İlkçağlarda ortaya çıkıp gelişmesini sağlayan bir diğer konuda haberleşmedir. Haberleşme, tarihin ilk dönemlerinden beri insanoğlu için önemli bir uğraş alanı olmuştur. İnsanoğlunun ilk yerleşik devletler ve medeniyetler kurmasıyla beraber haberleşme yetisi daha da önem kazandı. İnsanoğlu, ilkçağlarda haberleşme alanında değişik yol ve yöntemler kullanmıştır. Yazının icadıyla haberleşme alanında devrim niteliğinde yenilikler yaşanmaya başlandı. Haberleşme alanında kalem, kâğıt, mürekkep, hokka gibi araçlar ve gereçler ortaya çıktı. Yazının keşfi ve yaygınlaşmasıyla haberleşme alanında kullanılan yöntemler ve kurallar belli bir kural ve çerçeve dairesinde düzenlendi. Kâğıt üzerine çift taraflı muhatapların durumları göz önünde bulundurularak mektuplar, belgeler, diplomatik yazışmalar kaleme alınmaya başlandı.⁴

Tarihte yazı ve haberleşme diplomatika ilminin ortaya çıkıp gelişmesini sağlamıştı. İnsanoğlunun büyük devletler, imparatorluklar ve medeniyetler kurmasıyla beraber devletler, milletler, medeniyetler ve imparatorluklar arasında

¹ Max Nordau, **Tarih Felsefesi**, (çev.Nedime Şimşek), Ayısı Yayınları, İstanbul 2012, s.11-12.

² Michael Roaf, **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, (çev.Zülal Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.149.

³ Gündüz Vassaf, **Medeniyet, Kültür ve Sanat**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.84-90; L. Henry Morson, **Eski Toplum**, (çev.Ünsal Oskay), İnkılap Yayınları, İstanbul 2015, s.335-336.

⁴ Nural Yıldız, **İlk Çağlarda Yazı Malzemesi ve Kitabın Oluşması**, TTK Yayınları, Ankara 2009, s.140-142; Nazmi Özçelik, **İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.76-79.

haberleşme ve ilişki kurma ihtiyacı arttı. Bu da ilkçağlarda diplomatika ilminin zorunlu bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamıştı. Devletlerin ve imparatorlukların siyasi, askeri, dini, ekonomik, kültürel, sosyal alanlardaki ilişkilerin çoğalmasıyla beraber diplomatika ilmi, tarihi süreçte belli bir kural ve düzen çerçevesinde gelişmeye başladı. İlkçağlarda Sümerlerin zigguratları, Hititlerin yıllık analları, Gök-Türk ve Uygurların kitabeleri ve tabletleri, Romalıların taş tabletleri, Mısırlıların hiyeroglif tabletleri, Perslerin çivi yazısı tabletleri ilk diplomatik belge örnekleri olarak gösterilebilir.⁵

Diplomatika ilmi, tarihe yardımcı olan bilimler arasında en önemli olan alanlardan biridir. Tarih, yazı ile başladığı için tarihe yardımcı olan bilimler arasında diplomatika ilmini en önemli kılmıştır. Kısaca “Belge İlmî” olarak açıklanan Diplomatika ilmi; resmi devlet ilişkilerin kağıt üzerine düzenli, kurallı ve bir usul çerçevesinde karşılıklı saygı dâhilinde nasıl yazılacağı üzerinde odaklanır.⁶ Bu günkü modern dönemdeki diplomatika ilminin tanımı: “Çeşitli türdeki belgelerin yazılış tarz ve şartları, kullanma yerleri, ihtiva ettiği unsurları, zaman içinde belgelerin biçim-şekil ve yazılı özelliklerinde meydana gelen değişiklikleri, belgelerin kaynağını, belgelerde kullanılan diller ve yazı şekilleri, arşiv dairesinde kullanılan kâğıtların cinsleri, gibi alanları inceleyen bir bilim dalıdır.”⁷ Avrupa ülkelerinde diplomatika ilmi, Ortadoğu İslâm devletlerinde ise ilm-i inşâ sanatı olarak açıklanmıştır.⁸

Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ birebir aynı anlamı karşılamıyor. Diplomatika ilmi; devletlerin ve milletlerin arşiv kaynakları ve diplomatik belgelerini konu alan bir sosyal bilim dalıdır. Arşiv belgelerini ve diplomatik belgeleri ele alırken diplomasi ilminden faydalanır. İlm-i inşâ sanatı ise Arap-İslâm, Türk-İslâm ve Fars-İslâm divan dairesinde inşâ bölümündeki yazışma sanatıdır. Bir bilim dalı değildir. Diplomatika ilminin alanı ve kapsamı çok genişken inşâ ilminin alanı ise sınırlıdır. Bu yönüyle ilm-i inşâ; diplomatika ilmi başlığı altında bir yan bilim dalı haline

⁵ Barthel Hrouda, **Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlık Mezopotamya**, (çev.Zehra Aksu), Alfa Yayınları, İstanbul 2006, s.67-70.

⁶ Said Öztürk, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi**, Osav Yayınları, İstanbul 2014, s.11-17.

⁷ Halil İnalıcık-Bilgin Aydın, “Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi”, **The Journal Of Ottoman Studies Dergisi**, İstanbul 2008, S.XII, s.198-199.

⁸ Jonathan M. Bloom, **Kağıda İşlenen Uygarlık**, (çev.Zülal Kılıç), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2016, s.21-26; Henry Kissinger, **Diplomasi Tarihi**, (çev.İbrahim Kurt), Kültür Yayınları, s.137-141.

gelmektedir; ancak diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ kavramlarının ortak noktaları devletlerin diplomatik belgeleri ile ilgili alanı konu almalarıdır.⁹

Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ alanlarında yazışmaların yazıldığı resmi kâğıtların özel isimleri vardır. Bu kâğıtlara modern dönemde kısaca diplomatik belgeler denilmektedir. Emeviler, Abbasiler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar, Eyyübiler, Memlükler, Osmanlılar, Safeviler gibi İslâm ve Türk-İslâm devletleri bu diplomatik belgeleri resmi yazışmalarda kullanmıştır. Diplomatik belgeler Arapça'da “Berât, Menşûr, Tevkî, Mektup, Misâl, Hüküm, Emirnâme, Fetihnâme” gibi isimlerle anılıyordu. Farsça'da ise “Nişân, Nâme, Namenevis, Fermân, Negariş” gibi isimlerle anılmaktaydı. Türkçe ise “Çarlık, Yarlık, Yarlığ, Biti, Bitik, Bağışnâme, Pençe, Buyruk, Buyrultu,” adlarıyla anılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı Devletleri bu diplomatik belge isimlerinin hepsini az veya çok resmi yazışmalarda kullanmıştır.¹⁰

Belge ve yazışma dili ilmi olarak kısaca açıklanan Diplomatika ilmi, ilkçağlarda Mezopotamya coğrafyasında Sümerler döneminde şekillendi. Bu dönemde kitâbet ilmi olarak bilinirdi. Hititler, Eski Mısırlılar, Persler, Asurlular dönemine kadar kitâbet ilmi gelişimini sürdürmüştü. Romalılar ile beraber Avrupa'da Diplomatika ilmi olarak ele alınmaya başlandı. Ortadoğu coğrafyasında ise kitâbet ve yazışma ilmi olarak kaldı. Hz. Peygamberin İslâm Devletini kurmasıyla beraber kibâbet ilmi, Ortadoğu coğrafyasında Arap dilinde ilm-i inşâ başlığı altında ele alınmaya başlandı. M.S. VI. yüzyılda Diplomatika ilmi iki ayrı coğrafyada farklı değerler, faktörler ve etkenler ile şekillenerek yirminci yüzyıla kadar gelişimini sürdürdü. Avrupa coğrafyasında ilkçağlardan beri şekillenen diplomatika ilmi; Roma ve Bizans İmparatorlukları döneminde sistemli bir diplomatika ilmi haline geldi. Roma ve Bizans diplomatika ilmi; XVII. yüzyıla kadar Avrupa'da etkili olan diplomatika ilim usulleriydi. XVII. yüzyılda ise modern yöntemlerle diplomatika ilmi yeniden ele alınıp tanımı ve kapsamı belirtilen bir bilim dalı haline gelmiştir. Jean Mabillon, Avrupa coğrafyasında Diplomatika ilmi üzerine yaptığı çalışmalarla

⁹ Ülkü Altındağ, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu I**, TTK Yayınları, Ankara 1985, s.10-16; Hüner Tuncer, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnâmeler**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s.21-25.

¹⁰ Rıfat Günalan, **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi**, Kayihan Yayınları, İstanbul 2010, s.81-84.

diplomatika ilmini Avrupa coğrafyasında sosyal bir bağımsız bilim dalı haline getirmiştir.¹¹

Ortadoğu coğrafyasında ise “İlm-i İnşâ, İlm-i Kitâbet, Fen-î Kitâbet, Enkabü'l-Kitâbet” adlarıyla anılan diplomatika ilmi, Miladi VI. yüzyılda Hz. Peygamber döneminde ilk olarak ortaya çıkmıştı. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde sistemli bir uğraş alanı haline gelen İslâm ilm-i inşâ sanatı; tanımı ve kapsamı bu dönemlerde ele alınmaya başlandı. Abbasilerden sonra inşâ ilmi, üç başlık altında gelişim göstermeye başladı. Bunlar Arap-İslâm, Türk-İslâm ve Fars-İslâm ilm-i inşâ geleneğidir. İslâm ilm-i inşâ geleneği, Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlılar, İlhanlılar, Eyyübiler, Memlükler, Osmanlılar, Timurlular, Safeviler, döneminde kapsamlı bir şekilde gelişimini sürdürerek Modern döneme kadar geldi. XV. yüzyıl başlarında Memlükler döneminde klasik İslâm inşâ ilmi üzerine Ahmed b. Abdullah Kalkaşandı tarafından *Subbü'l-'aşâ Fi Sinâa'ti'l İnşâ*¹² adlı eseri yazıldı. Bu eserde İslâm inşâ ilminin tanımı ve sınırları kapsamlı bir şekilde belirtilmiştir.¹³

Osmanlı Devleti'nde ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin etkisiyle diplomatika ilmine ilk dönemlerde ilm-i inşâ veya ilm-i kitâbet denilmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluş dönemi diplomatika ilmi; Türkiye Selçuklu, Bizans ve İlhanlı devletlerinin kitâbet ilmine (ilm-i inşâsına) göre şekillenerek vücuda gelmişti. Fatih Sultan

¹¹ Zeki Tez, **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s.16-19; Metin Yılmaz, **İslâm Kitâbet Dairesinin Doğuşu**, 19 Mayıs Üniveristesesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998, s.24-30.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Gültekin, “İnşâ ve Tarihi Gelişimi”, **The International Association of Central Assian Studies Dergisi**, İzmir 2009, s.322-324. Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandı'nin *Subbü'l-'aşâ Fi Sinâa'ti'l İnşâ* eseri İslâm ilm-i inşâ geleneği için çok önem arz eden bir eserdir. M.S. VI. ile XIV. yüzyıla arasında geçen süre zarfında İslâm inşâ ilmi hakkında birçok eser ve risale yazılmıştır. Kalkaşandı'nin eseri İslâm ilm-i inşâ sanatı ile ilgili en kapsamlı eserdir. Bu eserde İslâm inşâ ilmi Hz. Peygamberden başlayarak ele alınmıştır. Kalkaşandı'nin eserinde Miladi XV. yüzyıla kadarki İslâm ilm-i inşâ sanatı hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir. Hz. Peygamber, Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler dönemi İslâm inşâ ilmi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Hatta Hz. Peygamber öncesi Arap dili ve Arap ilm-i inşâ sanatı hakkında da önemli bilgiler için barındıran bir eserdir. Eyyübiler ve Memlükler dönemi İslâm inşâ ilmi için çok değerli ve kapsamlı bir eserdir. Bu eserin eksik kısmı Osmanlı diplomatika ilmi hakkındaki bilgilerin olmamasıdır. Bu da bu eseri eksik ve yetersiz bırakmaktadır; çünkü İslâm ve Türk-İslâm devletleri içerisinde Osmanlı Devletinin yeri ve kazanımları çok önemlidir. Kalkaşandı'nin *Subbü'l-'aşâ Fi Sinâa'ti'l İnşâ* eseri on ciltlik bir eserdir. Memlükler döneminde Mısır'da yazılmıştır. Bugün bu eserin orijinal bir nüshası Mısır'da Kahire kütüphanesinde mevcuttur. (Hasan Gültekin, **a.g.m.**, s.223-224.)

¹³ Metin Yılmaz, **a.g.t.**, s.39-46; İsmail Kazdal, **İnsanlık Tarihi Boyunca Devlet, Siyaset ve Medeniyet**, Erguvan Yayınları, İstanbul 2015, s.17-22.

Mehmet döneminde ise vesika ilmi olarak ele alınmaya başlandı. II. Meşrutiyet dönemine kadar vesika ilmi olarak kaldı. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devletinde diplomatika ve arşivcilik alanlarında modern üsuller benimsenmeye başlandı. Bu dönemde Tarih-i Osmânî Encümeni'nin kurulmasıyla beraber Osmanlı devletinde diplomatika ilmi olarak tanımlanan kitâbet ilmi; modern yöntemler ile ele alınan bir bilim dalı haline geldi.¹⁴Bu dönemde Osmanlı diplomatika ilmi üzerinde modern yöntemler ile birçok eser yazıldı. Osmanlı Devletinde diplomatika ilmi, bu şekilde modern sisteme göre alanı ve kapsamı belirlenen bir bilim dalı hane geldi.¹⁵

¹⁴ Orlin Sabev, **İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, (çev.Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınları, (4.bsk), İstanbul 2016, s.128-131.

¹⁵ Orhan Sakin, **Osmanlı Arşiv Belgelerini Okuma Kılavuzu**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.12-15; H. Halit Atlı, **Osmanlı Edebi Metinleri ve Arşiv Belgeleri**, Hayrat Neşriyat, İstanbul 2013, s.10-11.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİKAVE İLM-İ İNŞÂNIN TANIMI VE KAPSAMI

1.1. Diplomatika Nedir

Grek asıllı bir kelime olan Diploma; ikiye katlanmış levha, katlanmış kâğıt anlamına gelir.¹⁶ Diploma kelimesi; Grekçe’de iki leva arasına yazılmış hukuk akdi içinde kullanılmıştır.¹⁷ Latice’de ise diplomanın karşılığı tavsiyenâme ve selâhiyet kâğıdı demektir.¹⁸ Roma İmparatorluğunda imparator ve senato tarafından posta vasıtalarında kullanılmak üzere verilen pasaport ve imtiyaznâme belgesine de diploma denilmiştir.¹⁹ Ortaçağ Avrupa’sında resmi devlet dairelerinde diploma kelimesi yerine “berat, mektup, belge” manâlarını ihtiva eden “charta, epistola, littera, pagina, briet ve urkunde” kelimeleri kullanılmıştır.²⁰ Fransızca’da diploma; “şehadatname, berat, imtiyaz” manâlarına gelir.²¹ Almanca’da ise imtiyaz, kuvvet, selahiyet yetkisi ve onayı gibi anlamları taşıyor.²² Aynı kökten gelen Diplomatik ise “Şehâdâtname, imtiyaznâme, berat, ahidnâme” vb. şeyleri halletme fennî, ilmî demektir.²³

Diplomatika kelimesi; Diplomatik kelimesinden türemiştir. Sözcük anlamı, resmi belgelerin özelliklerini inceleyen, belgeleri şekil ve özelliklerine göre sınıflandırarak ele alan tarihe yardımcı bilim dalı demektir. Terim anlamı ise hukuki, idari, siyasi, askeri, ekonomik, ticari, dini özellikler taşıyan belge ve resmi vesikaların gerçeğe uygunluğunu saptamak, orijinal belgeleri sahtelerinden ayırmak, diplomatik belgelerin özellikleri ve usullerini tespit etmektir.²⁴ Diplomatika kelimesi; İngilizce Diplomats, Farsça ilm-i inşâ, Arapça Enkabü’l Kitâbe, Fransızca Diplomatique, Almanca Diplomatics, İtalyanca Diplomatico, İspanyolca

¹⁶ Nejdet Gök, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşâ”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya 2010, S.XX, s.730.

¹⁷ Gök., **a.g.m.**, s.730.

¹⁸ Gök., **a.g.m.**, s.730.

¹⁹ Gök, **a.g.m.**, s.731.

²⁰ Gök, **a.g.m.**, s.732.

²¹ Gök, **a.g.m.**, s.733.

²² Gök, **a.g.m.**, s.734.

²³ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s.15-16; Niall Ferguson, **Uygarlık**, (çev.Nurettin Elhüseyni), Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.97-102.

²⁴ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.16.

diplomáticos, Rusça дипломатика kelimeleri ile karşılanmıştır.²⁵Bütün bu dillerde Diplomatika kelimesi; “Belge inceleme, belge özellikleri ortaya koymak, Belge tasnifi yapmak, arşiv dairesindeki ve divanlardaki belgelerin mahiyeti ve özelliklerini ortaya koymak” gibi anlamları taşıyordu. Diplomatika ilmi ile uğraşan kişilere diplomatist denilirdi.²⁶

Diplomatika ilmi; Avrupa coğrafyasında uzun bir tarihi dönemde ve sürekli bir gelişim ile şekillenerek meydana gelmiştir. İlkçağlarda Etrüksler ve Yunan Şehir devletleri ile Avrupa coğrafyasında Latince ve Grekçe dillerinde temelleri atılan diplomatika ilmi; Roma ve Bizans döneminde ise Latin ve Rum dillerinde yeni bir hüviyet kazandı. Bu iki imparatorluk döneminde diplomatika ilmi Avrupa coğrafyasında çok önemli gelişmeler sağladı. Ortaçağ Avrupa devletleri; diplomatika ilminin özellikleri ve kaidelerini Roma ve Bizans devletlerinden devr aldı. Avrupa coğrafyasında XVI. yüzyıla kadar diplomatika ilminin usülleri ve arşivlenme konularında da Roma ve Bizans geleneği devam etti. Roma ve Bizans evrak dairesindeki arşiv ve diplomatik belgeler: “resmi kararlar, yazışmalar, yasalar, fermanlar, ilamlar, ayrıcalıklı belgeler, papaya gönderilen mektuplar gibi belgeleri” ihtiva ederdi.²⁷

Avrupa ülkeleri; Rönesans, Reform, Coğrafi keşifler ve Aydınlanma devrimi ile modern döneme geçiş yaptı. Modern dönemde Avrupa ülkelerinde bilim, sanat, felsefe gibi alanlarda köklü değişiklikler meydana geldi. Diplomatika ilmi de Avrupa coğrafyasında meydana gelen bu değişimlerden etkilenerek modern değişimler yaşadı. Diplomatika ilmi, XVII. yüzyıla kadar Avrupa coğrafyasında Diplomasi ilminin başlığı altında ele alınan bir yan daldı. XVII. yüzyılda Milano piskopos üyeleri; hakikatliğinden ve orijinalliğinden şüphelendikleri belgeleri; incelenmek üzere papalığa gönderdi. Papa III. Innocent tarafından yazıldığı iddia edilen mektubun sahte olduğu anlaşılınca hakiki ve orijinal belgeleri sahtelerinden ayırmak,

²⁵ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.17.

²⁶ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.17; Tayip Gökbilgin, **Osmanlı Paleografyası ve Diplomatika İlimi**, Enderun yayımları, İstanbul 2002, s.7-11; Jonathan M. Bloom, **Kağıda İşlenen Uygarlık**, (çev.Zülal Kılıç), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2016, s.100-109.

²⁷ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.20-26; Gökbilgin, **a.g.e.**, s.19-25; Konstantin Nikolayeviç Leontyev, **Diplomatik Mektuplar, Notlar, Raporlar**, (çev.Mais Alizade), Kaynak Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2009, s.86-90.

gerçek belgeleri ortaya koymak için diplomatika ilmi alanında modern çalışmalar başladı. Böylelikle diplomatika ilmi, bu şekilde bir bilim olarak yeniden ele alınmaya başlandı.1675 yılında Diplomatika ilmi üzerinde ilk bilimsel ve modern çalışmaları yapan kişi Daniel Van Papebroeck'dir. Avrupa ülkelerinde diplomatika ilminin bir bilim olarak ortaya çıkmasını sağlayan kişi ise Dom Jean Mabillon'dur. 1681 yılında Diplomatika ilmi üzerine kaleme aldığı "De re Diplomatica Libri VI"adlı eseriyle diplomatika ilmi, Diplomasi ilminden ayrılarak modern bir bilim haline geldi.²⁸

Diplomatika ilmi; XVII. yüzyılda modern bir bilim haline gelince anlam genişlemesine uğradı. Modern dönemde diplomatika ilmi: "çeşitli türdeki belgelerin yazılış tarz ve şartları, kullanma yerleri, ihtiva ettiği unsurları, zaman içinde belgelerin biçim-şekil ve yazılı özelliklerinde meydana gelen değişiklikleri, belgelerin kaynağını, belgelerde kullanılan diller ve yazı şekilleri, arşiv dairesinde kullanılan kâğıtların cinsleri", gibi alanları inceleyen bir bilim haline geldi.²⁹ Avrupa menşeli bir diplomatik belgenin üç önemli özelliği vardır. Bunlar: "Giriş, Ana Metin-Ana konu ve Sonuç" bölümüdür. Orijinal bir diplomatik belgede kâğıdın cinsi, mühür, imza, tarih çok önemlidir.³⁰

Dom Jean Mabilon'dan sonra Avrupa ülkelerinde diplomatika ilmi üzerinde çalışmalar ve araştırmalar artarak devam etti. İngiltere'de Madox, *Formulare Anglicunum*, İtalya'da Maffei, *İstoria Diplomatica*, Fransa'da Rene Prosper ve Charles François, *Nouveau Traite de Diplomatigue* gibi eserler ile diplomatika ilmi Avrupa ülkelerinde modern dönemde tam olarak bağımsızlaşmış bir bilim dalı olarak yerini sağlamlaştırdı. Diplomatika ilminin Avrupa ülkelerinde modern bir bilim olmasıyla beraber Avrupa ülkelerinde Diplomatika ilmi üzerinde dersler veren, araştırmalar yapan okullarında açılmasını sağladı. Viyana, Paris, Berlin, Londra,

²⁸ Küttükoğlu, **a.g.e.**, s.25-28; Nejdet Gök, **Devlet-Bürokrasi-Teşkilat-Diplomatika**, Kriter Yayınları, İstanbul 2016, s.24-28; Barış Özdal-R. Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi I.**, Dora Yayınları, Bursa 2015, s.42-45.

²⁹ Nejdet Gök, **a.g.e.**, s.28-30.

³⁰ Jan Reycman-Ananiasz Zajaczkowski, **Osmanlı-Türk Diplomatikasını El Kitabı**, (çev.Mehmet Fethi Atay), O.A.D.B. Yayınları, İstanbul 1993, s.109-117; Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Pegem Yayınları, (8.bsk), Ankara 2016, s.178-181.

Roma, Moskova, Madrid gibi Avrupa ülkelerinin önemli başkentlerinde okullar açıldı.³¹

1.2. İlm-i İnşâ Nedir

İnşâ sözcüğü; “Neşe’e” kökünden türeyen Arapça bir kelimedir. İnşâ kelimesinin, birçok anlamı olmasına rağmen, sözcük anlamı; yapma, meydana getirme, oluşturma anlamına gelir.³² Terim anlamı: belli bir kural ve usul doğrultusunda resmi ve özel mektup ve belgelerin yazım şekilleri ile yazım kurallarını belirleme demektir.³³ Bilimsel anlamı ise devlet işlerinin ve yazışmaların düzenli yürütülmesi işi ile ilgilenen bilim dalıdır.³⁴ İlm-i inşâ geleneğini, İslâm devlet bürokrasisi ve devlet yapısı ortaya çıkarmıştır. Hz. Peygamberin VII. yüzyılda Medine’de Arap-İslâm değerleri ile bir devlet kurmasıyla beraber Arap-İslâm ilm-i inşâ geleneği oluşmaya başladı. Böylelikle İslâm Medeniyeti; Arap dilinde ilm-i inşâ terimini bilim dünyasına kazandırdı. İslâm devlet teşkilatında ilm-i inşânın tanımı; devlet dairesinde ve divanlarda yazılan resmi belgelerin yazılış tarz ve şartları, belgelerin türleri, belgelerde kullanılan kâğıtlar, yazılar, diller gibi konularla ilgilenen bilim demektir.³⁵ İslâm devletlerinde İlm-i inşâ; Fenn-î kitâbet, Enkâbü’l Ketâbe şeklinde de geçer. İlm-i inşâ teriminin Avrupa ülkelerindeki karşılığı diplomatika ilmidir.³⁶

Devlet dairesinde veya divanda ilm-i inşâ bölümüyle ilgilenen kişilere münşi ve kâtip denilirdi. Birçok kaynakta münşi ve kâtip kelimeleri aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Bu da iki kelimenin birbirinin yerine rahatlıkla kullanılmasına neden olmuştu. Aslında bu iki kelimenin anlamı farklı olmanın yanında bu iki kelimeye atfedilen kişilerin görevleri de ayrıdır. Vezinli, süslü, ağıdalı bir dil ile herhangi bir resmi ve özel konuda yazı yazan, eserler kaleme alan kişiye

³¹ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.26; Jan Reycman-Ananiasz Zajaczkowski, **a.g.e.**, s.39-40; Jocqueline Russ, **Avrupa Düşüncesinin Tarihi**, (çev.Özcan Doğan), Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2011, s.114-115.

³² Gökbilgin, **a.g.e.**, s.27.

³³ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.28.

³⁴ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.29.

³⁵ Gökbilgin, **a.g.e.**, s.29.

³⁶ Hasan Gültekin, **Türk Edebiyatında İnşâ**, Atatürk Kültür Merkezi Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s.57-68; Levent Köker-Mehmet Ali Ağaoğulları, **Tanrı Devletinden Kral Devlete**, İmge Yayınları, Ankara 1991, s.166-175; Mehmet Bayraktar, **Üç Dinin Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul 2009, s.18-29.

‘‘Münşi’’; devlet dairesindeki divan bölümünde resmi yazışmaları kaleme alan, kayıtları tutan devlet memuruna ‘‘Kâtip’’ denilirdi.³⁷ Kâtipliğin en üst kademesi münşiliktir. Münşi olabilmek için uzun bir dönem devletlerin divan ve arşiv dairesinde çalışmak gerekir. Divanlarda kullanılan yazıları öğrenmenin yanında siyasi, askeri, diplomasi, ekonomik, ticari, kültürel ve dini konulara da hâkim olmak gerekirdi.³⁸

İslâm ilm-i inşâ geleneği; Hz. Peygamberin Medine’de devlet kurmasıyla beraber ‘‘siyasi, askeri, bürokrasi, ekonomi, ticari, dini, kültürel ve sosyal’’ alanlarda şekillenmeye başladı. Hz. Peygamber döneminde Arap Medeniyeti ve İslâm dini ile şekillenen ilm-i inşâ geleneği sonraki dönemlerde sürekli değişikliklere uğrayarak gelişimini sürdürdü. İslâm devleti; Dört Halife, Emeviler, Abbasiler döneminde Rum, Fars, Hint, Türk gibi kültür ve medeniyetler ile ilişki kurmuştu. Bu medeniyetlerden birçok değerler alan İslâm ilm-i inşâ geleneği değişime uğrayarak yeni versiyonlarda ortaya çıktı. İlm-i inşâ geleneği, Abbasiler dönemine kadar gelişim ve değişimini sürdürdü. Abbasiler döneminde inşâ ilmi klasik şekline büründü. Abbasiler döneminde İslâm coğrafyasında Tahiriler, Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Eyyübiler, Memlûklüler, gibi devletler ortaya çıktı. Bu devletler döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği üç medeniyet ve dilde gelişim göstererek yeni bir hüviyet kazandı. Bu üç medeniyet ve dil Arap, Fars ve Türk medeniyeti ve dilleridir. İslâm ilm-i inşâ geleneği, modern döneme kadar bu üç medeniyet ve dil merkezli gelişim göstererek bu günkü İslâm ülkelerinin diplomatika ilminin oluşmasını sağlamıştı. Bugünkü İslâm devletleri de diplomasi ve diplomatika ilmi alanlarında bu üç kültür ve dilin diplomatika ve ilm-i inşâ geleneğinden faydalanmaktadır.³⁹

³⁷Gültekin, **a.g.e.**, s.60-61; Y. Agibolova-G. Donskoy, **Ortaçağ Tarihi**, (çev.Çağdaş Sümer), Yordam Yayınları, İstanbul 2017, s.76-81.

³⁸Gültekin, **a.g.e.**, s.66-71; Yılmaz Kurt, **Osmanlı Paleografyası ve Osmanlı Diplomatikas**, Akçağ Yayınları, İstanbul 2012, s.9-13; Zeki Tez, **Kağıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s.116-125.

³⁹Gültekin, **a.g.e.**, s.95-109; İklil Kurban, **Yaşlı Tarihin Yankısı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul-2014, s.104-129; Server Talihli, **Uygarlık Tarihi**, Cumhuriyet Yayınları, (31.bsk), İstanbul 2015, s.93-111.

1.2.1. İslâm Devletlerinde İlm-i İnşâ Geleneği

1.2.1.1.Hz. Peygamber Öncesi Arap Yarım Adasında İlm-i İnşâ Geleneği

Arap yarım adasındaki bütün Arap kabileler ve topluluklar Sami ırkına mensuptu. İslâm öncesi dönemde Araplar, Arap yarım adası merkezli göçebe bir yaşamı benimsemişlerdi. Arapların çoğu bu dönemde putperest bir kavimdi; ancak Arap kavimler ve kabiler arasında İbrani, Zerdüş, Yahudi, Hristiyan olanlar da vardı. Bu yıllarda Araplar arasında siyasi, askeri, dini, kültürel, sosyal alanlarda birlikte yoktu. Arap kabileler arasında savaş, bozgunculuk, yağma ve talan hareketleri yaygındı. Bu da Araplar arasında kan davası, göç hareketleri gibi olayları meydana getiriyordu. Bu dönemde Araplar arasında dini ve mezhebi olarak birleştirici bir unsur olmadığı gibi Arap kabile ve aşiretleri birleştiren kuvvetli, bilgili, tecrübeli bir hükümdarda bulunmamaktaydı. Kabileler ve Aşiretler şeklinde yaşayan Araplar arasında sadece dil ve kültür birliği vardı. Ayrıca Arap yarım adasındaki kavim ve aşiretler arasında yılın belli dönemlerinde panayırlar da düzenleniyordu. Bu da Araplar arasında dil ve kültür birliğinin kuvvetlenmesini sağlıyordu.⁴⁰

İslâmiyet öncesi Arap kavimleri ve toplulukları büyük devletler ve imparatorluklar kuramamışlardır. Bunun sebebi Arapların göçebe olması, okuma-yazma bilmemeleri, Araplar arasındaki kabile savaşları ve kan davalarıdır. Bu sebeplerden dolayı İslâm öncesi Arap kavim ve topluluklarında devlet teşkilatı, divan sistemi, diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ geleneği fazla gelişmemiş ve diplomatika ilmiyle ilgili kayda değer eser ve bulgulara da çok az düzeyde rastlanmıştır. Bu dönemlerde Araplar arasında tarihi olayları yazma geleneği de gelişmemiştir. Araplar, bu dönemlerde tarihi olayları ve önemli vakiâları dilden dile aktarıyordu. Tarihi olayları ve önemli vakiâları yazma geleneği Hz. Peygamber döneminde başlamıştı.⁴¹ Hz. Peygamberden sonraki İslâm devletlerinde ise yaygınlık kazanmıştı. Tarihi olayların düzenli ve bilinçli bir şekilde tutulma geleneği Emeviler döneminde

⁴⁰ Corci Zeydan, **İslam Toplulukları Tarihi**, (çev.Yasin Aktay), İletişim yayınları, (C.II), İstanbul 2013, s.95-99; Şemsettin Günaltay, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul 2013, s.79-85; S.D. Goitein, **Yahudiler ve Araplar**, (çev.Nur Arslantaş), İz Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2010, s.152-157.

⁴¹ D. S. Margoliouth, **İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkisi**, (çev.Suat Ertüzüm), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.76-79.

yaygınlık kazandı. Abbasiler döneminde ise yaşanmış tarihi olayları yazmak için vekânüvislik ilmi oluşturuldu⁴²

Arap kavimler ve topluluklar Arap yarım adasında büyük devletler ve imparatorluklar kuramamalarına rağmen Yemen, Irak, Suriye, Ürdün gibi coğrafyalarda yerleşik yaşama dayanan krallıklar ve emirlikler kurmuşlardır. Bu krallıklar döneminde Araplar; Yemen, Suriye, Irak ve Ürdün coğrafyalarında önemli bir yerleşik Arap medeniyeti oluşturmuşlardı. Hatta Sebe krallığı döneminde Arim Seddi inşa edilerek ilkçağlarda Mısırlardan sonra ilk sed inşa eden kavim olmuştur. Bu Arap emirlikler ve krallıklar ile ilgili bilgilere Ku'ran-ı Kerim, Yunan, İbrani, Habeş, Sasani, Roma ve Bizans kaynaklarından ulaşıyoruz. Ayrıca Hicaz bölgesinde Mekke, Medine, Taif, Necran gibi yerleşik şehirler de vardı. Araplar; Yemen bölgesinde Main, Sebe, Himyeri krallıkları, Irak coğrafyasında Hire ve Nabati Emirlikleri, Suriye ve Ürdün arasındaki coğrafyada ise Gassani, Tedmür Emirliklerini kurmuşlardı. Bu Arap kavim, krallık ve emirliklerinde devlet teşkilatından, divan sisteminden, bürokrasi yapısından ve inşâ ilminden bahs etmek mümkündür. Arap medeniyeti ve dili, bu krallıklar ve emirlikler döneminde devlet sistemiyle var oldu. Bu Arap krallıkları ve emirlikleri sayesinde Arap diplomasi geleneği ve diplomatika ilmi ilkçağlarda Arap yarım adasında oluşmaya başladı. Medine İslâm devleti için siyasi, askeri, dini, kültürel, ekonomik, diplomatik ve dil alanlarında önemli bir alt yapı oluşturmuşlardı.⁴³

1.2.1.2. Hz. Peygamber Döneminde İslâm Devletinde İlm-i İnşâ Geleneğinin Şekillenmesi

Hz. Peygamber dönemine kadar Arap yarım adasında siyasi, askeri ve dini merkezli bir devlet kurulmadığını yukarıda belirtildi. Arap yarım adasında Araplar; çok eski tarihlerden beri Ortadoğudaki büyük devletlerin egemenliğinde yaşamış bir halktı. Bu da Arapların VI. yüzyıla kadar devlet yapısından, siyasi ve askeri

⁴² Asaf Atalay Yılmaz, **Dinler Tarihi**, Alter Yayınları, İstanbul 2010, s.222-235; Harun Öğmü, **Cahiliyye Döneminde Araplar**, İz Yayınları, İstanbul 2015, s.153-160; Adem Apak, **Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri**, Düşünce Kitapevi Yayınları, İstanbul 1999, s.96-100.

⁴³ Bernard Lewis, **Uygurluk Tarihde Araplar**, (çev.Hakkı Dursun Yıldız), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s.70-77; Gustave Le Bonn, **Arapların Medeniyeti**, (çev.Haktan Birsell), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2014, s.103-109.

teşkilatlardan, diplomasi geleneğinden ve ilm-i inşâ geleneğinden mahrum kalmasına neden olmuştu. Arap kabile ve toplulukları tarihsel süreçte coğrafyalarına komşu olan Aksum Krallığı, Bizans ve Sasani devletlerinin siyasi, askeri ve dini nüfuzlarının etkisinde kalmışlardı. Miladi VI. yüzyılda Ortadoğuda ve Arap yarım adasında Bizans ve Sasani devletleri askeri, siyasi, diplomasi ve dini alanlarda hâkim ve güçlü olan imparatorluklardı. Suriye, Filistin, Mısır, Ürdün bölgeleri Bizans egemenliğindeydi. Irak, Yemen, Katar, Bahreyn, Umman, gibi bölgeler ise Sasanilerin hâkimiyetinde olan bölgelerdi. Orta Arabistan bölgesinde ise göçebe Arap kavimleri hüküm sürüyordu.⁴⁴

Arap yarım adasında Mekke, Medine, Taif, Necran gibi şehirlerin yer aldığı dağlık ve çöllük bölgeye İslâm kaynaklarında Hicaz bölgesi deniliyordu. Hicaz bölgesi kurak, çöllük, sıcak bir bölgeydi. Bu nedenlerle ilkçağlardan VI. yüzyıla kadar büyük devletlerin ve imparatorlukların istilasından sürekli uzak kalmıştı. Hicaz bölgesine tarihin değişik dönemlerinde Amelikâlılar, Cürhemiler, Ebaşirler, Kureyşliler gibi Arap kavimleri yerleşmişti. M.S. V. yüzyılda Kureyş Kabilesi, Mekke şehrinde yönetimi ele geçirdi. Mekke ve Kabe'nin yönetimini Kureyşliler üstlendiler. Kureyş kabilesinde bu dönemde diğer Arap kabileleri gibi putperest bir kavimdi. Mekke şehri; bu dönemde Arap kavimleri ve kabileri arasında kutsallığını koruyordu. Mekke şehrinin içinde Arap kavimlerin tanrılarını temsil eden 360 put vardı. Kureyş kabilesi Kabe'nin yönetimi ve hizmet işlerini kendi aralarında paylaşmışlardı. Hz. Peygamberin mensup olduğu Haşimoğulları kabilesi de hacıların yeme ve içme ihtiyacını gideriyordu.⁴⁵ Mekke'deki Kureyş Kabilesi coğrafyalarının kurak ve verimsiz olması nedeniyle Arap yarım adasında ticaretle uğraşıyorlardı. Yemen, Irak, Suriye, Habeşistan, İran, Mısır, Ürdün, gibi coğrafyalara ticari seferler yapıyordu. Ticari, ekonomik ve diplomatik ilişkiler ve bağlar sayesinde Kureyş kabilesi, diğer toplumlardan ve milletlerden siyasi, askeri, ticari, ekonomik, diplomasi ve diplomatika ilmi alanlarında birçok şeyler öğrenmişlerdi. Ticari,

⁴⁴Celeleddin Vatandaş, **İslâm Peygamberi**, Pınar Yayınları, (C.I), İstanbul 2009, s.34-41; Bernard Lewis-P.M. Hold, **İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti**, (çev.Hamdi Aktaş), Hikmet Yayınları, İstanbul 1997, s.449-552; İsrail Balcı, **Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s.116-118.

⁴⁵ Vatandaş, **a.g.e.**, s.62; İzzet Derveze, **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, s.307-319.

ekonomik ve diplomaik ilişkiler Kureyş kabilesini diğer Arap kabileleri arasında medenileştirmişti.⁴⁶ Ayrıca Kureyş kabilesi; bu ticari ve ekonomik bağlar sayesinde diğer coğrafyalardaki devletlerden, milletlerden ve Arap yarım adasındaki Arap kavimlerden haberdardı. Ortadoğu ve Arap yarım adasındaki nüfuzlu devletleri ve Arap kabilelerini biliyorlardı. Dünyadaki genel siyasi, askeri, dini ve diplomasi ilişkilere vakıftılar.⁴⁷

Hz. Peygamber; gençliğinde amcaları ile beraber Irak, Suriye ve Yemen bölgelerine ticari seferler yapmıştı. Bu ticari seferler, Hz. Peygamberin, Peygamber olmadan önce Ortadoğu ve Arap yarım adasındaki siyasi, askeri, dini, kültürel ve diplomasi bilgi ve birikimlere vakıf olmasını sağlamıştı. Ayrıca Hz. Peygamber, İslâm öncesinde kurulan Hilfu'l-Füdul teşkilatına katılmıştı. Hz. Muhammed; 610 yılında Allah tarafından peygamberlik göreviyle görevlendirildi. Hz. Peygamber ile beraber Araplar; tarihte ilk defa tek din, tek medeniyet ve tek dil merkezli yerleşik şehir yaşamına dayanan bir devleti Arap yarım adasında kuracaktı. Arap yarım adasındaki kavimler ve kabileler Hz. Peygamberin kurduğu İslâm devletinin hâkimiyetine gireceklerdi. Böylelikle Hz. Peygamber döneminde tarihte ilk defa devlet teşkilatı, bürokrasi sistemi, divan yapısı ve inşâ ilmi Araplar arasında sistemli bir şekilde gelişecekti.⁴⁸

İslâm dini Mekke'de doğduğu için İslâm ilm-i inşâ geleneğinin ilk temelleri de Mekke döneminde oluşmaya başlamıştı. Mekke şehrinde Hz. Peygambere Allah tarafından ayetler ve sureler gönderilince bu ayetleri ve sureleri yazmak için güvenilir, okuma yazması olan, Arap dil ve gramerine hâkim olan bir vahiy kâtiplik kadrosu oluşturuldu. Bu Vahiy kâtipleri; Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Hamza, Hz. Ömer, Sad b. Ebi Vakkas, Zeyd b. Sabit, gibi güvenilir sahabelerden oluşuyordu. İnen ayet ve sureler bu kâtipler tarafından yazılıp çoğaltılarak diğer Müslümanlara

⁴⁶ Mehmet Ali Kapar, **Hz. Peygamberin Müşrikler ile Münasabetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 2011, s.17-25.

⁴⁷ Muhammed Hamidullah, **Resulullah Muhammed**, (çev.Salih Tuğ), İrfan yayınları, İstanbul 2012, s.75-80; M.J. Kister, **İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine**, (çev.Ali Aksu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s.17-47; Mehmet Birsin, **Hz. Peygamberin Devleti**, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996, s.187-199.

⁴⁸ Hamidullah, **Muhammed**, s.81; Fazlur Rahman, **İslâm**, (çev.Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008, s.70-81; Ahmet Efe, **Peygamberimiz'in Hayatı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.231-235.

dağıtılıyordu. Mekke döneminde Habeşistan'a iki kez hicret yapılmıştı. Birinci Habeşistan hicretinde Hz. Peygamber diplomatik kuralları göz önünde tutularak bir mektubu yazıp Cafer b. Ebi Talib ile Habeşistan'daki Aksum Krallığının başında bulunan Necaşi Adhame'ye göndermişti⁴⁹. Bu mektupta Hz. Peygamber; Aksum kralının adaleti ve merhametiyle Habeşistan ve Arap yarım adasında ün yaptığını ve kendisine sığınan Müslümanlara sahip çıkmasını diplomatik nezaket diliyle talep ediyordu. Bu mektup, Hz. Peygamberin İslâm dininin devletleşmeden önce gönderdiği ilk diplomatik mektubuydu.⁵⁰ Ayrıca Habeş krallığı ile Hz. Peygamberin ilk siyasi ve diplomatik ilişkisiydi. Hz. Peygamber daha sonraları Medine İslâm devletini kurunca bu defa Habeşistan'daki Aksum kralı Necaşiye İslâma davet mektupları gönderecekti. Mekke şehrinde Hz. Peygamber kendi evinde iki defa yemek vererek akrabalarını İslâm dinine davet etmişti. Yine bu dönemde Safa tepesinde bütün Kureyş müşriklerini toplayarak onlara siyasi ve dini bir konuşma yaparak onları İslâm dinine davet etmişti. Taif şehrine siyasi, askeri ve diplomasi destek için bir seyahat yapılmış; ancak başarısız olmuştur. Darü'l Erkâm'da Müslümanlara Kur'an öğretilmiş. Gelen heyet ve misafirler karşılanmıştı. İslâm dini, Mekke'deki arşiv ve eğitim yeri olma görevini Darü'l Erkâm üstlenmişti. Darü'l Erkâm'da okuma yazma bilmeyen Müslümanlara okuma yazma öğretmek, Arap dil ve kaidelerini öğretmek için bir çekirdek öğretmen kadrosu oluşturuldu. Medineli Hazreç ve Evs kabileleri ile hac mevsiminde iki yıl üst üste iki görüşme yapılmış ve son görüşmede Medineli Evs ve Hazreç kabileleri ile Hz. Peygamber arasında bir mukaveleye varılmıştı. Bu mukavele gereği eğer Hz. Peygamber Medine şehrine gelirse Medineli Evs ve Hazreç kabileleri nasıl kendi can, mal ve namuslarını koruyorsa Hz. Peygamberide bu bilinçle koruyacaklardı. Mekke'de bütün bu siyasi, askeri, dini, kültürel ve diplomatik ilişkiler ve gelişmeler İslâm ilm-i inşâsının ilk temellerinin Mekke şehrinde oluşmasını sağlamıştır. Ancak İslâm dini Mekke'de

⁴⁹ Hamidullah; **Muhammed**, s.105; Annemarie Schimmel, **Hazreti Muhammed**, (çev.Merve Özbayan), Profil Yayınları, İstanbul 2007, s.166-189.

⁵⁰ Hamidullah, **Muhammed**, s.106; Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandi; **Subhü'l-A'sâ Fi-Sınâ'ati'l-İnşâ**, (nşr.Muhammed Hüseyin Şemseddin), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye Matbaası, Beyrut-1987, s.258-300.

devletleşemediği için İslâm diplomasi geleneği, devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilmi inşâsındaki gelişmeler sınırlı olmuştur.⁵¹

Hız. Peygamber Medineli Evs ve Hazreç kabilesinden gelen heyet ile 622 yılında Mekke'de mukavele imzalayıp güvence alınca Mekke'deki bütün Müslümanlara Medine şehrine hicret etmelerini emretti. Böylelikle İslâm tarihinde siyasi, askeri, dini, diplomasi ve diplomatik alanlarında önemli etkiler bırakacak Medine hicreti başladı. İslâm dini, Hız. Peygamber liderliğinde Medine şehrinde devletleşti. Yerleşik şehir yaşamına dayanan bir şehir devleti kuruldu. Medine şehrine gelen Hız. Peygamber; siyasi, askeri, sosyal, dini, kültürel alanlarda bazı düzenlemelere gitti. Medine'deki Ensar ve Muhacirler kardeş ilan edildiler. Medine'deki Müslümanlarla beraber Müşrik Araplar ve Yahudiler de yaşıyordu. Hız. Peygamber Medine şehrinde Müslümanlar, Müşrikler ve Yahudiler arasında siyasi, askeri, dini, kültürel, ekonomik, ticari ve sosyal konuları düzenleyen Medine genelgesini yayımladı. Medine genelgesi İslâm devletinin ilk yazılı anayasası idi. Medine İslâm devleti ilk olarak bu genelge ile şekillendi.⁵²

Hız. Peygamber, Medine İslâm devletini kurunca Arap yarım adasının muhtelif yerlerine İslâm'ı yaymak ve anlatmak için vali, imam ve seriyeler göndermeye başladı. Bizans, Sasani, Aksum krallığı, Arap yarım adasındaki emirlikler ve kabileler ile siyasi, askeri, ekonomik, dini ve kültürel ilişkiler kurulmaya başlandı. Medine döneminde 624 yılında Bedir, 626 yılında Uhud Savaşı ve 627 yılında ise Hendek savaşları Mekkeli müşrikler ile yapılmıştı. Tebük ve Mute seferleri ise Bizans üzerine yapılan seferlerdi. İslâm dini; Hız. Peygamber önderliğinde devletleşmişti. Ayrıca Arap yarım adasında ve Ortadoğu coğrafyasındaki devletler ve halklar ile siyasi, askeri, dini, kültürel, sosyal ilişkilerin

⁵¹ Mevlana Şah Muhammed, **İslâm Tarihi**, (çev. Ali Yılmaz), Toker Yayınları, İstanbul 1996, s.203-217; Martin Lings, **Hız. Muhammed'in Hayatı**, (çev. Nazile Şişman), İnsan Yayınları, İstanbul 2009, s.125-132.

⁵² Kalkaşandı, **a.g.e.**, s.286-306; Martin Lings, **a.g.e.**, s.203-218; Cahit Baltacı, **İslâm Medeniyet Tarihi**, M.Ü.İ. Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.119-132; İbrahim Sarıçam, **Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı**, İsam Yayınları, Ankara 2014, s.170-197.

yoğun olduğu bir dönemdir. Bu etkenler; İslâm ilm-i inşâ geleneğinin Medine döneminde her alanda gelişimini sağlayacaktı⁵³

Medine dönemi, İslâm tarihi ve İslâm ilm-i inşâ geleneği için çok önem arz eden bir dönemdir. Bu dönemde on yıllık kısa bir sürede İslâm dini Hz. Peygamber liderliğinde devletleşmişti. Arap dili, tarihte ilk defa yerleşik bir devletin resmi dili olmuştu. Medine’de İslâm devletinin kurulmasıyla beraber İslâm devletinin siyasi, askeri, diplomatik, ekonomik, ticari, hukuki, sosyal ve kültürel alanlarda komşu kabileler, emirlikler, krallıklar ve devletler ile ilişkileri sıklaştı. Savaşlar sırasında nüfus sayımları yapılarak kayıtları tutulmuştu. Medine’de önemli sahabelerden oluşan bir meşveret kurulu oluşturulmuştu. Askeri, siyasi, dini ve ekonomik konular ve olaylar bu sahabeler ile meşveret edildikten sonra kararlar verilirdi. Bedir, Uhud, Hendek, Hayber, Mute, Tebük gibi savaşlar ve seferler Medine döneminde yapılmıştı. Bu savaşlar ve seferler sırasında ordunun sayısı ve ganimetten pay alanların sayısı tespit edilip defterlere kayıt edilmişti. Medine’de Mescid-i Nebevi’nin avlusunda Ehl-i Suffe’nin kalabileceği bir yer yapılmıştı. Ehl-i Suffe’nin de sürekli sayımları yapılmış ve sayıları kayıt altında tutulmuştu. Bütün Müslümanların okuma yazma öğrenmeleri emredilmişti. Medine şehrinde Müslümanlara Kur’an ve okuma yazma öğretmek için bir öğretmen kadrosu oluşturdu. Okuma yazması olan, Arap dilinin gramerine hâkim olan ve güvenilir sahabilerden bir kâtiplik kadrosu oluşturuldu. Bu kâtiplik kadrosu inen ayet ve sureleri yazmanın yanında çevre kabile, emirlikler, krallıklar, devletler ve imparatorluklar ile olan yazışmaları yazan ve okuyan kişilerdi. Hz. Peygamber, birçok dil bilen sahabeleri kâtiplik ve elçilik göreviyle görevlendiriyordu. Ayrıca kâtiplere Arapça, Farsça, Rumca, Habeşçe, Kıptice, İbranice gibi dilleri öğrenmeleri emrediliyordu. Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Ömer, Muaviye, Zeyd b. Sabit, Abdurahman b. Avf gibi sahabeleri Hz. Peygamberin Medine’deki kâtipleriydi.⁵⁴

⁵³V.V. Bardhold, **İslâm Kültürü**, (çev.M. Fatih Karakaya), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s.196-201; Ali Aktan, **İslâm Tarihi**, Nobel yayınları, (4.bsk), Ankara 2014, s.21-99; Muhammed Hamidullah, **Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**, (çev.Servet Karaoğlu), Beyan Yayınları, Ankara 2007, s.103-107.

⁵⁴Anne Marie Delcambre, **Allah’ın Resülü Hz. Muhammed**, (çev.Mahmut Kanık), Yapı Kredi Yayınları, (7.bsk), İstanbul 2015, s.128-137.

Medine döneminde Hz. Peygamber; Bizans, Sasani, Aksum Krallığı, Gasaniler, Mısır Mukavkıs, Yamame Emirliği, Umman Emirliği, Yemen Emirliği gibi emirlik ve devletlere İslâma davet mektupları göndermişti. Hz. Peygamber; Dihyetü'l Kelbi Bizans'a, Abdullah b. Huzayfe'yi Sasani Kırsasına, Amr b. Ümeyye'yi Habeş Kralı Neccaşi Adhame'ye, Hatip b. Ebubelta'yı Mısır Mukavkısı'na, Amr b. As'ı Umman Emirliğine, Süheyl b. Amr'ı Yamame Emirliğine, Şuca b. Vehbi'yi Gassani Emirliğine, Ala el-Hadram'ı Bahreyn Emirliğine, Muhacir b. Ümeyye'yi Yemen Emirliğine, Haris b. Umeyr'i Busra valisine elçi olarak göndermişti.⁵⁵ Bu kralıklar, emirlik ve devletler ile siyasi, askeri, dini, ekonomik, ticari, kültürel alanlarda ilişkiler kurulmaya başlanmıştı. Medine İslâm devletinin arşiv yeri ise Hz. Peygamberin evi ve ya Mescid-i Nebevi'ydi. Medine döneminde gelen heyetler ve elçilikler Mescid-i Nebevi'de karşılanmıştı.⁵⁶

630 yılında ise Arap yarım adasından Medine İslâm devletine birçok heyet ve elçiler gelmiştir. İslâm devletinin siyasi, askeri ve diplomatik gücü artınca Arap yarım adasındaki Arap kabileler ve emirlikler Medine İslâm devletini tanımıştır. Bu yıla Senetü'l- Vüfûd denilmiştir.⁵⁷

Medine İslâm devletinin resmi dili Arapça, resmi dini ise İslâm'dı. Medine genelgesi ve Hudeybiye Antlaşması Medine döneminde yazılmıştı. Medine döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği Arap medeniyeti ve İslâm dinin değerleriyle Arap dilinde şekillendi. Araplar tarihte ilk defa düzenli ve sitemli bir diplomatika ilmine sahip oldular. Hz. Peygamber; Medine'de bir peygamber, devlet adamı, siyasi lider, diplomat, komutan, imam ve aile reisi gibi görevleri beraber üstlenmişti. Medine döneminde oluşan İslâm ilm-i inşâ geleneği sonraki İslâm devletleri için önemli bir temel kaynak teşkil edecektir. Medine döneminde yazılan bütün mektuplar ve diplomatik belgeler diplomatik kaideler göz önünde bulundurularak hazırlanırdı. Hz. Peygamber, en son olarak okuduktan sonra mührünü basardı. Bütün

⁵⁵ Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, **Rahmet Peygamberi**, (çev.Abdülkerim Özüaydın), İz Yayınları, İstanbul 2004, s.157-164.

⁵⁶ August Bebel, **Hz. Muhammed ve Arap-İslâm Kültürü**, (çev.Sıdık Çelik), Arya Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2012, s.101-117; Muhammed Hamidullah, **İslâm Müesseselerine Giriş**, (çev.İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, Ankara 2007, s.20-29.

⁵⁷ Hamidullah, **Müesseseler**, s.32; Abdülmelik İbn-i Hişam, **Hz. Muhammed'in Hayatı**, Huzur Yayınları, (3.bsk) İstanbul 2003, s.287-293.

mektup ve diplomatik yazışmalarda “Allah’ın Resulü Muhammed” mührü basılırdı. Hz. Peygamber döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği Arap medeniyeti ve İslâm dini ile şekillenerek gelişmişti. Bizans ve Sasanilerden ilm-i inşâ geleneği alanlarında çok az etkilenmeler olmuştu. Bu etkilenmelerde doğrudan değil dolaylı yollardan olmuştu.⁵⁸

Hz. Peygamber döneminde Medine İslâm devletinin kurulması ve Bizans, Sasani, Aksum krallığı gibi devletler ile siyasi, askeri, dini, ekonomik, ticari, kültürel diplomatik ilişkilerin kurulması neticesinde İslâm ilm-i inşâ geleneğinin rükünleri oluşmaya başladı. Hz. Peygamber döneminde diplomatik bir mektupta ve belgede şu rükünler mevcuttu: “Besmele, Hitap, Selâm, Asıl Metin, Emma Bâdü, Dua, Mühür” gibi rükünler vardı.⁵⁹ Bütün diplomatik belgelerde “Allahın Resulü Muhammed” mührü basılırdı. Hz. Peygamber döneminde yazılan diplomatik mektuplar ve belgeler açık, sade bir dil ve net ifadeler kullanılmıştı.⁶⁰ Süslü, ağdalı, ağır dil ve ifadelerden sakınılmıştı. Bu dönemde yazılan diplomatik mektuplar ve belgeler genel itibarıyla İslâm davet mektuplarıydı.⁶¹

Hz. Peygamber döneminde on yıllık kısa bir sürede bütün Arap yarım adasına yayılan bir Arap devleti kuruldu. Medine İslâm devleti; devlet teşkilatı, divan sistemi ve inşâ ilmi alanlarında daha tam olarak kurumsallaşmadan Hz. Peygamber vefat etti. Hz. Peygamber vefat ettiğinde İslâm devletinde düzenli bir divan sistemi kurulmamıştı. Mescid-i Nebevi ve Hz. Peygamberin evi divan ve arşiv yeri görevini görmüştü. Medine İslâm devletinde düzenli bir divan sistemi ve arşiv muhafaza yerinin olmamasından dolayı Hz. Peygamber döneminde yazılan diplomatik belgelerin kısa sürede yok olmasına veya kaybolmasına neden olmuştu. Bu nedenler Hz. Peygamber döneminde yazılan diplomatik belgeler ve mektupların günümüze çok az sayıda örneklerinin ulaşmasına neden olmuştu.⁶²

⁵⁸ Hamidullah, **Müesseseler**, s.36-49; Ahmet Gökdemir, **Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed**, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, s.19-37; W. Süheyl Hüseyin El-Fetlavi, **Hz. Muhammed’in Diploması Anlayışı**, (çev.Mustafa Işık), M.Ü.İ. Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016, s.200-209.

⁵⁹ Hamidullah, **Müesseseler**, s.50.

⁶⁰ Hamidullah, **Müesseseler**, s.51.

⁶¹ Ahmet Efe, **Peygamberimizin Hayatı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.36-41.

⁶² Salih Suruç, **Peygamberimizin Hayatı**, Nesil Yayınları, (C.II.), İstanbul 2010, s.100-106; Mehmet Ali Kapar, **İslâm’ın İlk Dönemlerinde Beyat ve Seçim Sistemi**, Beyan Yayınları, Ankara 1998, s.114-126.

1.2.1.3. Hulefâ-ye Raşidin Döneminde İlm-i İnşâ Geleneği

Hız. Peygamberin 632 yılında vefat etmesiyle beraber Medine İslâm devletinin başına Hız. Ebu Bekir, (632-634) halife olarak geçildi. İslâm devletinde Hız. Peygamberden sonra İslâm ilm-i inşâ geleneğinin ilk başladığı dönem Hız. Ebubekir dönemidir. Hız. Ebubekir dönemi çok kısa süren bir dönem olduğu için İslâm devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde pek fazlabir gelişme ve değişme olmamıştı. Hız. Ebubekir döneminde devlet teşkilatında ve ilm-i inşâ geleneğinde Hız. Peygamber dönemindeki uygulamalara devam edildi. Bu dönem siyasi, askeri ve teşkilat alanında İslâm devletinin tekrardan toparlandığı bir dönemdir. Hız. Ebubekir döneminde İslâm devletinin merkezi Medine şehriydi. Bu dönemde İslâm devleti daha eyalet sistemine geçmediği için bütün yazışmalar ve haberleşmeler merkezden yapılıyordu. Bütün yazışmaların merkezi Medine şehriydi. Medine İslâm devletinin bu dönemde resmi ve yazışma dili de Arapçaydı. Medine İslâm devletindeki divanlarda ilk düzenli kayıtlar Hız. Ebubekir döneminde tutulmaya başlandı.⁶³

Hız. Ebu Bekir döneminde Mescid-i Nebevi İslâm devletinin merkezi ve divan yeri olmuştu. Devlete ait belgelerde burada saklanıyordu. Devletle ilgili bütün kararlar burada alınıyordu. Merkezden vali ve ordu komutanlarına yapılan bütün yazışmalarda Mescid-i Nebevi’de hazırlanıyordu. Hız. Ebubekir döneminde küçük bir divan oluşturulmuştu. Devlet ile ilgili siyasi, askeri, idari, mali, dini, sosyal konular bu divanda görüşülüp ele alınırdı. Diplomatik hüviyet taşıyan bütün mektup ve belgelerde Arapça kullanılmıştı. Savaşlardan önce ordu sayısı tespit edilerek deftere kayıt ediliyordu. Savaşlarda elde edilen ganimetler ve ganimetlerden pay alanların sayısında tespit edilip defterelere yazılıyordu. Ordu komutanları ve valilerin maaşlarıda bu divanda düzenli olarak tutuluyordu. Fakir ve muhtaçlar için ayrı bir defter oluşturulup fakir vemuhtaçların isimleri bu defterlerde tutulmaya başlandı⁶⁴. Kur’an ayet ve sureleri toplatılarak kitap haline getirildi. Bu dönemde yine Medine de bir kâtiplik kadrosu oluşturuldu. Kâtipler seçilirken güvenilir olma, okuma yazma

⁶³ Ebu Hanife Dineverî, **İslam Tarihi**, (çev.İbrahim Tüfenkçi), Hidav Yayınları, İstanbul 2013, s.290-294; Abdurahman Fehmi Efendi, **İslâm Medeniyet Tarihi**, (hız.Cüneyt Eren), Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s.108-120.

⁶⁴ Ahmet Güzel, **Hûlefâ-yı Raşidin Döneminde İdari Yapı**, Nüve Yayınları, İstanbul 2011, s.51-55.

bilme ve Müslüman olma şartları göz önünde tutuluyordu. Devletteki bütün yazışmaları bu kâtipler hazırlardı. Hz. Ebubekir ise en son olarak hazırlanan mektupları veya diplomatik belgeleri gözden geçirdikten sonra mührünü basardı. Merkezden gönderilen bütün mektup ve diplomatik belgelerde Hz. Muhammed'in Halifesi Ebubekir ünvanı kullanılıyordu. Hz. Ebubekir döneminde önemli Ensar ve Muhacir sahabelerden bir meşveret kurulu oluşturulmuştu. Bu sahabeler, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, Talha b. Zübeyr, Sad b. Ubade gibi seçkin sahabelerdi. Devlet ile ilgili bütün siyasi ve askeri konular bu sahabelere danışıldıktan sonra son kararı Hz. Ebubekir verirdi. Önemli sahabeler Hz. Ebubekir döneminde savaşlara gönderilmedi. İlim ve irfan faaliyetleri ile meşgul olmaları emir verildi. Ehl-i Suffe geleneği Hz. Ebubekir döneminde de devam etmiştir. Ehl-i Suffe'de kalanlar için bu dönemde düzenli bir kayıt defteri tutuldu. Bu defterde Ehl-i Suffe'de kalanların sayısı, bunların günlük, haftalık ve aylık masrafları gibi konular tutulmaya başlandı.⁶⁵

İslâm devletinin ikinci halifesi Hz. Ömer'dir (634-644). Hz. Ömer'in halifelik dönemi fetihler dönemidir. Hz. Ömer döneminde Medine İslâm devleti dönemin iki büyük imparatoruyla savaşlara girişmişti. Sasaniler ile 636 yılında Kadisiye, 642 yılında ise Nihavend savaşları yapılmıştı. Bu savaşlar sonucunda Sasani Devleti ortadan kaldırıldı. Irak ve İran'ın tamamı Medine İslâm devletinin eline geçmişti. Bizans ile 636 yılında Yermük savaşı yapıldı. Yermük savaşında Bizans devletine büyük bir darbe indirilerek Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır coğrafyaları feth edildi. Hz. Ömer döneminde İslâm devleti, çok kısa bir dönemde muazzam büyüklükte bir devlet haline geldi. Hz. Ömer döneminde İslâm devleti; büyük bir devlet hüviyetine büründüğü için devlet teşkilatı kurumsal hale getirildi. Medine İslâm devleti, büyük bir devlet haline gelince siyasi, askeri, teşkilat ve bürokrasi alanlarda önemli değişimleri beraberinde getirdi. İslâm devletinde divan sisteminin kurulmasıyla beraber ilm-i inşâ geleneği alanında da önemli gelişmeler ve yenilikler yaşanmaya başlandı. Hz. Ömer döneminde Bizans ve Sasani devletlerinin devlet teşkilatından, bürokrasi yapısından, divan sisteminden ve ilm-i inşâ geleneğinden etkilenmeler

⁶⁵ Reşid Rıza, **Hilafet**, (çev.Mehmet Çelen), Mana Yayınları, İstanbul 2010, s.208-215; Bernard Lewis, **Ortadoğu Tarihi**, (çev.Selen Kölay), Arkadaş Yayınları, (11.Bsk), Ankara-2015, s.47-51.

olmuştur. Ancak bu dönemde daha çok Sasanilerin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve inşâ ilminden etkilenmeler olmuştur.⁶⁶

Hız. Ömer döneminde Medine İslâm devletinin merkezi olma özelliğini korumuştur. İslâm devleti eyaletlere ayrılarak Kufe, Şam, Fustad, Kûdüs, Yemen, Medine eyaletler ortaya çıktı.⁶⁷ Merkez ile eyaletler arasındaki haberleşmeyi sağlamak için bir posta teşkilatı oluşturuldu. Her eyalette bir divan sistemi kuruldu. Irak ve İran divanlarındaki yazışma ve kayıtlarda Farsça kullanıldı.⁶⁸ Suriye ve Filistin divanlarında ise Rumca kullanıldı.⁶⁹ Mısır divanında Kıptice kullanıldı.⁷⁰ Yemen ve Medine divanlarında ise Arapça kullanıldı.⁷¹ Eyaletlerdeki bütün divanlar, Medine merkezi divanına bağlıydı. Medine merkezi divanda üç defter tutulmaya başlandı. Bu defterler; Ordu sayısı ve maaşlarının tutulduğu defter, devletin gelir ve gider defteri, hayır, hasenat ve fukaraya verilen giderlerin tutulduğu defterlerdi.⁷² Devletin bütün idari, siyasi, askeri, mali, adli, ictimai yazışmaları ve konuları bu divanda görüşülüp karara bağlanırdı. Medine merkezi divanında Arapça resmi dildi. Medine merkezi divanında gönderilen mektup ve diplomatik belgelerde genellikle Arapça yazılıyordu. Medine merkezi divanında ordunun sayısı, fey gelirleri, ganimetler, vali ve ordu komutanların maaşları, fakirlere dağıtılan hayır ve hasenat, fakirlerin sayısının tespiti, gibi bütün konular bu divanda görülürdü. Komutan ve valilere geçimlerini yapacak kadar maaş verme uygulaması getirildi. Medine merkezi divanında yazılan bütün belgeleri ilk önce Hız. Ömer kontrol ederdi. Daha sonra ise mührünü basardı. Merkezden gönderilen mektuplarda ve diplomatik belgelerde Allahın Halifesi Ömer, Hız. Muhammedin Halifesi Ömer, Emirü'l Müminin gibi ünvanlar kullanılmıştı. Hız. Ömer döneminde sistemli bir kâtiplik

⁶⁶ Paul Lunde, **Dünden Bugüne İslam Dünyası**, (çev.İmge Tan), Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s.223-269; Henri Stierlin, **İmanın ve İktidarın Hizmetinde İslam Mimarı**, (çev.Ali Berktaş), Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.145-168.

⁶⁷ Henri Stierlin, **a.g.e.**, s.168.

⁶⁸ Allame Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi**, Mahya Yayınları, İstanbul 2015, s.113-115.

⁶⁹ Numani, **a.g.e.**, s.117.

⁷⁰ Numani, **a.g.e.**, s.117.

⁷¹ Numani **a.g.e.**, s.118.

⁷² Numani, **a.g.e.**, s.118.

kadrosu oluşturuldu. Kâtiplerin Arapça, Farsça, Rumca, Kıptice, İbranice, Habeşçe gibi dileri bilmelerine dikkat edilirdi.⁷³

Kadılık ve vezirlik kurumları bu dönemde sistemli kurumlar haline getirildi. Kadılık makamı için ayrı bir defter oluşturuldu. Hz. Ömer döneminde Kur'an üç nüsha çoğaltılarak merkezi eyaletlere gönderildi. Kur'an ve İslâmi konuların Medine ve Mekke lehçeleriyle öğretilmesi kanunu getirilmişti. Hz. Ömer döneminde İslâm devletinde sistemli bir eğitim modeli benimsenmişti. Her eyalette Müslümanlara kur'an ve İslâmi bilgiler öğretmek için bir öğretmen kadrosu hazır bulundurulmuştu. Bu öğretmenler genellikle sahabelerden oluşuyordu. Bu öğretmenlere hazineden belli bir maaş ödemesi yapılıyordu. Her eyaletteki divanlarda bu öğretmenler için defterler hazırlandı. Ayrıca bu dönemde Irak eyaletinde ilk defa İslâm devleti para basımı yapmıştı.⁷⁴

Medine İslâm devletinin üçüncü halifesi Hz. Osman (644-656) olmuştu. Hz. Osman dönemi Hz. Ömer dönemindeki siyasi, askeri ve idari uygulamaların gölgesinde kalmıştır. Hz. Ömer döneminde oluşmaya başlayan sistemli devlet yapısı Hz. Osman döneminde kurumsallaşarak yerleşti. Hz. Ömer dönemindeki siyasi, askeri, bürokrasi, dini, kültürel, sosyal, diplomasi ve inşâ ilmi alanlarındaki gelişmeler bu dönemde gelişerek kurumsallaştı. Ordu ve valilerin geçimlerini yapacak kadar maaş alma uygulaması kaldırıldı. Hz. Osman döneminde İslâm devleti, daha çok Bizans ile siyasi, askeri ve ekomonik ilişkilere girdiği için devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında Bizans'tan etkilenme dönemidir. Hz. Osman dönemi kısa bir dönem olduğu için devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde fazla bir gelişme ve değişme olmamıştı. Hz. Ömer dönemindeki uygulamalar genel itibarıyla korunmaya çalışılmıştı.⁷⁵

⁷³ Adnan Demirci, **İslâm Tarihi Literatürü**, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s.155-171; Mustafa Özkan, **Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi**, Araştırma Yayınları, İstanbul 2011, s.284-288.

⁷⁴ Roger Garaudy, **Medeniyetler Diyalogu**, (çev.Cemal Aydın), Türk Edebiyeti Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s.193-212; V.C. Bruckelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (çev.Neşat Çağatay), TTK Yayınları, (2.bsk), Ankara 2002, s.237-249.

⁷⁵ Nuri Ünlü, **İslâm Tarihi II.**, M.Ü.İ. Fakültesi Yayınları, (2.bsk) İstanbul 2015, s.118-131; Yusuf Ziya Yürükan, **İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi I.**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s.116-125.

Hız. Osman döneminde İslâm devletinin merkezi yine Medine şehriydi. Medine ve Yemen divanlarında Arapça kullanılmaya devam edildi. Irak, İran ve Horasan divanlarında Farsça kullanılıyordu. Suriye, Filistin ve Mısır divanlarında Rumca kullanılmıştı. Medine şehrindeki divan, merkezi divandı. Bu divandaki bütün yazışmalar Arapça yapılıyordu. Hız. Osman döneminde Medine'deki merkezi divan devrin ihtiyaçları göz önünde tutularak büyütüldü. Merkezi divana bazı yeni defterler eklendi. Hız. Osman döneminde Medine merkezi divanından gönderilen bütün mektuplarda Allahın halifesi, Emirü'l Müminin, Hız. Muhammed'in Halifesi gibi ünvanlar kullanıldı. Hazırlanan belgeler Hız. Osman'ın belirlediği kâtipler tarafından kontrol edildikten sonra Halife mührünü basardı. Bu dönemde Medine merkezi divanında görevli memurlar ve kâtiplerin çoğu Ümeyye ailesine mensup kişilerdi. Abdümelik b. Mervan bu kâtiplerden biriydi. Hız. Osman döneminde posta teşkilatına önem verildi. Merkezi divan ile eyaletteki divanlar arasında haberleşmeyi sıklaştırmak için posta teşkilatı yeniden imar edildi. Ayrıca Hız. Osman döneminde Kur'an yazma geleneği gelişti. Bu dönemde eyaletlerde bulunan orijinal Kur'an nüshalarına bakılarak yeni Kur'an-ı kerimler yazılarak çoğaltıldı.⁷⁶

Medine İslâm devletinin son ve dördüncü halifesi Hız. Ali'dir. (656-661) Hız. Ali döneminde İslâm devleti iç çekişmeler ve iç savaşlar ile meşgul olmuştu. Cemal ve Siffin savaşları bu dönemde meydana gelmişti. Müslümanlar; Ali taraftarları, Harici taraftarları ve Muaviye taraftarları olarak üç gruba ayrılmışlardı. Hız. Ali döneminde İslâm devletinin merkezi Medine'den Kûfe'ye taşınmıştı. Kûfe şehrine İslâm merkezinin intikal etmesiyle beraber Kûfe divanındaki yazışmalar Arapça tutulmaya başlandı.⁷⁷ Ayrıca bu dönemde El-Cezire, Basra, Ambar, Horasan divanlarında da Arapça kullanıldı.⁷⁸ İslâm devlet merkezinin Kûfe'ye taşınmasıyla beraber İran ve Fars etkisi İslâm devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde tekrardan etkisini arttırdı. Bu dönemde Medine, Yemen ve Mekke divanlarında Arapça kullanılıyordu. Mısır,

⁷⁶ Ali Muhammed Sallabi, **III. Halife Hız. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, (çev.Ayhan Ak), Ravza Yayınları, İstanbul 2009, s.232-255; Şahin Yeşilyurt, **Din ve Ekonomi Bağlamında İslâm Maliye Tarihi ve Maliye Sistemi**, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara 2015, s.15-18; Şemseddin Siyavuşî, **Dört Büyük Halife**, Saadet Yayınevi Yayınları, İstanbul 2000, s.216-220.

⁷⁷ Bahriye Üçok, **Emeviler-Abbasiler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.35-39.

⁷⁸ Üçok, **a.g.e.**, s.42.

Suriye ve Filistin divanlarında ise Rumca kullanılıyordu. Mısır, Suriye ve Filistin eyaletleri Emevi ailesinin elindeydi. Hz. Ali taraftarları daha çok İranlı ve Iraklıydı. Hz. Ali döneminde Kufe'deki merkezi divanda yazılan mektup ve diplomatik belgelerde Kûfî yazısı kullanılıyordu.⁷⁹ Kufî yazısı, Hz. Ali döneminde icat edilen bir yazı stiliydi.⁸⁰ Hz. Ali; mektup ve diplomatik belgelerde İmam, Allah'ın Halifesi, Emirü'l Müminin gibi ünvanları kullanıyordu. Valilerin ve ordu komutanlarının geçimlerini yapabilecek kadar maaş alma uygulamasına bu dönemde tekrar başlandı. Hz. Ali döneminde İslâm devlet teşkilatında, bürokrasi sisteminde, divan yapısında ve ilm-i inşâ geleneğinde Fars etkisi tekrardan etkisini artırmıştı⁸¹

Dört Halife döneminde İslâm devleti geniş bir coğrafyada Sasani (Fars) ve Bizans (Rum) devletleri ile siyasi, askeri, dini, ekonomik, ticari, diplomatik ilişkiye girdi. İslâm ilm-i inşâ geleneği bu dönemde önemli bazı değişiklikler yaşadı. En önemli farklılık ve değişiklik İslâm inşâ ilminin rükünlerinde görüldü. Dört Halife döneminde İslâm devletinin ilm-i inşâ rükünleri: “Besmele, Selam, Muhatapın adı, Allah'a Hamd ve Resulullah'a Selat ve Selam, Asıl Metin, Dua ve Mühür” gibi rükünlerden oluşuyordu.⁸² Dört Halife döneminde yazılan diplomatik mektuplarda ve belgelerde Hz. Peygamber gibi sade, açık bir dil ve net ifadeler kullanılıyordu. Bu dönemdeki diplomatik mektuplar ve belgeler genellikle emir anlamı taşıyordu.⁸³

1.2.1.4. Emeviler Döneminde İlm-i İnşâ Geleneğinin Gelişimi

Emevilerin halifelik yılları İslâm devletinde hem fetihler, hemde imar dönemidir. Bu dönemde İslâm devletinde iç çatışmalar ve iç savaşlar dönemi son bulmuştu. İslâm devletine siyasi, askeri ve teşkilat alanlarına yapılan ıslahatlarla düzenli ve kurumsal bir yapı kazandırıldı. İslâm devleti; gerçekleştirdiği fetihler ile doğuda Hindistan ve Çin sınırlarına, güneyde Afrika içlerine, batıda ise Fransa ve İtalya sınırlarına kadar dayanmıştı. İslâm devleti, Şam merkezli muazzam bir devlet

⁷⁹ Üçok, a.g.e., s.42.

⁸⁰ Üçok, a.g.e., s.43.

⁸¹ Wilhelm Bardhold, **İslâm Medeniyet Tarihi**, (hızr.M. Fuat Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s.50-78; Osman Keskiner, **Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişimi**, 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1996, s.183-209.

⁸² Keskiner, a.g.t., s.194.

⁸³ Bardhold, **İslâm Medeniyet Tarihi**, s.49-66; Aydın Tonga, **Kabile Gücünden Din Önderliğine Yükselişinin Öyküsü Emeviler**, Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.149-174.

haline gelmişti. Emeviler dönemi; İslâm tarihinde Reform dönemidir. İslâm devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde her alanda gelişim göstermişti. İslâm devlet teşkilatının çok boyutlu büyüyerek geliştiği dönemdir. İslâm devletinin dışa açıldığı, birçok medeniyet ve kültürden etkilendiği dönemdir. Emeviler döneminde İslâm devleti daha çok Bizans ile siyasi, askeri, ekonomik, ticari, diplomasi ilişkiler içine girdiği için devlet teşkilatı, divan sistemi ve inşâ ilmi alanlarında Bizans'tan etkilenme ön planda olmuştu. Emeviler döneminde ilm-i inşâ geleneğinin rükünlerinde pek fazla bir değişme olmamıştır. Dört halife dönemindeki İslâm ilm-i inşâ rükünleri kullanılmıştı. Bu dönemde yine diplomatik mektup ve belgelerde sade bir dil, açık, net ifadeler kullanılıyordu. Emeviler döneminde İslâm diplomatik belgelerin türleri çeşitlendi. Ferman, Menşur, Fetihnâme, Emirnâme gibi diplomatik belgeler ortaya çıkmaya başladı. Emeviler döneminde Halifelik kurumu saltanat haline getirildi.⁸⁴

Emevilerin ilk Halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan'dır (661-680). Aristokratik Emevi ailesine mensuptu. Muaviye; siyasi, askeri, bürokrasi, diplomasi alanlarında mahir bir devlet adamıydı. Emevilerde halifeliği saltanat haline getiren ilk halife Muaviye olmuştu. Muaviye döneminde Emevi devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği oluşmaya başladı. Muaviye döneminde Emevilerin devlet teşkilatında ve bürokratik yapısında önemli gelişmeler yaşanmıştı. İslâm devletinin merkezi bu dönemde Kufe'den Şam'a taşınmıştı. Başkent'in Şam şehrine taşınmasıyla beraber İslâm devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve inşâ ilminde Bizans etkisinin ağırlaşmasına neden oldu. Muaviye döneminde İslâm devletinin divan sistemi büyütülerek bazı yeni divan kurumları kuruldu. Bu divanlar: "Divan-ı Cünd, Divan-ı Ata, Divan-ı Harac, Divan-ı Berid, Divan-ı Resail, Divan-ı Hatem, Divan-ı Sadaka, Divan-ı Teraz," gibi divanlardı. Bu dönemde eyalet sayısında artış olmuştu. Dımaşk, Küdüs, El-Cezire, Horasan, Mısır, Medine, Mekke, Yemen, Kufe, Basra, Horasan, gibi eyaletler vardı.⁸⁵ Şam ve Küdüs divanlarında Rumca yazışma ve kayıtlarda kullanılıyordu.⁸⁶

⁸⁴ Bardhold, **İslâm Medeniyet Tarihi**, s.98-119; İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan**, Ankara Okulu Yayınları, (3.bsk), Ankara 2015, s.12-21.

⁸⁵ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, Diyanet Vakfı Yayınları, (8.bsk), Ankara 2014, s.28-30.

⁸⁶ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **a.g.e.**, s.30.

Mekke, Medine ve Yemen divanlarında Arapça kullanılıyordu.⁸⁷ Kufe, Basra, Horasan ve El-Cezire divanlarında ise Farsça kullanılıyordu.⁸⁸ Mısır divanında ise Kıptice kullanılıyordu.⁸⁹ Şam merkezi divanı ile eyaletlerdeki divanlar arasında haberleşmeyi sağlamak için modern bir posta teşkilatı kuruldu. Şam merkezi divanında nitelikli kâtipler görevlendirildi. Kâtiplerin çoğu Rum asıllı kişilerdi. Bu kâtipler Arapça, Farsça, Kıptice, İbranice, Ermenice, Latince, Rumca gibi dilleri bilen kâtiplerdi. Ayrıca bu kâtipler siyasi ve diplomatik konularında mahir olan memurlardı. Şam merkezi yazışma divanında Baş Kâtip ise Rum asıllı bir kâtipti.⁹⁰

Muaviye döneminde Divan-ı Resail bölümü devletin diplomatik yazışma ve kayıt yeri idi. Divan-ı Hatem ise belgelerin mühürlendiği ve saklandığı yerdi. Divan-ı hatem, divan-ı resail bölümünün içinde yer alıyordu. Bu divanda devletle ilgili bütün konulardaki yazışmalar hazırlanıyordu. Hazırlanan belgeler ilgili yerlere mühürlenmesi için gönderilirdi. Yazılan bütün belgelerin bir nüshası divan-ı hatem'de saklı tutuluyordu. Devletin arşiv yeri de bu divandıydı. Muaviye döneminde divan-ı resaildeki önemli kâtipler risaleler yazmaya başladı. Resail kitapları; İslâm ilm-i inşâ geleneğini açıklayan, kâtiplik ve münşilik kurumları hakkında bilgiler veren ve diplomatik yazışmalar hakkında detaylı bilgiler içeren öğretici kitaplardı. Bu kitapları kâtip ve münşi olmak isteyenler okuyordu. Bu dönemde ilk defa kâtipler, belli bir eğitim döneminden geçtikten sonra divan-ı resail bölümünde kâtiplik görevi yapmaya başlamıştı. Ebu Minhef⁹¹; Muaviye döneminde ilk kapsamlı resail kitabı yazan kişidir.⁹²

⁸⁷ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **a.g.e.**, s.30.

⁸⁸ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **a.g.e.**, s.31.

⁸⁹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, **a.g.e.** s.31.

⁹⁰ Osman Aktay, *Emeviler, Abbasiler, Selçuklular*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, s.96-105.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara-2011, s.31-32. İlgili Eserde Muaviye dönemindeki divan sistemi ve inşâ ilmi hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Ebu Minhef; Emeviler döneminde önemli bir İslâm tarihçisidir. Ayrıca Muaviye döneminde Emevi merkezi divanında önemli bir kâtiptir. Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emeviler dönemleriyle ilgili tarihi kitaplar yazmıştır. Irak'ın Hire şehrinde doğmuştur. Önemli bir Arap kabilesine mensuptu. Muaviye döneminde Emevilerin inşâ ilmi ve kâtiplerin yetişmesi için risale yazmıştır. Risaletü'l Kitabe adlı eserinde İslâm inşâ ilmi hakkında bilgiler verilmiştir. Emeviler döneminde yazılan ilk resail kitabıdır.(İrfan Aycan, **a.g.e.**, s.32.)

⁹² Antony Black, **Peygamberden Bugüne Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi**, (çev.Kemal Kangı), Dost Yayınları, Ankara 2015, s.12-17.

Emevi halifeliğinde Muaviye'den sonra sırasıyla Yezid (680-683), II. Muaviye (683-684) ve Mervan b. Hakem (684-685) geçti; ancak bu halifeler Muaviye gibi siyasi, askeri, bürokrasi ve diplomasi konularında mahir olan halifeler değildi. Emevi Halifeliğinin bu dönemleri iç savaşlar, iç karışıklılar ile geçirilmişti. Ayrıca bu dönemler çok kısa sürdüğü için devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir gelişme ve değişme olmamıştı. Muaviye dönemindeki devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği korunmaya çalışılmıştı.⁹³

Abdülmelik b. Mervan,(685-705) Hz. Osman döneminde Medine'de kâtip olarak çalışmıştı. Muaviye döneminde ise Mekke valiliği görevini üstlenmişti. Muaviye gibi siyasi, askeri ve yönetim alanlarında mahir bir devlet adamıydı. Abdülmelik b. Mervan halifeliğidöneminde Emevilerin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde önemli gelişmeler yaşandı. Emevilerin devlet teşkilatı ve divan sistemi bu dönemde klasik şekline bürünmüştü. Muaviye dönemindeki divan yazışma uygulamalarına son verilmişti.⁹⁴ Şam merkezi divanında ve eyaletlerdeki bütün divanlarda Arapça kayıt ve yazışmalarda kullanılmaya başlanmıştı. Arapça; Abdülmelik b. Mervan döneminde Arapça Emevi halifeliğinin bilim, dini, divan ve resmi dili oldu. Kâtiplerin Arap milliyetine mensup olmasına ve Arapça gramerine hâkim olmasına dikkat edildi. Arapça; bu dönemde siyasi, askeri, dini, hukuki, ekonomi ve diplomasi konularında önemli bir gelişim sağladı. Emevilerin devlet teşkilatında ve bürokrasi geleneğinde Arap ve İslâm değerleri hâkim kılındı. Bu dönemde Arap dili alanında önemli çalışmalar yapılmaya başlandı. Arap harfleri üzerine hareketler konulması ile Arapça gramer ve okuma yöntemine pratiklik kazandırılmaya çalışıldı.⁹⁵

Abdülmelik b. Mervan döneminde Emevilerin divan sistemi büyütülerek bazı yeni divanlar eklendi. Divan-ı Mezalim, Divan-ı Zemâm, Divan-ı Beytülmal, Divan-ı Sadaka, gibi eklenen divanlardı. Divanlardaki kayıtlar idari, hukuki ve askeri olarak

⁹³ Will Durant, **İslam Medeniyeti**, (çev.Orhan Bahaeddin), Elips Yayınları, İstanbul 2004, s.67-79; Henry Corbin, **Başlangıçtan İbn-i Rüşün Ölümüne Kadar İslâm Felsefesi Tarihi**, (çev.Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, (11.bsk), İstanbul 2017, s.197-211.

⁹⁴ Will Durant, **a.g.e.**, s.83.

⁹⁵ Mustafa Özkam, **Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi**, Araştırma Yayınları, İstanbul 2012, s.132-144.

üç grubu ayrılarak kayıtlar tutulmaya başlandı. Bu dönemde ayrıca hadisler toplatılarak kitap haline getirildi. Merkez ve eyaletlerde darbhaneler kurularak Bizans ve Sasani paraları ve sikkeleri ayarında sikke ve dinarlar basıldı. Darbhanelerde basılan dinar ve sikkeler üzerinde Arapça yazılar ve ünvanlar yazıldı. Divanda toprak mülkiyeti ve vergi konularında bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Bütün bu gelişmeler Abdülmelik b. Mervan döneminde Emevi divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneğinin gelişmesini sağlamıştı.⁹⁶

Abdülmelik b. Mervan döneminde divan-ı resail bölümü büyütülmüştü. Kâtiplere ve münşilere yol gösteren risaleler çoğaldı. Muhammed b. el-Ömeri⁹⁷'nin *Risalesi* bu dönemin en önemli risalesidir. Bu kâtip, Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle ilm-i inşâ sanatı, kâtiplik ve münşilik sanatlarıyla ilgili kapsamlı bir eser yazmıştı. Bu eser, Emeviler döneminde yazılan en kapsamlı risale kitabıydı. Mervan b. Abdülmelik döneminde bu eser divan-ı resail bölümünde kâtiplere okutuluyordu. Kâtiplik ve münşilik sanatları bu dönemde önemli kurumlar haline getirildi. Buralarda çalışanların Arap olması, ilm-i inşâ geleneğine vakıf olması, Müslüman olması, güvenilir olması gibi özelliklere dikkat edildi.⁹⁸

Velid b. Abdülmelik (705-715) babası Abdülmelik'ten sonra siyasi, askeri, ekonomi ve bürokrasi alanlarında toparlanmış bir devlet yönetimi miras aldı. Velid'in halifelik dönemi fetihler ve imar dönemidir. Emevilerin sınırları bu dönemde Çin Seddinden Hindistan içlerine ve Fransa sınırlarına kadar genişledi. Bu

⁹⁶ Will Durant, **a.g.e.**, s.50-83; Bayram Ali Çetinkaya, **İslâm Medeniyetinin Dinamikleri**, İnsan Yayınları, (3.bsk), İstanbul 2013, s.289-300.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Güntekin, **Türk Edebiyatında İnşâ**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları,(2015), s.126-127. İlgili Eserde El-Ömeri ve yazdığı risalesi hakkında detaylı bilgiler mezcuttur. Muhammed b. El Ömeri; Abdülmelik b. Mervan döneminde Şam Merkezî divanda başkâtipti. Süriye'nin Humus kentinde doğmuş. Gençliğinde Şam'da önemli bir tahsil almıştı. Tahsilini tamalayan el-Ömeri; Emevilerin Divan-ı Resail bölümünde kâtip olarak çalışmaya başladı. Abdülmelik b. Mervan'ın Arap dili ve medeniyetine önem vermesi, devlet bürokrasisinde Arap asıllı devlet adamlarını istihdam etmesi el-Ömeri'nin önünü açtı. El-Ömeri; Arapça, Rumca, Kıptice, Farsça gibi dillere vakıf bir kâtipti. Emevilerin en mahir kâtiplerinden biriydi. Arap edebiyetine ve şiirine vakıf bir devlet adamıydı. Bu dönemde Muhammed b. El-Ömeri; Abdülmelik b. Mervan'ın teşvikiyle Arapça kapsalı bir Risale yazdı. El-Ömeri; bu risalesinde Arapça dilinin kadim bir geçmişi olduğunu, İslâm öncesinde de Arapların; Arapça'yı resmi dil olarak kullandığını vurgulamıştı. Ayrıca Hz. Peygamber, Dört halife dönemlerindeki ilm-i inşâ ilmi hakkında önemli bilgiler vermişti. Bu eser; Emeviler döneminde yazılan ilk kapsamlı Arapça risale özelliğini taşıması bakımında önemlidir. (Hasan Güntekin, **a.g.e.**, s.126.)

⁹⁸ Çetinkaya, **a.g.e.**, s.261-279; Muhammaed Selim Avva, **İslâm Devletinde Yönetim Şekli**, (çev.Adem Yerinde), Mana Yayınları, İstanbul 2012, s.120-126.

dönemde Emevi devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği tekâmüle ulaşmıştı. Velid döneminde divan kurumuna bazı divanlar ellenerak büyütüldü. Bürokrasi, toprak mülkiyeti, vergiler, memur ve asker maaşları alanlarında önemli ıslahatlar gerçekleştirdi. Arapça gramer ve yazım konularında önemli çalışmalar yapılmıştı. Bu dönemde Arapça grameri için bazı kitaplar yazılmaya başlandı. İlm-i inşâ alanında ise genel itibarıyla babası Abdülmelik dönemindeki uygulamalar devam etmişti. Divan-ı resail ve ilm-i inşâ geleneğiyle ilgili bazı eserler bu dönemde de yazıldı.⁹⁹

Halife Süleyman (715-117), Ömer b. Abdülaziz (717-720), II. Yezid (720-724) dönemleri Emevi halifeliğinin iç karışıklık ve çalkantılar dönemidir. İçte ve dışta Emevi Halifeliği buhranlar geçiriyordu. Bu yıllarda Emevilerin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde pek fazla bir gelişme vedağışme olmamıştı. Abdülmelik b. Mervan ve Velid b. Abdülmelik dönemindeki devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği korunmaya çalışılmıştı. Ömer b. Abdülaziz döneminde siyasi, mali, ideoloji, sosyal, dini konularda bazı reform hareketleri gerçekleşmişti. Mevalilerin ikinci sınıf vatandaş olma uygulaması kaldırıldı. Vergilerin Müslim ve Gayri Müslim olarak alınması uygulamasına geçildi. Devlet kurumuna liyakatli, güvenilir, tecrübeli, ehil olan kişiler atandı. Hutbelerde Hz. Ali ve soyuna hakaret uygulamasına son verildi. Emevi ailesinin şatafatlı yaşamına kısıtlamalar getirdi. Bazı divanlar birleştirildi. Bazıları ise ortadan kaldırıldı. Zekat ve ganimetlerin düzenli bir şekilde fakirlere ulaşması için divanda özel bir defter tutuldu. Fakir ve muhtaçların isimleri bu divanlarda yazıldı.¹⁰⁰

Halife Hişam (724-743) döneminde Emevi halifeliği siyasi, askeri, idari ve ekonomi alanlarında tekrardan toparlandı. İç isyanlar ve iç buhranlar ortadan kaldırıldı. Hişam döneminde Emevi devleti, devlet teşkilatında, divan sistemine ve ilm-i inşâ alanlarında önemli bir reform döneminden geçmişti. Emevi divan sistemi

⁹⁹ Sami Zabaida, **İslâm, Halk ve Devlet**, (çev.Sami Oğuz), İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.104-123; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **İslâm Coğrafyası**, (çev.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.206-211.

¹⁰⁰ Mevlüt Koyuncu, **İkinci Hazreti Ömer, (Ömer b. Abdülaziz)**, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1996, s.165-191; Filibeli Ahmet Hilmi, **İslam Tarihi I. (İslamın Doğuşu, Yayılışı, İlk Halifeler, İhtilaflar, Emeviler ve Abbasiler)**, (Derle.Ziya Nur Aksun), Ötüken Neşriyat, (4.bsk), İstanbul 2010, s.178-209.

devrin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yeniden şekillendirildi. Bazı divanlar ortadan kaldırıldı. Bu dönemde Abdülhamit b. Yahya b. Sa'ad el-Kâtibî *Risâle ile'l-Küttâb* adlı eserini yazmıştı. Bu eser, Emeviler döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği, divan sistemi ile kâtiplik ile münşilik hakkında yazılan en kapsamlı kitaptı.¹⁰¹ Hişam döneminde Mısır'daki Papirüs bitkisinden faydalanılarak Papirüs kâğıtları üretildi. Üretilen bu papirüs kâğıtları başta Şam divanı olmak üzere Emevilerin divanlarında arşiv malzemesi olarak kullanıldı. Bu dönemde ayrıca Şam ve Mısır'da iki tane Kâğıthane kurularak Emevi halifeliğinin kâğıt ihtiyaçları bu kağıthanlerden giderilmeye çalışıldı. Şam darphanesinde Bizans dinarı ayarında altın sikkeler basıldı. Halife Hişam'dan sonra Emevilerin halifelik tahtına sırasıyla II. Velid (743-744), III. Yezid (744-745), İbrahim b. I.Velid (745-746), Mervan b. Muhammed (746-750) geçti. Bu yıllar yine Emevilerin siyasi, askeri ve ekonomik olarak buhranlı yıllarıdır. Bu yıllarda Emevilerin devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir yenilik ve gelişme olmamıştır. Halife Hişam dönemindeki devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği korunmaya çalışılmıştır. Emevilerin son halifesi Mervan b. Muhammed döneminde Büyük Zap Suyu savaşında Emeviler Abbasilere yenilerek Ortadoğudaki hâkimiyetlerine son verildi.¹⁰²

1.2.1.5. Abbasiler Döneminde İlm-i İnşâ Geleneğinin Kurumsallaşması

Abbasiler; Emevileri ortadan kaldırarak 750 yılında Irak'ta kuruldu. Abbasilerin halifelik dönemi İslâm dünyasında çok uzun sürmüştür. Abbasiler döneminde İslâm devletinde fetih hareketleri azalmıştı. İlim, irfan, sanat, felsefe alanlardaki gelişmeler ön plana çıkmıştı. İslâm devleti, Hz. Peygamber döneminden Abbasiler dönemine kadar savaş ve fetih hareketleri ile uğraşmıştır. Arap yarım adasında ve Ortadoğuda siyasi, askeri, dini ve medeniyet alanlarında varlık mücadelesini verdi. Abbasiler döneminde ise İslâm devletinin savaş ve yayılma dönemi artık duraksadı. Abbasilerin halifelik dönemi İslâm Devletinin imar dönemidir. İslâm devleti artık kültürel ve teşkilat alanlarında kurumsallaşmaya başlamıştı. Abbasi Halifeliği siyasi, askeri, dini, bürokrasi, teşkilat ve ilm-i inşâ

¹⁰¹ Ahmet Hilmi, **a.g.e.**, s.207.

¹⁰² Münir Muhammed Gabdan, **Muhtasar Fıkhı's-Sire**, (çev.Mehmet Aydemir), Ravza Yayınları, İstanbul 2015, s.111-131; Ersin Nazif Gürdoğan, **Hicaz'dan Endülüs'e**, İz Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2014, s.93-128.

alanlarında Ortaçağ İslâm devletleri üzerindeki kalıcı etkiler bırakmıştır. Başta Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler olmak üzere Ortaçağdaki Türk-İslâm devletleri üzerinde çok önemli etkiler bırakmıştır. Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, gibi Ortaçağ Türk-İslâm devletleri divan sistemi ve ilm-i inşâ sanatı alanlarında Abbasi halifeliğini örnek almışlardır.¹⁰³

Abbasiler döneminde Arap-İslâm Medeniyeti; Fars, Hint, Rum, Türk gibi medeniyetler ile etkileşime girmişti. Bu çok boyutlu ilişkiler sonucunda klasik İslâm kültürü ve medeniyeti oluştu. İslâm ilm-i inşâ geleneği de bu dönemde klasik hüviyetine büründü. Abbasiler döneminde Fars ve Rum medeniyetleri ve geleneklerinin etkisiyle İslâm ilm-i inşâ geleneğinde ağır, kapalı, ağdalı vesüslü bir dil ve üslup kullanılmaya başlandı. İlm-i inşâ alanı; bir sanat haline getirildi. Bu dönemde divan-ı resail bölümü Abbasilerin yazışma, kayıt ve arşiviyle ilgilikonularla ilgileniyordu. Divan-ı resail bölümünde genellikle İran asıllı Fars devlet memurları, münşiler, kâtipler görevlendiriliyordu. Abbasiler döneminde divan-ı resail ve kitâbet sanatı üzerinde çalışmalar arttı ve bu alanda önemli eserler yazılmaya başlandı. İslâm ilm-i inşâ geleneğinin klasik rükünleri bu dönemde oluştu. Bu rükünler: “Besmele, Ünvan ve Lakap, Hamdele, Selat ve Selam, Asıl Konu, Ba’dele ve Badiye, Mühür” idi¹⁰⁴

Emevi Devletini Büyük Zap Suyu Savaşında yıkan mevaliler, şiiler ve muhalifler 750 Yılında Kufe şehrinde Es-Saffah (750-754) adına hutbe okudular. Böylelikle Abbasi halifeliği kuruldu. Kufe şehri, Abbasi Halifeliğinin ilk başkentidir. Es-Saffah’ta Abbasilerin ilk halifesidir. Abbasiler, bu dönemde İran ve Sasani devlet yapısından, bürokrasi geleneğinden, divan sisteminden ve inşâ ilminden çok etkilendiler. Abbasiler, kuruluş döneminde Sasani devlet yapısından etkilenmiştir. Bu dönemdeki devlet adamların ve ordu komutanların çağunluğu İran asıllı Fars devlet adamları ve ordu komutanlarıydı. (Ebu Müslim, Muhammed b. Muhalled, Yahya b. Bermeki gibi). Kûfe’de Sasani divanlarına benzer bir divan oluşturuldu. Bu dönemde Abbasilerin kuruluş dönemi olduğu için divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği fazla

¹⁰³ Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, M.Ü.İ. Fakültesi Vakfı Yayınları, (16.bsk), İstanbul 2016, s.257-264; Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, (çev.Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.30-37.

¹⁰⁴ Kazıcı, **İslâm Medeniyeti.**, s.270-285; Hasan Gültekin, “İnşâ ve Tarihi Gelişimi”, **İnternation Journal Of Central Asian Studies Volume Dergisi**, İzmir 2009, s.318-339.

gelişmemişti. Es-Saffah, İranlı devlet adamları ve ordu komutanların siyasi, askeri ve diplomasi güç ve nüfuzlarından çekiniyordu. Ayrıca Arap bir halifeliğin Fars kültür ve medeniyetiyle meydana gelmesinden de rahatsızdı. Kûfe’de çoğunluk olarak Şii mezhebinden olan insanlar yaşıyordu. Abbasi halifeliğinin İranlaşma ve Şiileşme tehlikesini göz önüne alan Es-Saffah, Abbasilerin başkentini Kufe’den Sünnilerin ve Arapların çoğunlukta olduğu Ambar’a taşıdı. Başkentini Ambar şehrine taşınmasıyla beraber Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve divan sistemi Sünni devlet felsefesiyle yeniden oluşturuldu. Abbasilerin devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Arap, İslâm ve Sünni değerler ön plana çıkarıldı. Ambar’da Arap ve İslâm değerleri ön planda bir divan kuruldu. Arap asıllı Seleme b. El-Hallen’i kendi veziri yaptı. Es-Saffah dönemi Abbasi halifeliğinin kuruluş dönemidir. Bu dönemde Abbasi halifeliği tam olarak kurumsallaşmamıştı. İlm-i İnşâ alanındaki gelişmelerde çok sınırlı olmuştur.¹⁰⁵

El-Mansur (754-775) Abbasilerin ikinci halifesidir. Abbasilerin kuruluş dönemi El-Mansur döneminde tamamlanmıştı. Abbasi halifeliği bu dönemde kurumsallaşma ve yerleşikleşme dönemine girmişti. Bu dönemde Bağdat şehri inşa edilerek başkent Ambar’dan Bağdat’a taşınmıştı. Başkentini Bağdat şehrine taşınmasıyla beraber Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde Fars ve Sasani etkisi tekrardan ön plana çıktı. Halife Mansur, İran medeniyeti hayranıydı. Bağdat’a İran ve Sasani usulünde bir divan kuruldu. Bağdat’taki divanda bir arşiv yeri oluşturuldu. Divanda yazılan belgeler burada muhafaza edilmeye başlandı. Bu divanda görevlendirilen memurlar ve kâtipler İran asıllıydılar. Divanda çalışan kâtipler Arapça, Farsça, Rumca, Hintçe, Süryanice, Latince, Ermenice gibi dilleri biliyordu.¹⁰⁶ Ehil ve liyakatli kişiler divanda görevlendirilmişti. Mansur döneminde Bağdat divanında ilm-i inşâ geleneği alanında çığır açan gelişmeler yaşanmıştı. Abbasi halifeliğindeki divanlarda ilk düzenli kayıt tutma geleneği Mansur döneminde başlamıştı. Divanda yazılan her belgenin bir nüshası Bağdat divanında saklı tutuluyordu. Bu dönemde Bağdat’taki divan-ı resail

¹⁰⁵ Kazıcı, **İslâm Medeniyeti**, s.275-290; Gültekin, **a.g.m.**, s.226-234; Jean Paul Charney, **İslâm Kültürü ve Toplumsal-Ekonomik Değişimi**, (çev.Ömer Bilen), Diyanet Vakfı Yayınları, (2.bsk), Ankara 2013, s.215-224.

¹⁰⁶ Jean Paul Charney, **a.g.e.**, s.230.

bölümünde bütün kâtipler ve münşiler İranlılardan seçilmişti. Abbasi yazışma üsülü, kayıt tutma geleneği ve arşiv dairesi Sasanilerin divan sistemine göre oluşturuldu.¹⁰⁷ Mansur döneminde Kudame b. Cafer tarafından *Kitabü'l-Haraç ve Sınâ'ati'l-Kitâbe* adlı eser ilm-i inşâ ve kitabet sanatı hakkında yazıldı. Bu eserde ilm-i inşâ sanatı, kâtiplik, münşilik sanatları hakkında bilgi verilmişti. İlm-i inşâ sanatının bir hüner ve sanat olduğu bu kitapta dile getirilmişti.¹⁰⁸

El-Mansur'dan sonra Abbasi Halifeliğinin başına El-Mehdi (775-785) ve El-Hadi(785-786) geçti. Bu iki halifenin halifelikleri Mansur döneminin gölgesinde kalmıştı. Bu iki Abbasi halifesi döneminde devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir değişme ve gelişme olmamıştı. Mansur dönemindeki değerler korunmaya çalışılmıştı. Bu dönemde devlette bazı imar faaliyetleri gerçekleşmişti.¹⁰⁹

Harun Reşid (786-809) dönemi Abbasi Halifeliğinin en zirve dönemidir. Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve inşâ ilmi bu dönemde tekâmüle ulaşmıştı. Abbasi Halifeliği; ilim, sanat, edebiyat, tarih, şiir, felsefe gibi alanlarda çığır açmıştı. Şairler, edebiyatçılar, alimler, sanatkarlar, Harun Reşid tarafından maddi ve manevi alanda desteklenmişlerdi. İran ve Fars medeniyetiyle Bağdat şehri yeniden inşa edildi. Bu dönemde Bağdat şehri büyütüldü. Devlet adamlarına ve halifeye mahsus meskûn yerler inşa edildi. Bağdat'taki Abbasi Halifeliğinin divan sistemi büyütülerek bazı yeni divanlar eklendi. Divanlarında kayıtlar askeri, mali ve idari olarak tutulmaya başlandı. Divan-ı İnşâ, Divan-ı Berid, Divan-ı Tevki, Divan-ı Resail, Divan-ı Hatem, Divan-ı Mezâlim, Divan-ı Zemem, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Cünd, Divan-ı Haraç, Divan-ı Öşr, Divan-ı Nafaka, Divan-ı Beytülmal, Divan-ı Dar, Divan-ı Cepheze, Divan-ı Savafî, Divan-ı Harem, Divan-ı Sadaka, Divan-ı Fad, Divan-ı Mevaris gibi divanlar vardı. Harun Reşid döneminde merkez ve eyaletlerdeki bütün divanlarda kayıtlar Arapça tutulmaya başlandı. Bu dönemde devlet merkezinde vezir sayısında artış oldu. Baş vezirlik makamı bu dönemde ortaya çıktı. Başvezirlik makamına Bermeki ailesinden Yahya

¹⁰⁷ Jean Paul Charney, **a.g.e.**, s.233.

¹⁰⁸ İbn-i Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (çev.Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s.109-119.

¹⁰⁹ Nahide Bozkurt, **Abbasiler**, İsam Yayınları, İstanbul 2014, s.88-101; Mesut Can, **Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Etkisi**, Çizgi Yayınları, Konya 2016, s.135-151.

b. Bermeki getirildi. Harun Reşid, İran medeniyeti ve kültürü hayranıydı. Harun Reşid, kendisini eski İran şahları gibi görüyordu. Bu dönemde Sasani ve İran devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği her alanda Abbasi halifeliğini etkilemişti.¹¹⁰

Harun Reşid; divan-ı resâil bölümünde önemli ıslahatlar gerçekleştirdi. Bu dönemde Abbasi halifeliğinde İlm-i inşâ ve kitabet ilmi iki bölüme ayrılarak gelişim gösterdi. İnşâ ilminin bu bölümleri; İhvaniyat ve Sultaniyat bölümleriydi. İhvaniyat; özel yazışma türüdür. Genellikle Sultan ve devlet adamlarına has olan bir bölümdü. Sultanlar hususi konularda alimlere, bilim adamlarına, felsefecilere, devlet adamlarına gibi kişiler ile yazışıp bazı konularda bir şeyler sorabiliyordu. Sultaniyât bölümü ise devlete ait yazışma türünü kapsıyordu. Devletin, herhangi bir konuda başka bir devlet, emirlik ve bey ile divan-ı resâil üzerinden yazışmasıydı. Bu dönemde ilm-i inşâ üzerindeki çalışmalar artarak devam etti. Ebü'l Yüsr İbrahim b. Muhammed'in *Risâletü'l-Azra* adlı eseri Harun Reşid döneminde yazılmış bir eserdir. Bu eserde divan-ı resâilden bahs edilmiş. Divanlarda yazı yazma kuralları, kâtip ve münşilerde bulunması gereken özellikler, İslâm ilm-i inşâ tarihi hakkında genel bilgiler verilmişti.¹¹¹ Harun Reşid döneminde Beytü'l Hikmekurumu kuruldu. Süryanice, Hintçe, Rumca, Farsça, Hintçe, Ermenice, Rumca dillerinden birçok kitap Arapça'ya tercüme edildi. Harun Reşid, kendini İran Şahları gibi görüyordu. Eski İran Şahlarının hayat hikâyeleri ve hükümdarlık dönemlerini anlatan kitapları sürekli okurdu. Bu dönemde tarih ilmide çok gelişmişti.¹¹²

Harun Reşid döneminde Arap dili üzerinde bilimsel çalışmalar hız kazanarak gelişti. Bu dönemde Fars geleneğinin etkisiyle yazı yazma sanatında bazı usüller ve yazı yazma teknikleri oluşmaya başladı. Basra, Kufe ve Bağdat şehirlerinde Arapça üzerinde eğitim veren okullar açıldı. Arapça'yı farklı şekillerde yazma geleneği bu dönemde oluşmaya başladı. Harun Reşid döneminde başlayan Arap dili çalışmaları

¹¹⁰ Bozkurt, **a.g.e.**, s.97-96; Hayrettin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, İz Yayınları, (11.bsk), İstanbul 2016, s.104-128.

¹¹¹ Ali Osman Ateş, **İslama Göre Cahilliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri**, Beyan Yayınları, Ankara 2014, s.158-163; Ferhat Koca, **Ebü'l Yüsr Muhammed b. Muhammed**, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2003, C.34, s.266.

¹¹² Adem Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, İnsan Yayınları, (3.bsk), İstanbul 2014, s.120-135.

sonraki Abbasi halifeleri döneminde Reyhani, Sülüs, Rika, gibi Arapça yazma usulleri ve tekniklerini doğuracaktır.¹¹³

El-Emin (809-813) döneminde Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde Arap medeniyeti ve kültürü ön plana çıktı. El-Emin'i destekleyen ordu komutanları ve devlet adamları Arap asıllıydı. Ayrıca bu dönemde Yemen, Suriye, Mısır, Ürdün, Hicaz bölgesindeki Arap kabilelerde El-Emini destekliyorlardı. El-Emin döneminde Arap devlet adamları; vezirlik, ordu komutanlığı, kâtiplik gibi görevlerle görevlendirildiler. Arapça, bu dönemde merkezi ve eyaletlerdeki divanlarda tekrardan resmi dil oldu. Bütün yazışmaların ve kayıtların Arapça ile yazılması uygulaması getirildi. Abbasi Halifeliği; El-Emin döneminde teşkilat, bürokratik ve divan gibi alanlarda yeniden yapılandırılmak istendi. Abbasilerin başkentini Sünnilerin çoğunlukta olduğu Ambar şehrine taşımak istedi. Ancak devletin içindeki İran asıllı Fars devlet adamları ve ordu komutanları bu teşebbüse izin vermediler. İran asıllı devlet adamları ve ordu komutanları Me'mun etrafında toplanmışlardı. El-Emin ve Me'mun arasındaki siyasi, askeri ve diplomasi rekabet Fars ve Arap rekabetine dönüştü. Bu siyasi ve askeri rekabette Me'mun üstün geldi. El-Emin, Abbasi Halifelik tahtından indirilerek öldürüldü. Me'mun (813-833) merkezdeki Arap devlet adamları, ordu komutanları ve Arap kabilelerden korktuğu için başkenti Bağdat'tan Merv'e taşıdı.¹¹⁴ Abbasilerin başkentinin Merv şehrine taşınmasıyla beraber Abbasi halifeliği siyasi, askeri, diplomatik ve bürokratik alanlarda tamamen İran ve Farsların etkisine girdi. Devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ alanında Farslaşma yoğun bir şekilde ön planı çıktı. Bu dönemde Arap kabileler Abbasi halifeliğindeki Farslaşma ve İranlaşmaya tepki göstermek için Yemen, Hicaz, Suriye, Irak ve Ürdün bölgelerinde isyan ettiler. Me'mun, bu isyanların içinden çıkılmayacak duruma geldiğini görünce başkenti Merv'den Bağdat'ta tekrar taşıdı. Ancak Abbasi halifeliğindeki Farslaşma devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde devam etti.¹¹⁵

¹¹³İra M. Lapidus, **İslâm Toplulukları Tarihi**, (çev.Yasin Aktay), İletişim Yayınları, (C.I.), İstanbul 2013, s.322-229; Veysel Karaaslan, **İslâm Tarihinin Hukuksal ve Adalet Kavramları**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014, s.300-319.

¹¹⁴Lapitus, **a.g.e.**, s.225-226.

¹¹⁵Arthur Goldschmidt-Lawrence Davidson, **Kısa Orta Doğu Tarihi**, (çev.Aydemir Güler), Elips Yayınları, İstanbul 2011, s.143-158; Mehmet Ali Büyükkara, **Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet, Musa**

Mutasım Billah (833-842) döneminde Abbasi halifeliği siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda toparlanma dönemine girdi. Arap ve Fars devlet adamları ve ordu komutanların devlet bürokrasisinde ve yönetiminde etkisini kırmak için Türk devlet adamları Abbasi halifeliğinde önemli devlet mevkilerine getirildi. Mutasım döneminde Abbasi halifeliğinin ordu komutanları, vezirler ve devlet adamları Türklerden seçildi. Bu etkenler Abbasi halifeliğinde Türk devlet adamların ve ordu komutanların siyasi, askeri ve bürokrasi alanlardaki nüfuzunu artırdı. Bu dönem de Mutasım, Samara şehrini Türkler için kurdu ve Abbasilerin Başkentini Samara şehrine taşıdı. Başkentini Samara şehrine taşınmasıyla beraber Abbasi Halifeliğinde Türk devlet adamlarının ve ordu komutanların siyasi, askeri ve diplomatik alanlardaki hâkimiyetlerini daha da güçlendirdi.¹¹⁶

Mutasım'dan sonra sırasıyla Vasık (842-847), Metevekkil (847-861), Muntasır (861-862), Müstain (862-866), Mut'ez (866-869), Muhtedi (869-870), Müstefi (944-946), Muktedir (908-932), El-Kaim (1031-1071) gibi isimler Abbasi halifeleri oldular. Bu yıllar Abbasi halifeliğinin buhranlı ve iç karışık yıllarıdır. Türk devlet adamların ve ordu komutanların Abbasi halifeliğindeki siyasi, askeri, idari ve bürokratik nüfuzları güçlenerek devam etmiştir. Abbasi halifeliği bu dönemlerde iç karışıklık içinde olduğu için devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir gelişme ve değişme olmamıştı. Devlet teşkilatında ve divan kurumlarındaki var olan değer ve kurumlar korunmaya çalışılmıştı. Ebu Bekr Muhammed b.Yahya es-Sülî *Edebü'l Küttap* adlı eserini bu dönemde yazmıştı.¹¹⁷ Bu eser kâtiplik ve kitabe sanatları hakkında önemli bilgiler içeriyordu. El-Muktedir (908-932) döneminde başkent tekrar Bağdat şehrine taşındı. Bu yıllarda Abbasi halifeliğinin topraklarında Tolunoğulları, İhşidiler, Mervaniler, Hamdaniler, Tahiriler, Samaniler, Büveyhiler, Karmatiler gibi küçük devletler ve beyler ortaya çıkmıştı. Abbasi halifeliği, bu emirlik ve devletler üzerinde siyasi, askeri ve diplomasi otoritesini kaybetmişti. Abbasi halifeliği bu dönemde Bağdat ve Irak

Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler, M.Ü.İ. Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.313-317.

¹¹⁶ Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4.(Abbasiler Dönemi)**, Ensar Neşriyat, (19.bsk), İstanbul 2016, s.293-300; Corci Zeydan, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, (çev.Nejdet Gök), İletişim Yayınları, (2.bsk), (C.II) İstanbul 2015, s.370-386.

¹¹⁷ Apak, **İslâm Tarihi**, s.229.

coğrafyasına haps olmuştu. Ayrıca İran ve Afganistan coğrafyasında Gazneli devleti kurulmuştu. Gazneli Devleti, İslâm dünyasının siyasi ve askeri gücünü kendi elinde tutuyordu. Abbasi halifeliği üzerinde siyasi, askeri ve diplomatik baskılar kurmuştu. Abbasi halifeleri, bu yıllarda Bağdat'ta sadece dini bir sembol haline gelmişti. Abbasi halifeliği Samaniler ve Gaznelilerin siyasi, askeri ve diplomasi alanlarındaki baskıları nedeniyle devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ alanlarında tekrar Fars ve İran'ın etkisine girmişti.¹¹⁸

El-Kâim (1031-1075) Halifeliği döneminde Horasan bölgesinde Selçuklu devleti kuruldu. Selçuklu devleti kısa sürede bütün Horasan, Maverâünnehir, İran coğrafyasına hâkim oldu. Bu dönemde Abbasi halifeleri Büveyhilerin siyasi, askeri, dini ve mezhebi baskıları altındaydı. Halife Kâim Biemrillâh döneminde Büveyhilerin ve Fatimilerin siyasi, dini ve mezhebi tehlikesine karşı Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyden yardım istendi. Tuğrul Bey Abbasi Halifesinin yardım çağrılarına cevap vererek 1055 ve 1058 yıllarında Bağdat seferlerine çıktı. Bu iki sefer sonucunda Büveyhi tehhükümü ortadan kaldırıldı. Abbasi halifeliği siyasi, askeri ve diplomatik alanlarında Selçuklu devletinin etkisine girdi. Selçuklu Devleti Türk olması rağmen resmi dili Farsçaydı. Samani ve Gazneli devletlerin bakiyesi üzerine kurulmuş bir devletti. Fars ve İran etkisi Selçuklu devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde ön plandaydı. Bu nedenlerden dolayı bu dönemde Abbasi halifeliği tekrardan devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ alanlarında Fars etkisine girdi. Bu dönemde Abbasi halifelerin siyasi ve askeri yetkileri yoktu. Selçuklu Sultanları İslâm dünyasının siyasi ve askeri yetkilerini üstlerine almışlardı. Abbasi halifeleri bu dönemde sadece dini yetkiyi ellerinde barındırıyordu. El-Muktedi (1075-1094), El-Müstehzir (1095-1100), El-Müktefi (1134-1140) dönemlerinde Selçuklu devletinin siyasi, askeri ve diplomatik alanlardaki hâkimiyetleri ve nüfuzları devam etmişti. Bu dönemlerde Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir değişme ve gelişme olmamıştı. Varolan değerler korunmuştu. Bu dönemlerde Ebu Abdurahman El-Lahmi El-Kadı El-Fadl 1199 yılında Mısırda “*el-Resail ve'l-*

¹¹⁸ Apak, **İslâm Tarihi**, s.280-300; Corci Zeydan, **İslâm Uygarlıkları**, s.340-398; Ali Muhammed Sallabi, **Abbasiler Dönemi Muratıblar Devleti**, (çev.Ayhan Ak), Ravza Yayınları, İstanbul 2010, s.220-224.

Küttab”adlı eserini ilm-i inşâ üzerine kaleme aldı.¹¹⁹ Bu eser, Kalkaşandi’nin eserinden sonra İslâm ilm-i inşâ geleneği, kâtiplik, münşilik, İslâm divan sistemleri gibi konularda en detaylı bilgi veren eserdir. Kalkaşandi de *Subbü’l-aşa’ Fi Sinâa’tü’l İnşâ* adlı eserinde bu eserden detaylı bir şekilde bahs etmiştir.¹²⁰

El-Müstencid (1160-1070) döneminde Eyyübiler, Mısırda güçlü bir devlet kurdular. Eyyübiler; Suriye, Mısır, Filistin, Sudan gibi coğrafyaları ele geçirmişti. Büyük Selçuklu devleti ise bu dönemde yıkılma sürecine girmişti. Eyyübi Devleti; Abbasi halifeliğini siyasi, askeri, dini ve mezhebi olarak korumasına almıştı. Abbasilerin Eyyübi devleti ile siyasi, askeri ve dini ilişkiler kurması, siyasi ve askeri olarak Eyyübilerin nüfuzlarına girmesiyle beraber Abbasi halifeliğinin devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Araplaşma ve İslâmlaşma dönemi tekrar ön plana çıktı.¹²¹ Abbasi halifeliğinde bu dönemde Fars ve İran etkisi devlet teşkilatında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde etkisi zayıflamaya başlamıştı.¹²² Ayrıca bu dönemler Abbasi halifeliğinin en güçsüz olduğu dönemlerdi. Nasır Lidinillah (1180-1225) döneminde Eyyübiler ile her alanda iyi ilişkiler kurulmuştu. Ez-Zahir döneminde İslâm coğrafyasında Moğol tehlikesi ortaya çıktı. Moğol İstilasası kısa sürede İran coğrafyasına kadar yayıldı. El-Mustasım (1248-1252) döneminde Hülagü Moğol ordusuyla Bağdat şehrini işgal ederek Abbasi halifeliğine son verdi. Bağdat’ı yakıp yıkan Moğollar Abbasi halifelik ailesinin hepsini öldürdü. Böylelikle Abbasi halifeliği ortadan kalktı.¹²³

1.2.2. Türk-İslâm Devletlerinde İlm-i İnşâ Geleneğinin Arap, İslâm ve Fars Medeniyetlerinin Etkisiyle Yeniden Oluşma Süreci

İslâm dini ve medeniyeti Hz. Peygamber döneminde kısa sürede Arap yarım adasında yayıldı. Hz. Ömer döneminde İran coğrafyasının feth edilmesiyle beraber Müslüman Araplar ve Türkler komşu iki devlet ve medeniyet oldular. Dört Halife ve

¹¹⁹ Sallabi, **Abbasiler**, s.201.

¹²⁰ Sallabi, **Abbasiler**, s.204-209; Kasım Şulul, **İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru**, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s.35-57; Ali Akdoğan, **Ahlak, Medeniyet ve İslâm**, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s.19-55.

¹²¹ Sallabi, **Abbasiler**, s.210.

¹²² Sallabi, **Abbasiler**, s.211.

¹²³ Ahmet Özdemir, **Moğol İstilasası**, İz Yayınları, (3.bsk), İstanbul 2015, s.202-221; Ahmed Davutoğlu, **Medeniyetler ve Şehirler**, Küre Yayınları, İstanbul 2016, s.162-185.

Emeviler dönemlerinde Türk ve Müslümanların ilişkilerine çatışma ve savaş durumu hâkimdi. Bu dönemlerde Türkler, Müslüman Arapların Horasan, Maverâünnehir ve Türkistan ilerlememesi için Müslüman Araplar ile savaşıyordu. Abbasi halifeliği döneminde Abbasilerin Mevali uygulamasını ve Arap milliyetçiliğini ortadan kaldırması İslâm dinini Türkler arasında cazip bir din haline getirdi. Abbasi halifeliğinin kuruluş döneminde Türkistan'da güçlü bir Türk devleti de yoktu. Bu dönemde II. Gök-Türk Devleti yıkılmıştı. Çinliler; Türkistan coğrafyasını istila etmek istiyordu. Çin tehlikesi karşısında Türkler komşuları olan Müslüman Abbasi halifeliğinden siyasi ve askeri yardım istedi. 750 yılındaki Talas savaşını Türk-Müslüman ittifakıyla Türkler kazandı. Talas savaşından sonra Türk ve Müslümanların ilişkileri, siyasi, askeri, kültürel, dini ve diplomasi alanlarda olumlu bir ortamda seyir izlemişti. Tahiri ve Samani gibi Müslüman devletlerin İran, Horasan ve Maverâünnehir coğrafyalarında kurulmasıyla beraber Türkler ve Müslümanlar arasındaki kültürel, dini, ekonomik, sosyal, ticari, ilişkiler ve etkileşimler arttı. Bu kültürel, sosyal, dini, ekonomik ve ticari etkileşimler sonucunda Türkler yavaş yavaş İslâm dinini kabul etmeye başladılar. Samanilerin etkisiyle Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk devletleri İslâm dini kabul ettiler. Türklerin İslâm dinini kabul etmesi ile beraber Türk-İslâm kültür ve medeniyeti alanında yeni bir kültür ve medeniyet gelişti.¹²⁴

Türkler, İslâm dinini kabul ettiği ilk yıllarda Horasan, Mevaraünnehir ve Türkistan bölgelerinde Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerini kurdular. Türklerin İslâm dinini kabul etmesiyle beraber Türk devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde önemli değişiklikler ve yeni gelişmeler meydana gelmeye başladı. Türk, Arap, İslâm ve Fars medeniyetleriyle Türkler; sentez bir devlet teşkilatı, divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneğini oluşturmaya başladılar. Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletleri ile başlayan bu süreç Harzemşahlılar, Eyyübililer, İlhanlılar, Osmanlılar, Memlûklüler, Safeviler, dönemlerinde en zirve dönemlerini yaşadı. İlk Müslüman Türk Devletleri olan Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular; Samanilerin ve Abbasilerin devlet

¹²⁴Erdoğan Aydın, **Türklerin Müslümanlaşmasının Resmi Olmayan Tarihi**, İz Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2002, s.13-36; Yusuf Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, Ötüken Neşriyat, (2.bsk), İstanbul 2016, s.195-216.

teşkilatından, bürokrasi yapısından, divan sisteminden ve ilm-i inşâ geleneğinden çok etkilenmişlerdi.¹²⁵

1.2.2.1. Sasani Diplomatika İlminin Samaniler Döneminde İran, Horasan ve Maverâünnahir’de İslâm Medeniyetiyle İlm-i İnşâya dönüşüm Süreci

Fars Devlet teşkilatı ve diplomatikasının İslâm ilm-i inşâ geleneği olarak ortaya çıkması miladi IX. Asrın ikinci yarısına dayanır. Bu süreç, Tahiri ve Samaniler dönemine takâbül eder. Bu dönemde Fars medeniyeti, Fars dili ve Fars ilm-i inşâ geleneği İslâm ve Arap medeniyetinin etkisinde gelişim göstermişti. Tahiriler, İran’da Fars devlet teşkilatı, divan sistemi, inşâ ilmi alanlarında ilk çalışmalarını başlatmıştı. Abbasilerin vasal devleti olan Tahiriler, Fars dilini ve medeniyetini ilk uyandıran, Arap-İslâm etkisiyle yeni bir yapı ile temellendiren devlettir. Ancak Tahirler güçlü bir hanedan olmadığı için İran coğrafyasında Fars medeniyeti, Fars devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ alanlarındaki gelişmelerde bu dönemde sınırlı olmuştu. Fars medeniyetinde ve dilindeki ilk siyasi, askeri, kültürel, dini ve sosyal çalışmalar bu dönemde başlamıştı.¹²⁶

Samaniler, Tahiriler devletinin Horasan ve Maverâünnahir bölgelerinde zayıflamaları döneminde 874 yılında kurulmuş bir Fars emirliktir. Maverâünnahir bölgesinde kurulan Samaniler güçlendiklerinde Horasan, Maverâünnahir ve İran’a hâkim olmuştu. İsmail b. Ahmed (892-907) dönemi Samani Devletinin en ihtişamlı dönemidir. Klasik Samani devlet teşkilatı, bürokrasi sistemi, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde oluşmuştu. Samaniler, kuruluştan yıkılışa kadar Bağdat’taki Abbasi halifeliğiyle siyasi, askeri, dini ve diplomatik alanlarda iyi ilişkiler kurmuştu. Abbasilerin Horasan ve Maverâünnahir’deki vasal devleti gibiydi. Abbasilerin devlet teşkilatından, bürokrasi geleneğinden, divan yapısından ve ilm-i

¹²⁵ Aydın, **Türklerin Müslümanlaşması**, s.167-180; Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, Yedi Kubbe Yayınları, İstanbul 2015, s.210-221; Narşahi, **Tarih-i Buhara**, (çev.Erhan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.112-125.

¹²⁶Kitapçı, **a.g.e.**, s.74-76; Ebu Bekr b. Ez-Zeki, **Ravzatü'l Küttâb ve Hadikatü'l-Elkâb**, (hızr.Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 1972, s.299-321; Haluk Kartel, **Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları**, Kriter Yayınları, İstanbul 2008, s.43-51.

inşâ geleneğinden etkilenmişlerdi. Abbasilerin divan sistemini benimsemişlerdi. Abbasi halifeleri, Samani hükümdarlarına ünvan ve lakaplar vermişti. Samani hükümdarları Abbasi halifelerinin kendilerine verdikleri ünvan ve lakapları diplomatik belgelerde kullandılar.¹²⁷ Abbasilerin kullandıkları menşurları geliştirerek kendilerinden sonra Horasan ve Maverünnehir bölgelerinde kurulan Türk-İslâm devletlerine aktarmıştı. Hutbelerde Abbasi Halifeliğinin adı zikr ediliyordu.¹²⁸

Samanileri kuran Saman ailesi İran Fars asıllı bir aileydi. Samani emirliği, İran ve Fars medeniyeti ve dili hayranıydılar. Samaniler İran coğrafyasında kurulan bir emirlik olduğu için devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Sasani ve Farsların etkisinde kalmıştı. Divan sisteminde ve inşâ ilmi alanlarında Fars ve Sasani değerlerine yönelmişlerdi. Samanilerin resmi dili Farsça'ydı. Divandaki bütün yazışmalar ve kayıtlarda Farsça kullanılıyordu; ancak Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalarda Arapça, Karahanlılarla yapılan yazışmalarda ise Hakaniye Türkçesi kullanılmıştı. Samaniler dönemindeki divanlar: "Divan-ı Vezaret, Divan-ı Müstefi, Divan-ı Risalet, Divan-ı Berid, Divan-ı Arz, Divan-ı Müşrif, Divan-ı Has, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Mülk" gibi divanlar vardı. Samaniler döneminde Fars dili ilk defa İran, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyalarında bir devletin resmi ve divan dili olarak gelişim gösterdi. Bu dönemde ayrıca Farsça'nın Arap medeniyeti ve İslâm diniyle yeniden ihya edilme dönemidir. Bu dönemde Fars diline, medeniyetine, devlet yapısına ve ilm-i inşâ geleneğine yeni boyutlar kazandırılmıştı. Samaniler döneminde Ta'lik ve Sülüs yazıları Farsça dilinde icat edildi.¹²⁹

Samaniler İran, Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde büyük bir kültür ve medeniyet var ettiler. İran, Horasan ve Maveraünnehir bölgeleri ilim, irfan yurdu olmuştu. Firdevsi, Belazuri, İbn-i Sina, Belami, Fahrettin el-Razi, Taberi, gibi bilim adamları, felsefeciler, şairler, edebiyatçılar, alimler, Samanilerin saraylarında ve

¹²⁷ Kitapçı, a.g.e., s.79.

¹²⁸ Osman Çetin, **Türk-İslam Devletleri**, Emin Yayınları, İstanbul 2013, s.66-154, Bahattin Ögel, **İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.137-179.

¹²⁹ Çetin, a.g.e., s.130-145; Ögel, a.g.e., s.181-187; Gene R. Gardhwaite, **İran Tarihi**, (çev.Fethi Aytunç), İnkılap Yayınları, İstanbul 2012, s.195-210.

medreselerinde yetişmişti.¹³⁰ İran ve Fars medeniyeti Samaniler döneminde İslâmi metod ile yeni bir yapıda tekrardan oluştu. Bu dönemde Abbasi halifeliğindeki risaleler örnek alınarak ilk münşeât mecmuaları yazılmaya başlandı. Bu dönemde yazılan ilk münşeât mecmûaları Arap ve İslâm medeniyetlerin etkisinde gelişim göstermişti.¹³¹

Samaniler, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Oğuz Yabgu Devleti, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular gibi Türk devletleri ile siyasi, askeri, ekonomik, ticari, kültürel, dini ve sosyal ilişkiler kurmuştu. Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular; bu etkileşimler sonucunda devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında Samanilerden önemli derecede etkilenmişlerdi. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçukluların İslâmı kabul etmelerinde Samanilerin katkı ve rolleri oldu. Fars devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Samaniler üzerinden Müslüman Türk devletlerine intikal etmişti. Samaniler Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Gazneliler ve Karahanlılar için muazzam bir kültür ve medeniyet var etti. Samaniler döneminde gelişen Fars devlet teşkilatı, divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneği Gazneliler ve Selçuklular döneminde tekâmül dönemine ulaşacaktı.¹³²

1.2.2.2. Karahanlılar Döneminde Türk-İslâm İlm-i İnşâ Geleneği

Karahanlı Devleti; Doğu ve Batı Türkistan'da kurulmuş bir Türk devlettir. İslâm ve Türk-İslâm kaynaklarında “İlik Hanlılar, Türkistan Hanlıları, El-Hakaniye, Al-i Afrasyap, Karahanlılar, Evladü'l-Haniyye, İlek Hanlılar” gibi isimlerle anılmıştır. Karahanlı Devleti; Karluk-Yağma-Çiğil-Basmil boyları tarafından kurulmuştur. 840 yılında Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Türkistan'da otorite boşluğu meydana geldi. Karahanlılar, bu siyasi ve askeri boşluktan faydalanarak kurulan bir devlettir. Karahanlı Devletinin ilk hükümdarı

¹³⁰ Gardhwaite, **a.g.e.**, s.201; Osman Karatay, **İran ile Turan**, Ötüken Yayınları, (3.bsk), İstanbul 2015, s.102-109.

¹³¹ Michel Balivet, **Ortaçağda Türkler**, (çev.Ela Güntekin), Akım Yayınları, İstanbul 2015, s.15-18; Osman Aydın, **Fetihten Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi**, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s.51-58.

¹³² Yılmaz Özakpınar, **İslam Medeniyeti ve Türk Kültürü**, Ötüken Yayınları, (6.bsk), İstanbul 2016, s.24-35; Bekir Biçer, **Türklerin İslâmlaşma Tarihi**, Akçağ Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2016, s.100-113.

Bilge Kül Kadir Han'dır (840-859). Karahanlıların ilk devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde oluşmaya başlamıştı. Karahanlılar, bu dönemde Budist bir inanç benimsediği için Karahanlı devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde Hun, Gök-Türk, Uygur devlet teşkilatına, bürokrasi geleneğine, divan sistemine ve ilm-i inşâ geleneğine göre şekillenmişti. Karahanlılar güçlendiklerinde bütün Türkistan'a hâkim oldular. Önceleri Budist olan Karahanlılar; Samaniler ve Abbasiler ile kurduğu ilişkiler sonucunda İslâm dinini kabul ederek Müslüman bir devlet oldu. Müslüman olan Karahanlılar, Samani ve Abbasi devlet yapısından, bürokrasi yapısından, divan sisteminden ve ilm-i inşâ geleneğinden etkilenmeye başladı.¹³³

Karahanlı devlet teşkilatı Gazneli ve Selçuklu devlet teşkilatından farklılıklar taşır. Karahanlıların devlet teşkilatı tamamıyla Türk devlet teşkilatından müteşekkildi. İslâm dinini kabul ettiklerinde bile Karahanlı devlet teşkilatının merkezinde Türk devlet teşkilatı mevcudiyetini korudu.¹³⁴ Karahanlı hükümdarları siyasi, askeri, dini ve bürokrasi alanlarda Türkçe ünvanlar kullanmıştı. İliğ Han, Arslan Han, Buğra Han, Karahan, Kara Hakan, İnal, İnanç Yabgu, Çavlı, Han, Hakan, Tarhan, Yabgu, Er-Alp, Afrasyap, Tonga, Tavgaç, İlteriş, Tiğın, Bey, gibi Türkçe ünvan ve lakapları Karahanlı hükümdarları kullanmıştı. Başkentleri Balasagun ve Kaşgar şehirleriydi. Bu iki şehir, hem İslâm öncesidönemde hemde İslâm sonrası dönemde Türklerin iki önemli merkeziydi. Kaşgar, Hotan, Balasagun, Yankent, Barsgan, Atbaşı, Şaş, Riştan, Ahsikat, Bihhas, Tirmiz, Buhara, Semerkant, Belh gibi iller Karahanlıların önemli şehirleriydi. Karahanlılarda devlete İL (EL) deniliyordu. Divana ise Türkçe bir kelime olan Toy veya Kengeş deniliyordu. Büyük divan(Divan-ı Ali), İstifa Divanı, Tuğra ve İnşâ divanı, İshraf Divanı ve Arzû'l-Ceyş divanı Karahanlılarda mevcut olan divanlardı.¹³⁵

¹³³ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.11-14; Wilhelm Barthold, **Tarihte Türk Dünyası**, (çev.Nurer Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul 2008, s.158-163; Ayşe Hür, **Türklerin Öteki Tarihi**, Literatür Yayınları, İstanbul 2016, s.13-21.

¹³⁴ Genç, **a.g.e.**, s.68.

¹³⁵ Genç, **a.g.e.**, s.84-92; Barthold, **Türk Dünyası**, s.207-216; Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.14-27; Osman Turan, **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s.11-29.

Büyük divana Yuğruş (vezir) başkanlık ederdi. Karahanlı devletinin siyasi, askeri, sosyal, dini, ekonomik, kültürel konuları vezir başkanlığında bu divanda ele alınıp bir sonuca bağlanırdı. İstifa Divanın başkanı Ağaçı (Hazinedar)'ydı. Devletin gelir giderleri, mali konuları bu divanda ele alınırdı. Tuğra ve İnşâ divanın başkanı Bitikçi (ıllınga, mühürdar)'dı. Devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu divandı. Devletin arşivi bu divanın uhdesindeydi. Bütün yazışmaları, divan kayıtları ve belgelere mühür basım işini bu divan yürütürdü. Bu divanda Tamgacı (Mühürdar), Bitikçi (Katip), İllınga (yazışmacı) gibi memurlar görevliydi. Elçilerde bu divana bağlıydı. Karahanlılar elçilere çok önem vermiştir. Mümtaz, akıllı, bilgili, birçok dil bilen, cesur, ikna kabiliyeti yüksek, güvenilir, alim, hafızası kuvvetli, uyanık gibi özellikleri barındıran kişileri elçilik ile görevlendiriyordu.¹³⁶ Arz'ül Ceyş divanın başkanı ise Ordudan gelen bir Türk asilzadeydi (Teğın, Yabgu) idi. Bu divanda ordu ile ilgili konular, savaş, barış durumları işlenen konulardı. İşraf divanın başında ise Ulu Tayangu(Ulu Hacıp) vardı. Saraydaki iç güvenlik ve içişlerden sorumlu divandı. Karahanlı divanlarına Hükümdar, Yuğruş (vezir), Yabgu, İlbey, Kök Ayuk, Er Ötgi, Tigin, Köl İnkın, Şad, Kündür, Ayguçi, Apatarkan, Subaşı, Alpagu, Yula, Elçi, Tilmaç, Tamgacı, Bitikçi, gibi devlet adamları katılırdı. Devlet ile ilgili siyasi, askeri, ekonomik, dini, kültürel, sosyal konular işlenirdi. Karahanlılarda Divandan çıkan diplomatik belgeler Türkçe adlarla anılıyordu. Buyrultu, Yarlık, Çarlık, Pençe, Bağışnâme, gibi divandan çıkan belgelere Türkçe isimlerle verilmişti. Ferman, Menşur, Emirname, gibi diplomatik belge adlarını ise Samanilerden veya Abbasilerden almışlardı. Divandan çıkan her türlü diplomatik belge önce yazılırdı, sonra dürülerek ilgili yerlere mühürlenmesi için gönderilirdi. Divanda yazışma, mühürleme, kayıt işleriyle Tamgacı (Mühürdar), Bitikçi (kâtip), İllınga (yazışmacı), Tayangu (Hacıp) gibi memurlar ilgilenirdi. Bütün yazışmalar genellikle Hakaniye Türkçesi ile yapılıyordu. Hakaniye Türkçesi Arap alfabesiyle yazılıyordu.¹³⁷

¹³⁶ Genç, **a.g.e.**, s.78-80.

¹³⁷ Genç, **a.g.e.**, s.83-106; Aydın Taneri, **Dün-Bugün Türk Devlet Geleneği**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2015, s.201-219; Jean Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dinleri**, (çev.Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s.120-146.

Karahanlı ilm-i inşâ geleneği Selçuklu ve Gazneli devletlerinin ilm-i inşâ geleneklerinden farklı bir ortamda gelişmişti. Karahanlılar, ilk kurulduklarında Budist bir devletti. Türk kültürü ve devlet yapısı devletin kuruluş döneminde hâkimdi. Gazneliler ve Selçuklular ise ilk kuruluş dönemlerinde Müslüman devletlerdi. Karahanlılar, Arap ve Fars medeniyetleri ile Türkçe medeniyetini karıştırarak merkeze Türk dilini yerleştirerek sentez bir ilm-i inşâ geleneği oluşturdu. Karahanlıların ilk devlet sistemi, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Bilge Kül Kadir Han döneminde oluşmuştu. Bu dönemdeki Karahanlı devlet yapısı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği eski Türk devlet yapısı ve felsefesine göre oluşmuştu.(Hun, Gök-Türk, Uygur.); çünkü bu dönemde Karahanlı devleti, Budist bir devletti. İslâm dini ile bir bağı yoktu. Karahanlı devleti, Saltuk Buğra Han (920-958) döneminde İslâm dinini kabul ederek Müslüman bir devlet oldu. İslâm dinini kabul eden Karahanlılar, devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bazı değişiklikler yaşadı; ancak Türk devlet geleneği, divan sistemi ve Türk ilm-i inşâ yapısı yine merkezde olmaya devam etti. Yusuf Kadir Han (1026-1032) döneminde ise klasik Karahanlı devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği oluştu. Karahanlılar devletinde hem hükümdar ailesi Türk'tü. Hemde hâkim oldukları coğrafyanın tamamı Türktü. Türklerin ana yurdu olan Türkistan coğrafyasında kurulmuştu. Uygur devleti bakiyesi üzerine kurulan Karahanlı devleti; ilm-i inşâ geleneğinde Türk gelenek ve göreneklerin etkisinde kalmıştı. Karahanlıların resmi dili Hakaniye Türkçesiydi. Divanda yazışmalar ve kayıtlar Hakaniye Türkçesi ile yapılıyordu. Ancak Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalarda Arapça, Çin ile yapılan yazışmalarda Çince ve Gazneli ve Samanilerle yapılan yazışmalarda ise Farsça dili de yazışma ve kayıtlarda kullanılmıştı.¹³⁸ Karahanlı divan sistemi Eski Türk devletlerin divan sistemine göre şekillenmişti. Türk gelenek ve görenekleri Karahanlı divan sistemine ve inşâ ilmine hâkimdi. Ancak İslâm dininin kabulüyle Karahanlı divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Abbasi, Samani ve Gazneli devletlerinin divan sisteminden ve ilm-i inşâ geleneğinden etkilenmeye başlamıştı. İslâm dininin kabulüyle Türk, Arap, Fars kültür ve medeniyetlerinin senteziyle Karahanlılar, yeni

¹³⁸ Genç, a.g.e., s.114.

bir kültür, medeniyet ve inşâ ilmi oluşturdu. Ancak oluşan bu yeni kültür, medeniyetve ilm-i inşâ geleneğinde yine temelde Türk kültür ve medeniyeti temel teşkil ediyordu.¹³⁹

Karahanlılar döneminde Türk dili ve kültürü alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştı. Bu dönemde Türk alim, şair, edebiyatçı ve bilim adamı Karahanlı saraylarında ve medreselerinde yetişmişti. Türk dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili önemli eserler bu dönemde verilmişti. Türk-İslâm dünyasının en önemli mütesavvuf büyüğü Ahmet Yesevi (*Divanü'l-Hikme* adlı eserini bu dönmdde yazmıştır.) bu dönemde yetişmişti. Kaşgarlı Mahmut *Divan-ı Lügat-ı Türk* adlı eseri, Yusuf Has Hacip *Kutadgu Bilig* adlı eseri, Yükneklî Edip Ahmet *Atebetü'l Hakayık* eseri bu dönemde yazılan eserlerdi. Karahanlılar, İslâm dinini kabul ettikten sonra Abbasi halifeliği ile iyi ilişkiler kurdular. Abbasi halifeliğini tanıdılar. Hutbeler Abbasi halifeliği adına okundu. Abbasi halifeliği de Karahanlıları siyasi ve askeri olarak tanıdı. Karahanlıların oluşturduğu devletteşkilatı, bürokrasi geleneği, divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneği Horasan, Maverâünnehir veTürkistan coğrafyalarında daha sonraları kurulan Selçuklu, Harzemşah, Moğol, İlhanlılar, Timur gibi devletler üzerinde etki bıraktı. Bu devletler için devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve inşâ ilminde bir kaynaklık teşkil etmişti.¹⁴⁰

1.2.2.3. Gazneliler Döneminde Türk-İslâm İlm-i İnşâ Geleneği

Gazneli Devletinin ismi, İslâm ve Türk-İslâm Kaynaklarında “Yeminîler, Sebük-Tekinliler, Gazneliler” olarak geçer. Gazneli Devleti; Horasan, İran, Maverâünnhir, Afganistan bölgelerinde Samani devleti bakiyesi üzerinde kurulmuş bir Türk devlettir. Sebük Tekin’de Samani devletinin önemli bir ordu komutanıydı. Gazneli Devletinin ilk hükümdarı Sebük Tekin’dir. (977-997). Sebük Tekin Dönemide Tohoristan, Zabulistan, Gur, Zemindar ve Belucistan bölgeleri ele geçirilerek Gazne devletinin kuruluşunu tamamlamıştı. Gazneliler, devletleşmeden

¹³⁹ Genç, **a.g.e.**, s.150-180; M. Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.27-46; Hüseyin Tekinoğlu, **İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar**, Kamer Yayınları, İstanbul 2015, s.233-252.

¹⁴⁰ Genç, **a.g.e.**, s.192-207; Hasan Karaköse, **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara 2010, s.105-130; Aydın Usta, **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s.107-136.

önce Gazne şehrinde Samanilere bağlı bir emirlikti. Sebük-Tekin Samaniler ile mücadele ederek Gazne devletini kurmuştu. Sebük-Tekin dönemindeki, Gazne devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve inşâ ilmi Samani ve Abbasi devletlerinden etkilenecek oluşmuştu. Gazneli Devleti; Sebük Tekin döneminde Abbasi halifeliğini meşru halifelik makamı olarak tanımıştı. Hutbeler Abbasi halifeliğinin adına okunmaya başlandı. Abbasi halifeleri de siyasi, askeri ve diplomasi alanlarda Gazneli devletinin resmîyetini onaylamıştı¹⁴¹

Sebük Tekin'den sonra Gaznelilerin başına Gazneli Mahmut (977-930) geçti. Gazneli Mahmut, Gaznelilerin başına geçtikten sonra Abbasi halifeliğine bir mektup göndererek Abbasi halifeliğini meşru halife olarak tanıdığı belirtti ve hutbelerin Abbasi halifeliği adına okunacağı teahüdünü verdi. Gazneli Mahmut döneminde Gazne devleti en muazzam devlet teşkilatına sahip oldu. Bu dönemde Gazneliler; Hindistan, Afganistan, Pakistan, Horasan ve İran coğrafyalarında muazzam büyüklükte bir devlet kurdu. Bu devletin resmi dili Farsçaydı. Gazneli Mahmut döneminde Gazne devleti siyasi, askeri, diplomasi alanlarda en zirve dönemlerini yaşadı. Gazneli Mahmut döneminde klasik Gazne devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği oluştu. Gazne Devletinin resmi dili ve edebiyat dili Farsça idi, ilim dili Arapça, ordu dili ise Türkçe idi.¹⁴² Gazneli Mahmut Fars dili ve medeniyeti hayranıydı. İranlı alim, edip, şair ve bilim adamlarını maddi ve manevi alanlarda desteklemişti. Gazneli Mahmut döneminde Fars dili ve medeniyeti büyük bir coğrafyada gelişim gösterdi. Bu dönemde bu günkü Fars dili ve Fars medeniyetinin temel değerleri oluştu. Gazneli Mahmut döneminde Fars ilm-i inşâ geleneği ve kitâbet ilmi, Fars dili ve medeniyetiyle klasik eserlerini vermeye başladı.¹⁴³

Gazneli Mahmut döneminde Samani ve Abbasilerin devlet teşkilatları ve divan sistemlerini göz önünde bulundurularak Gazne devletinin devlet teşkilatında ve

¹⁴¹Erdoğan Merçil, **Afkanistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti (Gazneliler)**, Bilge-Kültür-Sanat yayınları, (2.bsk), İstanbul 2014, s.12-25; Zehra Aydüz, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Zafer Yayınları, Ankara 2014, s.45-68.

¹⁴²Merçil, **Gazneliler.**, s.54.

¹⁴³Merçil, **Gazneliler**, s.47-69; Hamidullah Kazvinî, **Tarih-i Güzide**, (çev.Erkan Göksu), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2015 s.17-28; Hanifi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devletinin Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s.119-144.

divan sisteminde ıslaha gidildi. Bu dönemde bazı yeni divanlar oluştu. Divan-ı Vezaret, Divan-ı Risalet, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı Vekâlet, Divan-ı İstifa, Divan-ı Mezalim, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Berid, Divan-ı Harç gibi divanlar vardı. Gazne devletinin resmi ve yazışma dili Farsçaydı. Divanlardaki bütün yazışmalar ve kayıtlar Farsça kullanılıyordu. Ancak Abbasi halifeleri ile yapılan yazışmalarda Arapça, Karahanlılarla yapılan yazışmalarda ise Hakkaniye Türkçesi kullanılıyordu. Ta'lik yazısı Gazne Devletinin resmi yazışmalarında tercih ediliyordu. Sülüs ve Reyhani yazısı da bu dönemde az da olsa kullanılıyordu.¹⁴⁴ Bu Ta'lik ve Sülüs yazı stilini Gazneliler; Samanilerden devr almıştı. Reyhani yazısı ise Gazneliler döneminde Fars dilinde icat edildi.¹⁴⁵ Gazne divanlarında çalışan kâtipler Türkçe, Arapça, Farsça, Çince, Hintçe gibi dillere hâkimdi. Belli bir talim, terbiye ve eğitimden geçtikten sonra kâtiplik göreviyle görevlendirilirdi. Gazne Devletinde kâtiplerin çoğu İran asıllı devlet adamlarıydı. Gazne divanlarında “Emirnameler, Fetihnameler, Kebele, Temessük, Ahidname, Vasiyetname, Vekaletnâme, Menşur, Ferman, Hüküm, Yarlık, Tuğra, Menşur, Buyrultu¹⁴⁶” gibi belgeler yazılmıştı. Yazılan bu belgelerin bir nüshası Gazne sarayındaki divanda saklanmıştı. Gazneli Devleti döneminde Farsdilinin klasik diplomatik rükünleride oluştu. Farsça bir diplomatik belgede “Besmele, Unvan, Elkab, Hamdele, Teşehhüd, Salvele, Selam, Ba'diye, Asıl Metin, Tarih, İmza, Mühür” olması gerekiyordu. Bu Fars diplomatik belge rükünleri bu gün bile İran, Afganistan, Tacikistan gibi devletlerin diplomatik resmi belgelerinde kullanılmaktadır.¹⁴⁷

Gazneli Mahmut'tan sonra Gaznelilerin tahtına Sultan Mesut (1031-1041) geçmişti. Sultan Mesut döneminde Nesa (1035), Serah (1038) ve Dandanakan (1040) savaşlarını Selçuklular karşısında kaybeden Gazneli devleti yıkılma dönemine girdi. Sultan Mesut, Mevdut (1041-1049), İbrahim (1059-1099), III. Mesut (1099-1110), Şirzad (1115-1116), Melik Arslan (1116-1117), Behram Şah (1117-1157) gibi hükümdarlar döneminde Gazne devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında,

¹⁴⁴ Merçil, **Gazneliler**, s.56.

¹⁴⁵ Merçil, **Gazneliler**, s.56.

¹⁴⁶ Merçil, **Gazneliler**, s.57.

¹⁴⁷ Merçil, **Gazneliler**, s.66-85; Jean Paul Roux, **Türklerin Tarihi**, (çev.Aykut Kazangil), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, s.150-157; İbn-i Bibi, **El-Evamirü'l Ala'ieye Fi'l-Umuru'l Ala'ieye**, (hızr.Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.217-235.

divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir gelişme ve değişme olmamıştı. Sultan Mahmut dönemindeki devlet yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği korunmaya çalışılmıştı.¹⁴⁸

Gazneli Devletinde, Fars dili, Fars kültür ve medeniyeti, Fars devlet teşkilatı ve divan sistemi Samaniler üzerinden intikâl etmiştir. Gazneli Mahmutdöneminde Samaniler devleti ortadan kalkınca Gazneli Mahmut, Samani mirasına sahip çıktı. Gazneli devletinin siyasi, askeri, diplomasi alanlarda Samanilerin varisi olduğunu dile getirdi. Fars dili ve edebiyatı, Fars devlet teşkilatı, Fars divan geleneği ve ilm-i inşâ sanatında bu dönemde tekâmüle ulaştı. Önemli Fars şair, edebiyatçı, alim, bilim adamı, felsefeci gibi kişiler bu dönemde yaşadı. İranlıların milli şairi olan Firdevsi Şahnâme adlı eserini bu dönemde hazırladı ve Gazneli Mahmut'a sundu. Gazneliler döneminde Gaznelilerin divan kâtibi olan Ebü'l Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki mektuplarında Gazneliler döneminde Fars ilm-i inşâ özelliklerini görmekteyiz. Beyhaki ayrıca Ebu-Nasr Müşkar'ın Fars ilm-i inşâ örneklerini gösteren mektuplarının Tarih-i Beyhaki adlı eserine alarak günümüze ulaştırmıştır. Cüveyni'nin *Atabetü'l-Ketebe* ve Baheddin Müeeyyed el-Bağdadi'nin *Et-Teressül ilet'-Teressül*, Reşiddün Vatvat'ın *Arâisü'l-Havâtır ve İbkârü'l-Efkâr* gibi eserler Gazneli Devletinin ilm-i inşâ ilmi için önemli bir eserdir. Gaznelilerin Devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği, Selçuklu, Harzemşahlar, ilhanlılar, Akkoyunlular, Safeviler gibi devletler için önemli bir temel kaynak görevini görmüştür. Bu günkü İran'ın Fars kültürü ve medeniyetinin ilk klasik temelini oluşturan devlet Gazneli devletidir.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyet Mefkûresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, (26.bsk), İstanbul 2017, s.170-180; Ramazan Demir, **Turan'ın Kalbi Horasan**, Palme Yayınları, (2.bsk) Ankara 2016, s.27-59; Nurullah Çetin, **Türk-İslâm Medeniyeti**, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.16-18.

¹⁴⁹ Turan, **Hâkimiyet Mefkûresi**, s.192-208; Mehmet Akif Terzi, **Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.206-216; İbrahim Arslanoğlu, **Türk-İslâm Kültür ve Medeniyetinin Temelleri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s.165-178.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRK-İSLÂM İLM-İ İNŞÂ GELENEĞİNİN TEKÂMÜLE ULAŞMASI

2.1.Büyük Selçuklularda Tuğra ve İnşâ Divanı

Türk Milleti, teşkilatlı bir ulustur. Türk Milletinin teşkilatlı ruhu sayesinde Türkler, İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemlerde farklı coğrafyalarda birçok devlet ve imparatorluk kurmuştur. Bu İmparatorluklar; “Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Eyyübler, Memlükler, Osmanlılar, Timurlular, Altın Orda Devleti,” gibi imparatorluklardır. Türk Devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneği ilk olarak Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlular döneminde oluşmaya başladı. Bu dönemlerde Türk devletleri; Gök-Türk ve Uygur dillerini divan bölümündeki yazışmalarda ve diplomatik belgelerde kullanıyordu. Hunlar, Gök-Türkler ve Uygurlar döneminde Türk devlet felsefesi Türk devlet teşkilatına, bürokrasi yapısına, divan sistemine ve ilm-i inşâ geleneğine hâkimdi.¹⁵⁰

İlk Türk Devletleri dönemlerindeki devlet teşkilatları İmparatorluk sistemi ile var olmuştur. Türk devletleri; bu dönemde divana, “Toy ve Kengeş” diyordu. Divanlardaki bütün diplomatik belgelerde Türkçe dili kullanılıyordu ve kayıtlar Türkçe tutuluyordu.¹⁵¹ Türk hükümdarları diplomatik belgelerde “Mete, Bumin, Bumin Hağan, Han, Hankan, Kağan, Bilge Kağan, Timuçin, Tarkan, Tarhan, Yabgu, Tonyukuk, İleriş, Mukan, Ozmuş, Kutluk Kağan, Bilge Kıtluq, Kül Kağan, Bey,” gibi Türkçe adlar ve ünvanlar kullanıyordu.¹⁵² Tuğra ve tevkilerde ise Oğuz Kağanın hükümdarlık simgesi, Oğuz Boylarının simgeleri ve Türkçe kahramanlık, cengaverlik gibi isimler ve ünvan kullanılıyordu.¹⁵³ Bu dönemde divanlarda çıkan diplomatik belgelere “Buyrultu, Yarlığ, Çarlık, Pençe, Bitiğ, Bağış” gibi adlar

¹⁵⁰ Wilhelm Bardhold, **İlk Müslüman Türkler**, (çev.Andaç uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul 2008, s.121-127; Ahmet Çaycı, **Selçuklularda Eğemenlik Sembolleri**, İz Yayınları, İstanbul 2008, s.85-88.

¹⁵¹ Bardhold, **Müslüman Türkler**, s.126; Çaycı, **Eğemenlik Sembolleri**, s.87-90.

¹⁵² Bardhold, **Müslüman Türkler**, s.127.

¹⁵³ Bardhold, **Müslüman Türkler**, s.128.

verilmişti.¹⁵⁴ Türk ilk devletleri, iki medeniyet ile sürekli iletişim ve etkileşimde olmuştu. Bunlar Çin ve İran medeniyetleriydi. Türk Devletleri; bu dönemde genellikle göçebe bir hayatı benimsemişlerdi. Tarihi olayları kaydetme, divandaki belgeleri saklamak ve korumak gibi uygulamalar Türklerde çok gelişmeyen değerlerdi.¹⁵⁵ Bu etkenler İslâm öncesi Türk devletlerine ait diplomatik belgelerin bize çok az bir kısmının oluşmasına neden olmuştu.¹⁵⁶ Gök-Türk ve Uygur anıtları o dönemdeki birinci elden diplomatik kaynaklarıydı.¹⁵⁷

Türkler; IX. yüzyıla kadar münferid olarak Müslüman olmaya başladılar. Türklerin X. Asırda Samaniler ve Abbasilerin etkileriyle İslâm dinini kabul etmesiyle beraber Orta Asya, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde üç büyük İmparatorluk kurdular. Bu devletler; Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklulardır. Büyük Selçuklu Devleti; Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde Samaniler, Gazneliler ve Karahanlıların devamı olan bir devlettir. Selçuklu devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği de bu üç devletin mirasıyla oluşmuş kurumlar ve değerlerdi.¹⁵⁸ Türk-İslâm medeniyeti, kuruluş döneminde Selçuklular ile beraber, teşkilat alanında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde en zirve dönemini yaşadı.¹⁵⁹

Selçuklu Devletinin ismi; İslâm ve Türk İslâm kaynaklarında “Salçuk, Selçuk, Salçık, Salçuğ, Selçuk,” şeklinde geçer.¹⁶⁰ Selçuklular; Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Selçukluların kurduğu imparatorluk; Türklerin Osmanlı Devletinden sonra kurdukları en güçlü ve muazzam imparatorluktu. Selçuklu Devletinin ilm-i inşâ geleneği ve divan yapısı hakkında bilgi veren eserler günümüze ulaşmıştır. Bunlar: “Reşiddin Vatvat’ın *Arâisü’l- Havâtır ve İbkârü’l-Efkâr, Vesâlü’r-Resail ve Delâilü’l-Fatâil*, Baheddin b. Müeyyed el-Bağdadî’nin *et-Tavassül İlat-Tarassül*, Alây-yı Tabrizî’nin *Saadatnâme*, Şerafettin Fazlullah,

¹⁵⁴ Barhold, **Müslüman Türkler**, s.128.

¹⁵⁵ Vilademir Bardhold, **Orta Asya Türk Tarihi**, (çev.Hüseyin Dağ), Divan Yayınları, İstanbul 2015, s.21-25.

¹⁵⁶ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengrinin Çocukları**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.73-80.

¹⁵⁷ Hasan Günaydın, **Mete Han ve Devlet Yönetimi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.24-30.

¹⁵⁸ Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Anlayışı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.30-57.

¹⁵⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.61-62.

¹⁶⁰ Ögel, **a.g.e.**, s.98-105.

Kazvinî'nin *Düstürü'l-Kâtip fî Ta'yini'l-Menâtib*, Abdullah Muhammed el Mazanderânî'nin *Risâle-i Falakiye*, Müctebüddin Cüveynî'nin *Atabetü'l-Ketebe*, Muhammed b. Abdülhalık el-Meymene'nin *Destürü'd-Debiri*, İbrahim b. Muhammedin el-Müdebbir el-Şeydanî'nin *Risâletü'l Arz*" gibi eserler örnek gösterilebilir.¹⁶¹

Büyük Selçuklu Devletinde tuğra ve inşâ divanı Samaniler, Gazneliler, Abbasiler ve Karahanlıların tuğra ve inşâ divanına göre şekillenmiştir.¹⁶² Ancak Samaniler ve Gazneliler Büyük Selçuklu devletinin tuğra ve inşâ divanında en çok etki yapan devletlerdir.¹⁶³ Büyük Selçuklu devletindeki tuğra ve inşâ divanı; Tuğrul Bey döneminde Nişabur şehrinin başkent yapılmasıyla beraber şekillenmiştir.¹⁶⁴ Alpaslan ve Melikşah dönemlerinde bu divan klasik şekline bürünmüştür.¹⁶⁵ Bu divanın görevi, Selçuklu devletinin eyaletler ve diğer devletler ile olan yazışmalarını, hükümdar fermanlarını ve devletin çeşitli mevkilerdeki memurlarının tayin vesikalarını hazırlamaktır.¹⁶⁶ Bu divanın başkanı Tuğrul Bey döneminde Sahib-i Tuğra ve İnşâ, Melikşah döneminde Münşi-yi Memâlik, Sencer döneminde ise Tuğra-keş adları verilmiştir.¹⁶⁷

Tuğra ve inşâ divanı genel olarak iki bölüden oluşur. Bunlar; tuğra ve inşâ dairesidir. Tuğra dairesi; hükümdara ait lakap, ünvan, dua cümlelerini hazırlama ve diplomatik belgelere yazma işiyle görevliydi. Selçuklu Sultanları, tuğra olarak Türk, Moğol, Çin, Fars, Arap dillerindeki lakapları, ünvanları ve dua cümlelerini kullanmıştır.¹⁶⁸ Tuğra divanında "Emirname, Fetihname, Zafername, Menşur, Buyrultu, Tevki, Ferman, Misal, gibi resmi belgelere Selçuklu Sultanlarının tuğrasını basardı. Tuğrası basılan resmi diplomatik belgeler inşâ divanına gönderilirdi.¹⁶⁹

¹⁶¹ Korykoslu Hayton, **Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağları**, (çev.Murat Özdemir), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.125-229; Talha Uğurel-Cansu Canan Özgen, **Selçuklu'nun Şifreleri**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2017, s.186-206.

¹⁶² Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, (5.bsk), C.I, Ankara 2011, s.316-324.

¹⁶³ Köymen, **Büyük Selçuklu**, s.325.

¹⁶⁴ Köymen, **Büyük Selçuklu**, s.225.

¹⁶⁵ Köymen, **Büyük Selçuklu**, s.326.

¹⁶⁶ Köymen, **Büyük Selçuklu**, s.328.

¹⁶⁷ G.M. Kurpalids, **Büyük Selçuk Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (çev.İlyas Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s.45-47.

¹⁶⁸ Kurpalids, **a.g.e.**, s.48.

¹⁶⁹ Kurpalids, **a.g.e.**, s.48.

İnşâ bölümünde ise devletin iç ve dış yazışmalarıyla ilgili belgeler hazırlanırdı. Hazırlanan belgeler tuğra divanına gönderilirdi. Tuğrası basılan belgeler iki nüsha olarak hazırlanırdı. Birisi ilgili yere gönderilirdi, diğer ise divanda inşâ dairesinde kayıt altına tutulurdu.¹⁷⁰ Turğrul Bey döneminde inşâ divanında Türk memurlar görev yapıyordu. Alparslan ve sonraki Selçuklu Sultanları döneminde Fars devlet memurları bu divanda görevlendirilmiştir. Sultan Sencer döneminde inşâ dairesinde Türk memurlar çoğunlukta olmaya başlamıştır; ancak Fars ve Arap memurlarda görev yapıyordu.¹⁷¹ İnşâ dairesindeki memurların bilgili, tecrübeli, Arapça, Farsça, Türkçe, Çince, Moğolca, Hintçe, Rumca, Ermenice, Gürcüce gibi dilleri bilmesine dikkat edilmiştir.¹⁷² Bu divana genellikle sultana ve vezire yakın olanlar, güvenilir olanlar atanmıştı. Selçuklu münşileri; belli bir ilim tahsil ettikten sonra münşilik olarak görev yapıyorlardı.¹⁷³

Selçuklu İnşâ divanında daha çok Gazneliler, Karahanlılar, Abbasiler gönderilen belgeler hazırlanmıştır. Karahanlılarla yapılan yazışmalarda Türkçe, Gaznelilerle yapılan yazışmalarda Farsça, Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalarda ise Arapça kullanılmıştır. Ermenice, Gürcüce, Rumca, Çince, Moğolca, gibi dillerde de diplomatik belgelerin hazırlandığını kaynaklardan öğreniyoruz. Büyük Selçuklu Devleti; Ferman, Menşur, Berat, Tevki, Misal, Buyrultu, Yarlık, Emirnâme, Fetihnâme, Biti, gibi diplomatik belgeleri yazışmalarda kullanmıştır.¹⁷⁴

2.2. Büyük Selçuklu Devletinde İlm-i İnşâ Geleneği

2.2.1. Kuruluş Döneminde Büyük Selçuklu Devletinde İlm-i İnşâ Geleneği

Selçuklular; Miladi IX. Asırda Oğuz Yabgu devletine bağlı bir beylikti. Selçuklu Türkmenleri, bu yıllarda İslâm dinini daha kabul etmemişti. Diğer Türk boyları gibi Gök-Tanrı inancını benimsiyordu. Selçuklu Türkmenlerinin başında

¹⁷⁰ Kurpalids, **a.g.e.**, s.49.

¹⁷¹ Kurpalids, **a.g.e.**, s.50.

¹⁷² İbnü'l Esir, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, (Siyasi, Ekonomik, Sosyal), (çev. Murat Temelli), Ark Yayınları, İstanbul, 2014, s.408-415.

¹⁷³ İbnü'l Esir, **a.g.e.**, s.416-420.

¹⁷⁴ İbnü'l Esir, **a.g.e.**, s.421-423.

Selçuk Bey vardı.¹⁷⁵ Selçuk Bey döneminde; Selçuklu Türkmenleri, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinin uç şehri olan Cend'de yaşıyordu.¹⁷⁶ Selçuklu Türkmenlerinin bu dönemdeki beylik teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Oğuz Yabgu Devletinin devlet teşkilatına, divan sistemine ve ilm-i inşâ geleneğine göre şekillenmişti.¹⁷⁷ Bu dönemlerde İslamiyet öncesi Türk devlet teşkilatı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Selçuklu Türkmenlerinin divan yapısında hâkimdi.¹⁷⁸ Selçukluların küçük bir beylik divanı vardı. Bu divana Kengeş veya Toy deniliyordu.¹⁷⁹ Bu Beylik divanına Selçuk Bey ve boy beyleri katılırdı. Bu divanda Selçuklu Türkmenlerini ilgilendiren siyasi, askeri, sosyal, ekonomik, ticari, dini, kültüre konular ele alınıyordu¹⁸⁰ Beylik divanından merkeze veya çevre devletlere gönderilen bütün diplomatik belgelerde Türkçe kullanılıyordu.¹⁸¹

Selçuklu Türkmenleri ve Kınık Boyu; Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde Karahanlılar, Gazneliler, Samaniler gibi Müslüman devletler ile siyasi, askeri, ekonomik, ticari, dini, kültürel, sosyal ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkiler sonucunda Selçuklu Türkmenleri; XI. yüzyılın başında İslâm dinini kabul etti. İslâm dinini kabul eden Selçuklular; Oğuz Yabgu devletinden ayrılarak Samanilere bağlandı.¹⁸² Bu dönemde Arslan Yabgu önderliğinde Selçuklu Türkmenleri, Samaniler tarafından Nur kasabasına yerleştirildi.¹⁸³ Selçuklu Devletinin Samaniler aracılığıyla İslâm dinini kabul etmesi Fars medeniyetini, Fars devlet teşkilatını, divan yapısını ve ilm-i inşâ geleneğini Selçuklularda ön plana çıkardı. Selçuk Bey döneminde Selçuklu Türkmenleri, devletleşmediği için ilm-i inşâ geleneğiyle ilgili pek fazla bir gelişme ve değişme olmamıştı. Ayrıca Kınık boyu, bu yıllarda göçebe bir boydu. Tarihi olayları yazma, divanlardan çıkan belgeleri saklamak gibi değerler Selçuklularda gelişmeyen değerler ve olgulardı. Bu etkenler, bu dönemdeki Selçuklu

¹⁷⁵ Muhammed b. Abdülcebbar Utbi, **Tarih-i Yemini**, (çev.Ebu Şems Nasır b. Zafer), Neşriyât-e Novbahar, Tahran 1975, s.318-324.

¹⁷⁶ Utbi, **a.g.e.**, s.438-343.

¹⁷⁷ Utbi, **a.g.e.**, s.344-349.

¹⁷⁸ Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (çev.Menuçehr Daneşpejuh), İntişârât-ı Hirment, C.II., Tahran 2007, s.925-938..

¹⁷⁹ Beyhaki, **a.g.e.**, s.942-950.

¹⁸⁰ Beyhaki, **a.g.e.**, s.956-973.

¹⁸¹ Mehmet Niyazi, **Türk-İslâm Felsefesi**, Ötüken Yayınları, (4.bsk), İstanbul 2015, s.76-85.

¹⁸² Osman Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.403-414.

¹⁸³ Turan, **Tarihi Araştırmalar**, s.415-421; Mehmet Altay Köymen, **Türk Tarihinde Araştırma Metodu**, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s.15-26.

divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneği ile ilgili kaynakların çok az olmasına neden olmuştur.¹⁸⁴

Selçuklular; XI. yüzyılda Tuğrul (1035-1063) ve Çağrı Beyler önderliğinde Selçuklu devletini kurdular. Bu dönemde Selçuklular; Gazneliler ile 1035 Nesa, 1038 Serah ve 1040 yılında Dandanakan Savaşlarını yaptı. Bu Savaşlar sonucunda Gazneli devleti yıkılma dönemine girdi.¹⁸⁵ Selçuklu devleti ise bu üç savaş sonucunda Horasan bölgesinde büyük bir devlet kurdu.¹⁸⁶ Selçuklu devletinin ilk merkezi Nişabur Şehri olmuştur.¹⁸⁷ 1040 Dandanakan Savaşının zaferiyle başkent Rey şehrine taşındı.¹⁸⁸ XI. yüzyılda Horasanda devletleşen Selçuklu devleti; kısa sürede Horasan, Maveraünnehir ve İran coğrafyalarında büyük bir imparatorluk kurdu. Bu yıllarda Selçukluların devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında önemli gelişmeler meydana geldi. Samaniler ve Gazneli devletlerin devlet teşkilatı ve divan sistemi Selçuklular üzerinde en etkili faktörler olmuştur. Selçuklu Devleti de kendisinin Samaniler ve Gaznelilerin devamı bir devlet olduğunu belirtiyordu. Karahanlılarda, kuruluş döneminde Selçuklu devlet teşkilatını, bürokrasi geleneğini, divan sistemini ve ilm-i inşâ geleneğini etkilemiştir; ancak bu etkilenme çok sınırlı oranda olmuştur.¹⁸⁹

Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde Rey Şehrinde Samanilerin ve Gaznelilerin divanı örnek alınarak bir divan sistemi kuruldu.¹⁹⁰ Bu dönemde “Divan-ı Vezaret, Divan-ı inşâ vet Tuğra, Divan-ı İstifa, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı Berid” divanları Selçuklu Devletlerinde ilk oluşan divanlardı.¹⁹¹ Divan-ı İnşâ vet Tuğra bölümünde Selçuklu devletinin yazışmaları yapıldı. Devletin arşiv yeri de bu divanın sorumluluğundaydı. Bu divanda resmi dil ve yazışma dili Farsça’ydı; ancak Karahanlılar ile yapılan yazışmalarda Hakkaniye Türkçesi, Abbasi Halifeliği ile yapılan yazışmalarda ise Arapça, Gazneliler ile yapılan yazışmalarda ise Farsça dili

¹⁸⁴ Erdoğan Merçil, **Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri**, TTK Yayınları, Ankara 2007, s.34-51.

¹⁸⁵ Nizamül-mülk; **Siyasetnâme**, (çev.Mehmet Taha Ayar), Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.28-31.

¹⁸⁶ Nizamül-mülk; **a.g.e.**, s.41-46.

¹⁸⁷ Nizamül-mülk; **a.g.e.**, s.94-97.

¹⁸⁸ Nizamül-mülk; **a.g.e.**, s.119-124.

¹⁸⁹ Osman G. Özgüdenli, **Selçuklular**, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s.20-39.

¹⁹⁰ A.C.S. Peacock, **Selçuklular Devletinin Kuruluşu**, (çev.Zeynep Ergin), Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.166-175.

¹⁹¹ Peacock, **a.g.e.**, s.178-191.

kullanılıyordu.¹⁹² Tuğrul Bey döneminde Selçuklu Devletindeki devlet adamların çoğunluğu İran asıllı devlet adamlarıydı. Tuğrul Bey'in veziri Fars asıllı Amidül-Mülk Kündüri olmuştu. Bu devlet adamları Selçuklulardan önce Samanilerin ve Gaznelilerin devlet adamlarıydı. Bu iki devletin yıkılması ve Selçukluların; İran, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde büyük bir imparatorluk haline gelmesiyle beraber Selçuklu tabiiyetine girmiş devlet adamlarıydı. Bu dönemde Türk devlet adamları sadece orduda nüfuzlu güçtü. Bu etkenler Fars dilini ve medeniyetini Selçuklu Devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ sanatında ön plana çıkarmıştı.¹⁹³

Tuğrul Bey (1035-1063) döneminde Selçuklu inşâ divanı, Samaniler, Gazneliler ve Abbasilerin inşâ divanına göre oluşturuldu. Bu yıllarda tuğra ve inşâ dairesi birdi. Diplomatik belgeler tuğra ve inşâ dairesinde ilk önce yazılıyordu sonra ise sultanın tuğrası basılıyordu. Humartekin Tuğrayı, Amidül-mülk Kündiri, Muhammed b. Hüseyin el-Hemedanî, Mahmud b. Hassül, Tuğrul Bey döneminde Tuğra ve inşâ dairesinin başkanlığını yapmış kişilerdir.¹⁹⁴ Tuğra ve inşâ dairesindeki yazışmalarda Farsça resmi dil olarak kullanılıyordu.¹⁹⁵ Ancak Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalarda Arapça ve Karahanlılar ile yapılan yazışmalarda ise Hakkaniye Türkçesi kullanılmıştı.¹⁹⁶ Bu dönemde Selçuklu Devletinde diplomatik belgelerde kullanılan rükünler çok sadeydi. Yapılan diplomatik yazışma dilinde çok sade ve açık ifadeler kullanılmıştı. Tuğrul Bey'in tuğrasında çok sadeydi. Ok, yay veya Kınık Boyunun simgesiydi.¹⁹⁷ Tuğrul Bey, diplomatik belgelerde Türkçe ve Arapça ünvaları ağırlık olarak kullanıyordu. "Tuğrul, Çağrı, Davud, Muhammed, Yabgu, Bey, Beygü, Sultanü'l-âlem, Melikü'l-İslâm, Şehinşâhü'l-ecellül-Azam, Rüknu'd-din, Gıyasü'l-Müslimin, Bahâu dinillah, Sultanü'l İbadillah, Mugisü'l İbadillah " gibi

¹⁹² Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, **el-İzâh Li-Kavânîni'l-Istılâh fi'l-Cedel ve'l-Münâzara**, (nşr.Mahmud b. Muhammed Dügayn), Kahire 1995, s.255-364.

¹⁹³ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev.Osman Karatay), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.121-140.

¹⁹⁴ Mehmet Fuat Köprülü, **Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuâları**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1951, s.27-36.

¹⁹⁵ Köprülü, **Münşeât Mecmuâları**, s.41-46.

¹⁹⁶ Köprülü, **Münşeât Mecmuâları**, s.55-59.

¹⁹⁷ Ebû Sâid Abdülhak b. Mahmud Gerdizî, **Zeynü'l-Ahbâr**, (çev.Abdulhay Habibi), Kabil 1990, s.80-89.

Türkçe ve Arapça ünvan ve isimler kullanılmıştı.¹⁹⁸ Bu dönemde Selçuklu Devletinin İnşâ divanında “Ferman, Menşûr, Yarlık, Buyrultu, Biti, Fetihnâme, Emirnâme” gibi diplomatik belgeler çıkmıştı.¹⁹⁹

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu devlet teşkilatı ve divan sistemi hakkında bilgiler veren önemli bir kaynak ise Mâverdi’dir. Mâverdi, Abbasi halifesi Kaim Bi Emrillah döneminde 1038, 1040 ve 1044 yıllarında üç kez Abbasi Halifeiğinin elçisi olarak Tuğrul Bey’in huzuruna çıkmıştır. Bu Seferler sırasında Abbasi halifeliğinin mektuplarını Tuğrul Bey’e götürmüştür. Birinci seferin dönüşünde Abbasi halifeliği Kaim Biemrillah’a Tuğrul Bey’in Meveraünnehir ve Horasan’da büyük ve güçlü bir devlet kurulğunu belirtir. Gazneli devlet teşkilatı ve divan yapısına benzer bir divan sistemini kurduğunu söyler. İkinci seferi ise 1040 Daldakan zaferinden sonradır. Bu sefer sırasında Sultan Tuğrul Bey Mâverdî ile beraber Abbasi halifeliğine bir mektup gönderir. Mektupta: *“Bismillahirrahmanirrahim, Selçuklu Sultanı Tuğrul Muhammed b. Mikail b. Selçuk’tan İslâm Dünyasının halifesi Kaim Biemrillah’a. Ey Peygamberin soyundan olan Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah. Ben ve devletim sizleri tanıyoruz. Abbasi halifeliği Selçuklu devleti için meşr’u halifelik makamıdır. Mezhebimizde Sünniliktir. Ben ve kardeşim Çağrı Bey bir köle olarak devlet kuran Sebük Tekin devletini yıkarak devletimizi kurduk. Gazneli Mahmut bize ve Türkmenlere çok kötülük yapmıştır. Amcam Arslan Yabgu Bey’i de hile ile kandırarak Kalincar kalesine haps etmiştir. Mahmut ölünce oğlu Mesut döneminde Gazneli devleti din ve imandan çıkmıştır. Devletinin başına sarhoş bir sultan geçmişti. Sultan Mesut orduları ile babası Mahmut gibi bizi öldürüp sürmek istiyordu. Biz ve Gazneli Mesut arasında çıkan savaşı kazanarak devletimizi kurdu. Sizin ve Halifeliğinizde Selçukoğulları devletini tanımanızı beklemekteyiz.”*²⁰⁰ Bu mektupda Sultan Sencer dipmatik saygı çerçevesinde meramını Abbasi halifesi Kaim Biemrillah anlatmaktadır. Ayrıca Selçuk soyunun kutsal ve saygın bir soy olduğu ve Gaznelilerin soyunun ise bir köle soyu olduğunu belirtmektedir. Gazneli devletinin meşruyetini sorular deliller getirmiştir.

¹⁹⁸ Gerdizî, **a.g.e.**, s.95-104.

¹⁹⁹ Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, Ötüken Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2012, s.13-27; Turgut Akpınar, **Türklerin Din ve Hukuk Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.140-218.

²⁰⁰ Ahmet Hüner, “Mâverdî’nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planı”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir 2003, S.XVII, s.227-237.

1044 yılında ise Selçuklu Türkmenleri Anadolu'da Diyarbakır, Siirt, Mardin, Batman taraflarında yağma ve talanlar yapınca Abbasi halifesi Kaim Bi Emriilah Tuğrul Bey'e yine Maverdi²⁰¹'yi elçilik olarak bir mektup ile gönderir. Abbasi halifesi bu mektubunda: *Ey Tuğrul Bey b. Mikail b. Selçuk. Senin ve askerlerinin zapt ettiği memleketler sana ve askerlerine yeter. Senin askerlerin İslâm beldelerine saldırmaya başladılar. Halkı talan ve yağma ediyorlar. Bu yağmalar ve talanları Allah ve din-i islâm reva görmez.*²⁰²

Sultan Tuğrul ise mektubun cevabında: *“Benim ve devletimin askerlerimin çok olması İslâm dinine ve kutsal yerlere huzur ve barış getirir; çünkü bizler hak din için küffar Rumlar, Ermeniler, Gürcüler ve İslâmın münafıkları olan Fatimî ve Büveyhiler ile savaşıyoruz. Benin askerlerin talan ve yağma hareketleri benden habersiz olmuştur.”*²⁰³ cevap verir. Bu olaydan sonra Tuğrul Bey güneye inen Türkmenleri Bizans topraklarına yönlendirir.²⁰⁴ Bu mektuplarda Abbasi halifesi Arapça mektupları göndermişti. Tuğrul Bey ise yine Arapça olarak mektuplara cevap vermişti.

Abbasi halifesi Kaim Biemrillah Büveyhilerin tehlikesinden kurulmak için 1044 yılında Tuğrul Bey'e bir mektup göndermişti. Bu mektupta Tuğrul Bey'i Büveyhlere karşı savaşa davet ediyordu. Tuğrul Bey Abbasi halifesinin mektubuna

²⁰¹ Detaylı Bilgi için bkz. Ahmet Hüner, “Mâverdî'nin Hilafet Kuramının Tarihsel Arka Planı” **D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, 2003, s.225-241. Mâverdî; Basra'da doğmuştur. Yoksul bir ailede yetişmiştir. Gençliğinde eğitim için Bağdat'ta giderek eğitimini orada tamamlamıştır. Eğitimin tamamlayan Mâverdî kelim, hadis, felsefe, içtihat gibi ilmi alanlarda önemli bir mevkiye gelir. Abbasi Halifelerinin saraylarında saygı gören bir alimdir. Mâverdî, Abbasi halifelinin buhranlı ve iç çalkantılı yıllarında yaşamıştır. Miladi XI. yüzyılda yazdığı *El Ahkâmü's Sultaniye* adlı esri hem İslâm devlet teşkilatı hem de Abasilerin devlet ve yönetim teşkilatı için önemli bir eserdir. Bu eserde Mâverdî; halifeliğin yapısı, halkın halifeye karşı sorumlulukları, halifenin halka karşı sorumlulukları, halifede bulunması gereken özellikler, İslâm devlet teşkilatı ve müesseseleri hakkında detaylı bilgiler gibi konularda detaylı bilgiler vermiştir. Mâverdî; Abbasi Halife Kaim Biemrillah'ın emriyle üç kez elçi olarak Tuğrul Bey'in huzuruna gitmiştir. Abbasi halifeliğinin mektuplarını Tuğrul Bey'e Tuğrul Bey'in mektuplarını ise Abbasi halifeliğine götürmüştür. Tuğrul Bey dönemi Selçuklu Devlet yapısı ve divan teşkilatı için önemli mektuplardı. Birinci Seferinin dönüşünde Mâverdî Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'a Selçukoğulları Tuğrul ve Çağrı Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde Gazneli devlet teşkilatı ve divan sistemi üzerine büyük bir devlet kurmuşlardır. Demişti.(Hüner, **a.g.m.** s.232.)

²⁰² Hüner, **a.g.m.**, s.237-241.

²⁰³ Hüner, **a.g.m.**, s.242-243.

²⁰⁴ Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s.34-37; Mustafa Akkuş, “Tarih-i Beyhaki'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı,” **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.V, Konya 2016, s.183-188.

cevap veren mektubunda: *Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'ın davet mektubu bana ulaştı. Ben ve askerlerim size ve İslâm dinine yardımcı olacaktır. Bu seferimizin amacı Büveyhileri ortadan kaldırmak, Abbasi Halifeliğine yardım etmek ve hac yollarının güvenliğini sağlamaktır. Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Selçuk Halife Kaim Biemrillah'ın duasını talep etmektedir.*²⁰⁵ Bu mektupda da Selçulu devletinin siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda ne kadar güçlendiklerini göstermektedir. Ayrıca bu mektupda Abasi halfesi ve Tuğrul Bey arasında iyi bir siyasi ilişkinin de olduğunu göstermektedir.

Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde Abbasi Halifeliği ile siyasi, askeri, diplomatik ve dini alanlarda iyi ilişkiler kurmuştu. Abbasi Halifeliği de Selçuklu devletinin meşruiyetini tanımıştı. Abbasi halifeleri, Tuğrul Bey ve Çağrı Beylerin siyasi ve askeri başarıları sonucunda iki Selçuklu beyine Arapça ünvalar vermişti. Sultanü'l-âlem, Melikü'l-İslâm, Şehinşahü'l-ecellül-Azam, Rüknu'd-din, Gıyasü'l-Müslimin, Bahâu dinillah, Sultanü'l İbadillah, Mugisü'l İbadillah gibi ünvanlar ünvanlar verilmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu ünvanları diplomatik belgelerde kullanmıştı.²⁰⁶ Selçuklular, bu dönemde Abbasi halifeliğini İslâm dünyasının resmi halifelik makamı olarak tanımışlardı. Selçuklu Ülkesinde hutbeler Abbasi halifeliğin adına okunuyordu. Bu dönemde ayrıca Abbasi halifeliği ile ailevi ve akrabalık bağları dakurulmuştu. Bütün bu etkenler Selçuklu devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Abbasilerin etkisini de artırmıştı.²⁰⁷

Selçuklu Devleti Tuğrul Bey döneminde Fırat ile Ceyhun nehirleri arasındaki topraklarda muazzam bir devlet kurmasına rağmen bu yıllarda Selçuklu devleti göçebe özelliğini halen koruyordu. Selçuklu Devleti, bu dönemde tam olarak yerleşik bir devlet haline gelmemişti. Ayrıca bu yıllarda Selçuklu devletinde tarihi olayları yazma veya kaydetme geleneği, ilmi gelişmemişti. Selçuklu devletinde divan sistemi, arşivyeri ve ilm-i inşâ sanatı da yeni yeni oluşmaya başlamıştı. Siyasi çalkantılar,

²⁰⁵ Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", **Akademik Bakış Dergisi**, Kırgızistan 2008, S.XV, s.3-10.

²⁰⁶ Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s.35-40.

²⁰⁷ Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s.56-62; İbn-i Batuta, **Seyhatnâme**, (çev.A.Sait Aykurt), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.273-299.

askeri savaşlar, iç isyanlar, iç karışıklıkların yoğun olduğu bir dönemdi. Selçuklu Devleti, kuruluş döneminde iki başkent değiştirmişti. Başkent ilk önceleri Nişabur şehriydi. Sonra ise Rey şehrine taşındı. Başkentler taşınırken devletlerin arşiv ve diplomatik belgeleri çok zarar görüyordu. Bu etkenler, Selçuklu devletinde divan sisteminin zayıf olmasına, ilm-i inşâ geleneğine ait belgelerin çoğunun kaybolmasına neden olmuştur. Bu da Selçuklu Kuruluş dönemi divan yapısı, ilm-i inşâ geleneği ile ilgili bilgi ve bulgularımızı sınırlandırmaktadır. Selçuklu devletinin kuruluş dönemi tarihi, devlet yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği ile ilgili birçok bilgileri Gazneli Devletinin devlet tarihçileri bize bilgiler sunmaktadır. Bu dönemde Gaznelilerde tarihçilik, vekanüvislik ve tarihi olayları arşiv dairesinde yazma geleneği gelişmişti. Ayrıca Sultan Mahmut ve Mesut dönemlerinde Gazneli devletini siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda en çok uğraştıran Selçuklular olduğu için Selçuklu tarihiyle ilgili bilgiler Gazneli Devletinin vekânüvist kitaplarında ve diplomatik belgelerinde bol miktarda bulunmasını sağlamıştı.²⁰⁸

2.2.2. Âzâmet Döneminde Büyük Selçuklu Devletinde İlm-i İnşâ Geleneği

Selçuklu Devletinin âzâmet yılları; Alparslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) dönemlerini kapsar. Bu yıllar Selçuklu Devletinin hem fetihler dönemi, hem de imar dönemidir. Selçuklu Devleti, bu dönemlerde doğu ve batının en güçlü devletiydi. Siyasi, askeri, diplomasi ve teşkilat alanlarında en zirve dönemlerini yaşıyordu. Selçuk Devleti; Arap, Fars, Türk Çin medeniyetleri ve kültürüyle muazzam bir devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneğini oluşturmuştu. Selçuklu Devletinin ilm-i inşâ geleneği, bu yıllarda Arap, Fars, Türk ve Çin değerleriyle klasik bir hüviyet kazanmıştı. Yükselme döneminde Büyük Selçuklu devleti yerleşik bir devlet hüviyetine büründüğü için Büyük Selçuklu devletinin ilm-i inşâ yapısıyla ilgili kaynaklar çoğalmıştı.²⁰⁹

²⁰⁸Erdoğan Merçil-Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.16-36; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s.203-210.

²⁰⁹Abdulvehap Akıncı, **Türk-İslâm Sentezinde Tarih ve Kimlik**, Ekin Yayınları, Bursa 2013, s.113-124; Ahmet N. Özdal, **Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s.254-262.

Alparslan döneminde Selçuklu devleti gerçekleştirdiği fetihler ile Çin Seddinden Ege ve Akdeniz'e kadar genişleyen bir İmparatorluk kurdu. Klasik Selçuklu devlet yapısının ilk giriş kısmı bu dönemde oluştu. Bu dönemde Selçuklu Devleti yavaş yavaş yerleşik bir devlet hüviyeti kazanmaya başladığı yıllardır. Selçuklu Devleti; artık kurumsallaşma ve teşkilatlanma safhasına geçmişti. Alparslan'ın iktidarı döneminde Selçuklu Devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneğinde Fars ve Sasani etkisini arttırarak devam etti. Bu dönemde Alparslan'ın veziri İran asıllı Nizamül-mülk olmuştu. Nizamül-mülk²¹⁰ ile beraber Selçuklu Devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde yeni bir dönem başladı. Fars medeniyeti, Fars dili ve Fars divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Selçuklu Devletinde her alanda ön plana çıktı.²¹¹

Alparslan döneminde Selçuklu divan sisteminde büyümeye gidildi. Yeni bazı divanlar eklendi. Bu dönemde “Divan-ı Vezaret, Divan-ı İnşâ vet Tuğra, Divan-ı İstifa, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı Berid, Divan-ı Mezalim, Divan-ı Evkâf, Divan-ı Risalet, Divan-ı Şihnegi, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Has, Eyalet Divanları” gibi divanlar vardı. Divanlardaki resmi dil bu dönemde Farsça'ydı. Divandaki

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Erdoğan Merçil, Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, (2015), s.70-78. İlgili Eserde Selçuklu divanları, ilm-i inşâ dairesi ve Nizamül-mülk'ün Selçuklu Devletinin idare ve teşkilat yapısına etkisi alanlarında kapsamlı bilgiler içermektedir. Nizamül-mülk; İran asıllı Büyük Selçuklu devlet adamı ve veziridir. İran'da Horasan bölgesinde bulunan Tus şehrinde doğmuştur. İlk önce babası ile beraber Gazneli devletinin Horasan Valisi Ebu'l-Fazl es-Suri'nin hizmetinde olmuşlardı. Büyük Selçuk devleti kurulunca Selçuklu tabiiyetine geçti. Kısa süre sonra Sultan Alparslan'ın hizmetine girmiş ve Alparslan'ı hocası olmuştur. 1063 yılında Alparslan ve kardeşi Süleyman arasında baş gösteren taht kavgalarında isabetli kararları ile Alparslan'ın hükümdar olmasına yardımcı olmuştur. 1064 yılında ise Alparslan tarafından vezir tayin edildi. 1064 yılından 1092 yılına kadar Büyük Selçuklu devletinde vezir olmuş ve devlete önemli hizmetler yapmıştır. Alparslan ve Melikşah döneminde vezirlik yapmıştır. Nizamül-mülk'ün vezirlik dönemi Büyük Selçuklu devletinin en parlak devirleridir. Farsça yazdığı Siyasetname adlı eserinde devlet yönetimi ve devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca bu eser Büyük Selçuklu devlet yapısı ve teşkilatı, divan yapısı, bürokrasisi ve ilm-i inşası için ehemiyete haiz bir eserdir. Nizamül-mülk; Büyük Selçuklu devletinin idari, adli, askeri, mali, sosyal ve kültürel alanlarında önemli değişiklikler ve yenilikler yapmıştır. Büyük Selçuklu devletinde Nizamiye Medreselerini kurarak ilmi ve dini alanlarda Büyük Selçuklu devletinde çığır açmıştır. Bu medreslerde dini konularda ehl-i sünnet itikadına göre dersler işleniyordu. Ayrıca Fenni ilimlerde işlenen dersler arasındaydı. Bu medreseler ile dini konularda Batınilerin İslâm dünyasında ve Selçuklu ülkesinde yayılmasını önlemeye çalışmıştır. 1092 yılında Bağdat'ta giderken yolda bir Batini fedaisi tarafından suikast ile şehid edilir. Nizamül-mülk'ün Siyasetname adlı eseri; İstanbuldaki Süleymaniye Kütüphanesinin Molla Çelebi kısmında 114 numaralı kısmında bulunmaktadır.(Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s.77.)

²¹¹ Mustafa Demir, **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya Kitabevi Yayınları, (2.bsk), Sakarya 2011, s.175-284.

kayıtlar ve yazışmalarda genel itibarıyla Farsça kullanılıyordu. Yine bu yıllarda Karahanlılar ile yapılan yazışmalarda Hakaniye Türkçesi, Çin ile yapılan yazışmalarda Çince ve Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalarda ise Arapça kullanılıyordu.²¹²

Alparslan'ın iktidarı yıllarında tuğra ve inşâ divanı daha iki ayrı divan haline getirilmemişti. Tuğra ve inşâ divanındaki bütün kâtipler İranlılardan seçilmeye başlandı. Alparslan döneminde Tuğra ve inşâ divanına Nizamül-mülk, Kemalüddeve Ebu'r-Razi Fazlullah b. Muhhamed Baharazî, Ali b. Hasan b. Muhammed et-Tusî(Nizamül-mülk'ün akrabasıdır.) başkanlık eden kişilerdir. Bu dönemde ayrıca Selçuklu ilm-i inşâ rükünlerinde Fars dili ve medeniyetinin etkisiyle ağır ve kapalı ünvanlar, ifadeler kullanılmaya başlandı. Selçuklu Devletinin diplomatik belgelerinde kapalı, sanatlı ve süslü bir dil önplana çıkmaya başladı.²¹³

Divan-ı İnşâ bölümünde yazılan bütün belgelerin bir nüshası arşiv bölümünde saklı tutuluyordu. Tuğra ve tevkilerde de Arapça ve Farsça isimler, ünvanlar kullanılıyordu. Melikü'l-İslâm, Zahirü'l-İmam, Kehfü'l-Enam, Adudü'd-devleti'l-Kahire el-Abbasiyye, Tacü'l-Milleti'l-Bahire, Sultanü Diyari'l-Müslimin ve Burhanü Emiri'l-Mü'minin, es-Sultanü'l-Azam, Ebu Şücâ', Alpaslan, Muhammed, Sultan, Ebul Feth gibi isim ve ünvanlar kullanılmıştır. Bu dönemde ilm-i inşâ dairesinde yazılan belgelere "Menşur, Ferman, Berat, Emirnâme, Fetihnâme," gibi Arapça ve Farsça ünvanlar verilmeye başlandı. Ancak Buyrultu, Yarlık, Biti gibi Türkçe diplomatik belge isimleri de kullanılıyordu.²¹⁴

Alparslan döneminde siyasi, askeri, dini alanlarda Abbasi halifeliği ile iyi ilişkiler kuruldu. Bu dönemde de ailevi akrabalıklar ile ilişkiler daha da geliştirilmeye çalışıldı. Abbasi Halifeleri bu dönemde de Sultan Alparslan'a siyasi, askeri ve dini ünvanlar vermişti. Ebul Feth, Malazgirt zaferi sırasında Abbasi halifeliği tarafından Sultan Alparslan'a verilmişti. Alparslan, bu ünvanları diplomatik

²¹² Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, Ankara 1967, s.280-291; Ali Günül, **Büyük Selçuklular**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s.217-223.

²¹³ Kenan Çetin, **Selçuklu Medeniyeti Tarihi**, Yitik Hazine Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2014, s.219-228; Arda Deniz, **Büyük Selçuklular Devleti Tarihi**, Sonçağ Yayınları, (İstanbul 2012, s.186-194.

²¹⁴ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan, (Büyük Selçuklular Dönemi)**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s.278-285.

belgelerde kullanıyordu. Selçuklu ülkesindeki hutbelerde Abbasi halifeliği adına hutbeler okunuyordu.²¹⁵

Melikşah dönemi her alanda Selçuklu devletinin zirve dönemidir. Selçuklu Devleti; doğu ve batının en büyük ve güçlü imparatorluğuydu. Selçuklu Devletin klasik devlet yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde oluştu. Bu dönemde Selçuklu başkenti Rey şehrinde İsfahan'a taşındı. İsfahan, Fars nüfusunun ağırlıkta olduğu bir şehirdir. Selçuklu Devleti, Melikşah döneminde devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde tamamıyla Fars etkisine girmişti. Melikşah iktidarında Selçuklu devleti artık yerleşik bir devlet haline gelmişti. Nizamül-mülk, bu dönemde Selçuklu devletinde çok kudretli bir devlet adamıydı. Bu yıllar Fars devlet adamlarının Selçuklu devletinde, siyasi, bürokrasi alanlarda hâkimiyet kurduğu yıllardı.²¹⁶

Nizamül-mülk Siyasetnâme adlı eserinde divanda görevli kâtiplerin ve memurların güvenilir, paraya düşkün olmaması, bilgili, siyasetmedâr olması gerektiğini belirtmiştir. Siyasetnâme adlı esrinde ayrıca divandaki kayıtların düzgün yapılıp kaydının tutulması gerektiğini belirtmiştir. Divan-ı inşâ bölümdeki yazışmalardan Sultanın ve vezirin haberdar olmasını, Sultanın komşu ülkeler ve düşman ülkelere gönderilen mektupları kontrol ettikten sonra mührünü basması gerektiğini vurgulamıştır. Devlet kurumlarında ve kâtiplerin İran asıllı Fars devlet memurlarının olmasını görüşünü belirtmiştir.²¹⁷

Melikşah:

Eğer saltanatta ve mülkünde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim emrimde isen o taktirde bunların şartlarına uymalısın, oğullarından her biri büyük bir ülkeyi istila etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Bununla da yetinmediler devlet işlerine tecavüz ve müdahale ettiler. Önünde vezirlik

²¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, M.E.B. Yayınları, Ankara 1952, s.20-27; İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.173-182.

²¹⁶ Durmuş, **a.g.e.**, s.194-201; İbrahim Kafesoğlu, **Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, Ankara 2014, s.78-83.

²¹⁷ Kafesoğlu, **Melikşah Dönemi**, s.210-216.

alameti divitinin kaldırılmasını ve başından sarığının alınmasını her halde istersin"²¹⁸

Nizamül-Mülk Melikşah'ın mektubuna cevabı:

*Eğer o (Sultan) benim saltanatta ve mülkünde ortağım olduğunu bilmiyorsa bilsin. Bugün bulunduğu makama benim fikir ve önlemlerimle geldi. Babasının öldüğü gün işleri asıl idare ettiğimi ve ona isyan edenleri nasıl cezalandırdığımı hatırlamıyor mu? O zaman bana sınıksız sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman işleri yoluna koydum, düzeni sağladım, herkesi ona itaat ettirdim, yakın ve uzak şehirleri fethettim. İşte o zaman işlemediğim günahları bana yükledi, hakkımda ki ihbarları işitir oldu, benim adıma ona söyleyiniz ki; başında ki o tacın varlığı bu divite bağlıdır, bu ikisinin iş birliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam onun tacı da yok olur. Eğer bir değişiklik ve tedbire karar verdiyse önce gerekli önlemleri alsın, kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün ve dikkatli olsun.*²¹⁹

Melikşah ve veziri Nizamül-mülk arasında geçen mektuplaşmada Nizamül-mülkün Büyük Selçuklu Devletinin devlet yönetiminde ve bürokrasi yapısında ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Bu mektuplaşmalarda Nizamül-mülk devletin bekasını kendi varlığına bağlamaktadır. Nitekim öylede olmuştur. Nizamül-mülk'ün İsmaili fedailerce öldürülmesinden kısa bir sonra Melikşah'da zehirlenerek ölür. Selçuklu devletinin buhranlı ve çalkantılı dönemleri başlar.²²⁰

Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib Şehinşâh Melikü'l-İslâm es-Sultanü'l-Muazzam Melikşah b. Alparslan b. Selçuk'tan bir münafık ve münhedi olan Hasan Sabah'a. Senin çirkin ve fesat faaliyetlerini bana haber ettiler. Benim ülkemde Fatimi Halifeliği adına propaganda yaptığını duyuyorum. Süni mezhepte olan halkı ve reayı zorla şia yaptığını dinini ve mezhebini kabul etmeyenleri öldürdüğünü duydum. Benim atam Tuğrul Muhammed nasıl Büveyhileri yok etti ise bende seni ve senin

²¹⁸ Mustafa Şahin, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizamül-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dini ve Kültürel Hayattaki Rölü", **History Studies Special Issue on Balkan Wars Dergisi**, S.V, Tokat 2013, s.229-234.

²¹⁹ Şahin, **a.g.m.**, s.235-236.

²²⁰ Şahin, **a.g.m.**, s.237-242.

mezhebinde olanları yok edeceğim. Sizlere zerre kadar açığa da olmayacaktır. ²²¹ Melikşah'ın Hasan Sabah'a gönderilen bu mektubu farsça yazılmıştır. Bu mektupta Sultan Melikşah diplomatik olarak kendisinin büyük bir mertebede Hasan Sabah'ı ise önemsiz ve dinden dönen bir fitneci olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bu mektupda Selçuklu sultanın kendini siyasi ve askeri olarak Sünni mezhebin kurucusu olduğunu vurgulamaktadır.

İsmaili mezhebinin imamı Hasan Sabah'tan Selçuklu Sultanı Melikşah b. Alparslan'a. Ey Selçuklu Sultanı Melik Şah b. Alparslan bana gönderdiğin mektubunda Türkistan'ın, İran'ın, Horasan'ın, Mevaraünnehir'in, Irak'ın, Azerbaycan'ın sahibi ve hükümdarı olduğunu ve beni pervasızca tehdit ettiğini görüyorum. Ben senin mülkünü çalmış değilim. Senin ülkende fitne ve fesatlıkta yapmıyorum. Ben atalarımın mezhebi olan on iki imam kolundanım. Yertzündeki mülkler ise ancak Allah'a aittir. Allah dilediği kimseye bu mülkleri ihsan eder. ²²² Hasan Sabah'a ait bu mektup Farsça olarak Melikşah'a gönderilmiştir. Bu mektubta Hasan Sabah Selçuklular nezdinde dini ve mezhebi olarak kendini meşru kılmaktadır. Sultan Melikşah'a gönderdiği mektupta ise diplomasi ve diplomatik saygı diline dikkat etmiştir. Sultan Melikşah'a kötü ifadeler kullanılmamıştır. Selçuklu ilm-i inşâsı ve diplomatik dili hakkında bize önemli ayrıntılar sağlamaktadır.

Melikşah döneminde Başkent İsfahan'da yeni bir divan sistemi kuruldu. Bu divan sistemi, Sasani, Fars, Gazneli ve Abbasilerin divan sistemleri göz önünde tutularak kurulmuş sentez bir divan sistemiydi. ²²³ Selçuklu Divan sistemi, devrin ihtiyaçları göz önünde tutularak büyütüldü. Bazı yeni divanlar kuruldu. Bu dönemde "Divan-ı Vezâret, Divan-ı İnşâ vet Tuğra, Divan-ı İstifa, Divan-ı Arz, Divan-ı İşraf, Divan-ı Berid, Divan-ı Mezâlim, Divan-ı Evkâf, Divan-ı Risalet, Divan-ı Şehnegi,

²²¹ Alaeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşâ**, (çev.Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.264-265.

²²² Cüveynî, **a.g.e.**, s.265-266.

²²³ Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, **El-Ahkâmü's-Sultaniye**, (çev.Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul 2014, s.372-280.

Divan-ı Mûsâdere, Divan-ı Has, Divan-ı Has, Eyalet Divanları” gibi divanlar vardı. Klasik Seçuklu divan sistemi bu dönemde oluşmuştu.²²⁴

Melikşah döneminde Büyük Selçuk devletinde tuğra ve inşâ daireleri iki ayrı divan haline getirilmişti. Tuğra ve inşâ dairesinde Kemalüddeve Ebu’r-Razi Fazlullah b. Muhammed, Seyyid-i Rûesâ Ebu’l-Mehasin, Müeyyid b. Nizamülmülk, Müeyyidül-mülk Ebûİsmail Hüseyin b. Ali İsfehanî, Memâlük-mülk Ebu’l ez-Zevzenî, Tacü’l-mülk Ebu’l-Ganâîm, Seyidül-mülk Ebu’l Meali el-Münşî, gibi devlet adamları başkanlık yapmıştır. Tuğra dairesinde hazırlanan diplomatik belgelere Sultanın tuğrası basılıyordu. Melikşah; tuğra ve tevkilerde es-Sultânü’l-Muazzam, Şehinşâh Melikü’l-İslâm, Melikü’l-Meşrik ve’l-Mağrib, Adudü’d-devle Tâcü’l-Mille, es-Sultânü’l-Muazzam Şehinşâhü’l-A‘zam, Melikşah b. Aplanslan, Sultan, Şah, Şehin Şah gibiArapça, Farsça ve Türkçe ünvan, lakap ve dua cümlelerini kullanıyordu. Melikşah’ın tuğra ve tevkilerinde Farsça ve Arapça ünvan ve lakaplar daha çok kullanılıyordu. İnşâ divanında devletin diplomatik belgeleri hazırlanıyordu. Hazırlanan bütün belgelerin bir nüshası divan-ı inşâ bölümünde saklı tutuluyordu. Melikşah döneminde İlm-i inşâ rükünlerinde önemli değişiklikler meydana geldi. Selçuklu Devleti, bu dönemde kapalı, ağır ve anlaşılmaz Arapça, Farsça ünvan ve ifadeleri diplomatik belgelerde kullanıyordu. Selçuklu ilm-i inşâ geleneği bu dönemde bir Fars yazışma sanatı haline gelmişti. Tuğra ve tevkilerde çok ağır ve kapalı ünvanlar ve terimler kullanılıyordu. Bu dönemde Fars ilm-i inşâ geleneği Selçuklular aracılığıyla en parlak dönemlerini yaşıyordu. Melikşah’ın iktidarı yıllarında klasik Selçuklu Divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği oluşmuştu.²²⁵

2.2.3. Yıkılış Döneminde Selçuklu Devletininin İlm-i İnşâ Geleneği

Büyük Selçuklu Devleti, Melikşah’tan sonra gerileme ve yıkılma dönemini yaşadı. Bu yıllarda üç Selçuklu Sultanı Selçuklu Devletinin başına geçmişti. Bunlar; Berkyaruk (1092-1104), Muhammed Tapar (1105-11189) ve Sultan Sencer (1118-1153) devirleridir. Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemleri Selçuklu Devletinin en buhranlı dönemleridir. Bu dönemde devlet içte ve dışta ayaklanmalar, taht

²²⁴ Maverdi, a.g.e., s.284-393.

²²⁵ Erdoğlan Merçil, **Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.138-155.

kavgaları geçirmişti. Ayrıca Haçlı Seferleri de başlamıştı. Selçuklu Devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde bir gelişme ve değişme olmamıştı. Bu yıllar Melikşah döneminin gölgesinde kalmıştı. Melikşah dönemindeki devlet teşkilatı, divan sistemi, ilm-i inşâ geleneği korunmaya çalışılmıştı. Selçuklu Devletinde Büyük Sultan,(Sultanü'l-Azam) ünvanı bu dönemde ortaya çıkmıştı. Diplomatik belgelerde Büyük Sultan ünvanı kullanılmaya başlandı. Farslaşma, İranileşme devam etmişti. Ayrıca Abbasi Halifeleri ile sorunların yaşandığı yıllardı. ²²⁶

Divan-ı tuğra ve inşâ dairesi Melikşah dönemindeki yapısını korumuştur. Tuğra ve inşâ daireleri birleştirilerek tek divan haline getirilmişti. Berkyaruk döneminde Abdülrahim b. Nizamül-mülk ve El-Kiya el-Mücir Ebu'l-Feth et-Tuğraî başkanlık etmiştir. Muhammed Tapar döneminde ise Nasır el-Muhammed b. Müeyyidül-mülk, Emir Amid Muhammed el-Cevzekânî, Ebû İsmailKâtip el-İsfahanî, Hatîrül-mülk Meybuzî, Muhtassül-mülk Ebû Nasr el-Kaşî gibi isimler Tuğra ve inşâ dairesine başkanlık eden kişilerdi. ²²⁷ Bu dönemde yine diplomatik belgelerde Farsça resmi dil olarak kullanılıyordu. Abbasiler ile yapılan yazışmalarda Arapça, Karahanlılar ile yapılan yazışmalarda ise Hakaniye Türkçesi kullanılmıştır. ²²⁸

Büyük Selçuklu Devletinin son hükümdarı Sultan Sencer'dir. Sultan Sencer döneminde Selçuklu Devleti siyasi, askeri, diplomasi ve teşkilat alanlarında toparlandı. Sultan Sencer iktidarında Büyük Selçuklu Devleti Orta Asya ve Ortadoğuda kudretli bir devlet haline geldi. İç ve dıştaki tehlikeler yok edilerek devlette huzur ve refah dönemi tekrardan sağlandı. Bu dönemde Selçuklu devletinin başkenti Merv'e taşındı. Başkent'in Horasan'daki Merv şehrine taşınmasıyla beraber Büyük Selçuk devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Türkleşme yönünde bir seyir izlendi. Selçuk

²²⁶ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.73-88; Şerafettin Turan, **Türk-Kültür Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.176-184; Çığır Doğu Zorlu, **Türk Devletleri Tarihi**, Kemer Yayınları, İstanbul 2015, s.300-308.

²²⁷ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.92-93.

²²⁸ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.94; Niğdeli Kadı Ahmed, **el-Veledü's-Şefik ve'l-Hafidü'l-Halik**, (çev.Ali Ertuğrul), TTK Yayınları, (C.II.), Ankara 2015, s.136-148.

devleti; Türk devlet felsefesiyle siyasi, askeri ve teşkilat alanlarında yeniden sistemleştirildi.²²⁹

Sultan Sencer döneminde tuğra ve inşâ divanında bir takım ıslahatlar gerçekleştirildi. İlm-i inşâ dairesinde Türk kâtipler görevlendirilmeye başlandı. Müctebeddin Bedî, Kıvameddin Ebu'l-Kasım Nasır b. Hüseyin Tuğraî, Muîneddin Assam, Şemsül-mülk Osman b. Nizamül-mülk, Azizül-mülk Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed, Ziyaüddeve ve'd-din Muhammed, Nasıreddin Ebu'l-Kasım Mahmud Mervezî, Ebu'l Kasım Dergüzî gibi kişiler başkanlık etmiştir. Bu dönemde Selçuklu diplomatik belgelerinde ve ilm-i inşâ rükünlerinde Türkçe ünvan ve ifadeler ön plana çıktı. Büyük Sultan(Sultanü'l-Azam) ünvanı Sultan Sencer tarafından da diplomatik belgelerde kullanıldı. Selçuklu divanlarında Sultan Sencer döneminde “Ferman, Menşur, Emirname, Fetihname, Buyrultu, Yarlık, Biti, Buyrultu, Çarlık” gibi diplomatik belgeler mevcuttu. Sultan Sencer, tuğra ve tevkilerde Hakan, Hükümdar, Sultan, es-Sultânü'l-Muazzam, Hüdâvend-i Alem, Ebu'l-Haris, Muizzü'd-Dünya ve'd-Din, Nasırü'ddin Ebü'l-Haris, Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimin, İmad-ı Âl-i Selçuk, Yemînü'l Emirü'l-Mü'minin, Şehin-Şahü'l-Azam Sultan-ı Horasan, Melikü'l Rikâbi'l-Ümem, Seyyidü'l Selâtîni'l-Arab ve'l-Acem, Nâsirüddinillah, Mâlikü İbâdillâh, Hâfızu Bilâdillâh gibi Türk-İslâm ünvanları ve terimlerini, Oğuz boylarının simgelerini kullanmaya başladı.²³⁰

Sultan Sencer saltanatında Müeyyedü'd-Devle Müctebeddin Bedii tarafından yazılan *Atabetü'l-Ketebe* Büyük Selçuklu divan yapısı ve ilm-i inşâ geleneğiyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Müctebeddin Bedii; Sultan Sencer döneminde İnşâ divanının reisi olmuştu. *Atabetü'l ketebe* adlı eserinde Sultan Sencer'in Merv şehrindeki inşâ divanında başta Gazneliler ve Karahanlılar olmak üzere Türkistan hanlılarına, Çin'e, Abbasi halifeliğine gibi devletlere birçok mektup gönderildiğini belirtmektedir. Bu diplomaik mektupların ve belgelerin genellikle Farsça ile yapıldığını bu eserde yazmıştır. *Atabetü'l-Ketebe*'de Sultan Sencer ait olan bazı mektup bulunmaktadır. Bu mektupların ikitanesi Harzemşah Atsız'a gönderilmiştir. İkinci Mektup'ta: “*es-Sultânü'l-Muazzam Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimin Seyyidü'l*

²²⁹ Merçil, **Divan Teşkilatı**, s.95; Niğdeli Kadı Ahmed, **a.g.e.**, s.159-169.

²³⁰ Yusuf Ziya Yörükan, **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s.147-153.

Selâtîni'l-Arab ve'l-Acem Şehin-Şahü'l-Azam Sultan-ı Horasan Sencer b. Melikşah'tan Harzem ülkesi hükümdarı Atsız'a. Daha önce seni der dest etmiştim. Ama affıma nail oldun. Bu defa sana Allah'ın gazabını tattırmak için geliyorum. Sen baban ve dedelerin gibi Selçuklu devletine itaatkar edilsin. Ben Harzem ülkesine ulaşmadan gelip itaat edersen seni tekrardan bağışlayabilirim. Eğer gelip aff dilemezsen ülkeni yağma ederim, tacını ve tahtını elinden alırım."²³¹ Bu Mektup Farsça yazılmıştı. Sultan Sencer dönemindeki Selçuklu inşâ ilmi örneği için önemli bir mektuptur. Bu mektupta Sultan Sencer'in kullandığı diplomatik ünvanlardan Sultanın kendini siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda güçlü ve kuvvetli gördüğünü görüyoruz. Ayrıca diplomatik nezaket perensibinde Harzemşah hükümdarı Atsız'ı tehdit ettiğini görmekteyiz.

Bu eserde ayrıca Gazne hükümdarı Behremşah'a gönderilen bir mektupda yer almaktadır. Gazne Hükümdarı Behremşah'a gönderilen mektupta: "*Şehin-Şahü'l-Azam Sultan-ı Horasan Sultanü'l-Azam Sencer b. Melikşah'tan Gazne Ülkesi hükümdarı Behramşah'a. Duyduk ki Gazne hükümdarı Behram Selçuklu ülkesine saldırmış. Sen daha önceki dönemlerde de vergini vermeyip devletime ve bana karşı asi oldun. Ben ve ordum senin anlayacağın bir cevabı sana vermek için yola çıktık. Eğer ben Gazne ülkesine ulaşmadan bana itaatini bildirip vergini verirsen seni affedeceğim. Ama eğer ben senin ülkeneye gelirim seni devletinden etmiş olacağım.*"²³² Bu mektup Sultan Sencer döneminde Selçuklu Devletinin siyasi, askeri ve diplomasi alanlarda güçlü olduğunu göstermektedir. Selçuklu devletinin Horasan, Maverâünnehir, Türkistan ve Hindistan coğrafyalarında güçlü ve kuvvetli bir devlet olduğunu görmekteyiz. Sultan Sencer, Behram Şah'ı tehdit ederken diplomatik nezaket üsullerine bağlı kalmıştır.

Bir mektup ise Karahıtaylara gönderilmiştir. Mektubda; *Sultan-ı Horasan ve Türkistan Sencer b. Melikşah'tan Karahıtaylara. Bana Karahanlı hükümdarlığından bir mektup ulaştı. Sizin Selçuklu devletine tabii olan bir devlete karşı geldiğiniz, kuvvet toplayıp savaşa hazırlandığınızı duydum. Eğer bu duyduklarım ve haber*

²³¹ Yazıcızade Ali, **Tevârih-i Al-i Selçuk**, (Derl. Abdulah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010, s.359-367; Ergin Ayan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.207-229.

²³² Ayan, **a.g.e.**, s.226-227; Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Berikan Yayınları, Ankara 2016, s.386-294.

*aldıklarım doğru ise neticesi sizin için hayır olmayacak bir sefere hazırlanıyorsunuz. Horasan, Meveraünnehir, Türkistanın güvenliği Selçuklu devleti için çok ehemiyete haiz bir konudur. Size tavsiyem asikar olmamanız ve Karahanlı devletine vergi verip tabii olmanızdır. Eğer asi olup topraklarımızda yağma ve talan hareketleri yaparsanız benim ordumun elinde askerlerimin kılıçlarıyla can vereceksiniz.*²³³ Karahtaylara tehdit dolu bir mektubun gönderildiğini görüyoruz. Ayrıca bu mektup Sultan Sencer döneminde Selçuklu devletinin siyasi, askeri ve diplomatik olarak güçlü bir devlet olduğunu bu dönemde kanıtlamaktadır.

2.3. Türkiye Selçuklu Devletinin Büyük Selçuklu, Bizans ve İlhanlı Devletlerinin Etkisiyle Bir İlm-i İnşâ Geleneği Oluşturma Süreci

Müslüman Türkler; Selçuklular döneminde Anadolu coğrafyasına akınlar yapmaya başladı. Bizans devleti; önceleri Selçuklu akınlarını pek fazla dikkate almadı. Selçuklu Devletinin Anadolu'yu yurt edinme faaliyetlerini gürünce Bizans devleti siyasi, askeri, diplomasi alanlarda Selçuklulara karşı tedbirler almaya başladı. Alparslan döneminde Bizans ile Selçuklu arasında yaşanan 1071 Malazgirt savaşını Selçuklu devleti kazanınca Anadolu'nun kapıları Müslüman Türklere açıldı. Anadolu Selçuklu Devleti de bu dönemde Anadolu coğrafyasında kurulan bir Türk devletidir. 1075 yılında Süleyman b. Kutalmış b. Arslan Yabgu b. Selçuk İznik şehrini Bizanslardan alıp Türkiye Selçuklu devletini kurdu. Türkiye Selçuklu Devleti; Selçuklu devletleri içerisinde en uzun ömürlü devlettir. Türkiye Selçuklu devlet teşkilatı ve divan sistemi Büyük Selçuklu, Bizans, İlhanlı, Eyyübi, Abbasi gibi devletlerin devlet teşkilatlarından, divan sistemlerinden etkilenecek oluşmuştu; ancak kuruluş ve yükselme dönemlerinde Türkiye Selçuklu Devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Büyük Selçuklu ve Bizans devletleri en etkili faktörler olmuştu. İlhanlılar ise yıkılma döneminde Türkiye Selçuklu Devletinin ilm-i inşâ geleneğinde önemli etkiler yapmıştı.²³⁴

Türkiye Selçuklu Devleti, 1075-1308 yılları arasında Anadolu coğrafyasında kurulan bir Türk devlettir. Osmanlıdan önce Anadolunun Türkleşmesini ve

²³³ Müctebeddin Bedîf, **Atabetü'l Ketebe**, (çev.Hüseyin Alipûr), İntezârât-ı İsfahan, İsfahan 2009, s.57-62.

²³⁴ Vlademir Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev.Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988, s.10-34.

Müslümanlaşmasını sağlamıştır. Türkiye Selçuklu Devleti, Asya ve Avrupa kıtaları arasında stratejik bir konuma sahip olan Anadolu coğrafyasında kurulmuştu. Bu stratejik coğrafyanın siyasi, askeri, ekonomik, teşkilat, ticari, dini, diplomasi ve ilm-i inşâ geleneğialanlarda Türkiye Selçuklu devleti üzerinde olumlu etkilerde bulunmuştur. Selçuklu Devleti, Anadolu coğrafyasında Konya merkezli bir devlet kurarak Osmanlı devleti için siyasi, askeri, dini, kültürel, teşkilat ve sosyal alanlarda önemli bir temel alt yapı oluşturmuştur Halil İnalcık'ın değişiyle: "Osmanlı devletinin siyasi, teşkilat, dini ve kültürel kodları Anadolu coğrafyasındaki Bizans ve Türkiye Selçuklu Devletlerinde mehfûzdur." der.²³⁵

Türkiye Selçuklu Devletinde devlet yazışmalarının ve diplomatik belgelerin yazılıp hazırlandığı yere Divan-ı Resâil veya Divan-i Tuęa ve'l İnşâ adı verilmişti. Budivan Türkiye Selçuklu devletinde önemli bir divan olup, devletin iç ve dış yazışmalarının hazırlanması, yazılması, tuğra ve tevkilerin vurulması ve hazırlanan diplomatik belgelerin bir nüshasının muhafazası gibi işlerle ilgilenirdi.²³⁶ Berat, Menşur, Buyrultu, Tevki, Misal, Fetihnâme, Emirnâme, gibi diplomatik belgeler bu dönemde kullanılmıştı. Bu divanın başkanına Tuğraî denilmişti. Kemaleddin Ahmed b. Er-Rahat, Zeynel Abidin Mahmud, Azizü'd-düvle ve'd-Din Muhammed b. Süleyman, Muzaferiddin Tuğraî, Mecedddin Muhammed Tercümanî, Hace Fahreddin Ali-yi Tebrizi, Esadabâdî Mahmud Tuęrayyi, Hüsameddin Nişaburî, Esireddin Muhemed b. Mahmud, Nizameddin Ahmed Erzincanî, Kerimüddin Mahmut Aksarayî gibi kişiler Tuęrayi görevini yapmışlardır. Türkiye Selçuklu inşâ divanında kuruluş ve yükselme dönemlerinde Farsça gelenlikle yazışma yazısıydı. Ancak Arapça, Türkçe, Latince, Rumca, Ermenice ve Gürcüce dillerinde de diplomatik belgeler hazırlanmıştır.²³⁷ Moğol İstilas ve sonrasında ise Uygurca ve Moğolca Türkiye Selçuklu Devletindeki yazışma divanında kullanılmıştır.²³⁸

²³⁵ Gordlevski, a.g.e., s.189-190.

²³⁶ İbn-i Bibi, *El-Evâmirü'l Ala'ıye Fi'l-Umûru'l Ala'ıyye*, (çev.Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.166-174.

²³⁷ İbn-i Bibi, a.g.e., s.176-180.

²³⁸ İbn-i Bibi, a.g.e., s.183-188.

Türkiye Selçuklu devletinde tuğra ve inşâ dairesindeki kâtipler bilgili, tecrübeli, Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca gibi dillere hâkim kâtiplerdi.²³⁹

2.3.1. Büyük Selçuklu Devletinin Türkiye Selçuklu Devleti İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi

Büyük Selçuklu devleti, Türkiye Selçuklu devletini kuruluş ve yükselme döneminde devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneğine alanlarında etkilemişti. Yıkılma döneminde ise Türkiye Selçuklu devleti siyasi, askeri, teşkilat ve diplomasi alanlarda Moğolların etkisine girmişti.²⁴⁰ Türkiye Selçuklu Devleti, 1075 yılında İznik Şehrinde Süleyman Şah b. Kutalmış b. Arslan Yabgu b. Selçuk döneminde kurulduğunu belirtmiştik. Türkiye Selçuklu Devletinin ilk devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilmi-i inşa geleneği bu dönemde oluşmuştu. Türkiye Selçuklu Devletinin bu dönemdeki devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Büyük Selçuk Devletin devlet teşkilatı göz önünde bulundurularak şekillenmişti. Süleyman Şah (1075-1086); diğer Anadolu beyleri gibi siyasi olarak Büyük Selçuklu devletini tanıdı.²⁴¹

Süleyman Şah zamanında Türkiye Selçuklu devletinde küçük bir divan sistemi kurulmuştu. Bu divan sisteminde “Büyük Divan, Divan-ı İstifa, Divan-ı İşraf, Divan-ı İnşâ, Divan-ı Arz ve Divan-ı Berid” gibi divanlar vardı. Türkiye Selçuklu devleti, bu divan sistemini Büyük Selçuklu devletinden almıştı. İnşâ divanında Türkiye Selçuklu Devletinin diplomatik yazışmaları ve divan kayıtları tutuluyordu. Divan-ı İnşâdaki kayıt ve yazışmalarda Farsça kullanılıyordu. Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuklu devletinin etkisiyle Fars dilini resmi ve yazışma dili olarak kullanıyordu. Abbasi halifeliği ile yapılan yazışmalar Arapça, Bizans ile yapılan yazışmalarda ise Rumca kullanılıyordu.²⁴² Ayrıca bu dönemde Türkiye Selçuklu devleti siyasi ve askeri olarak Büyük Selçuklu devletine bağlıydı. Bu bağlılık

²³⁹ Gerasimos Augustinos; **Küçük Asya Rumları**, (çev. Devrim Evcı), Dipnot Yayınları, Ankara 1997, s.110-116; Selman Kayabaş, **Teşkilat**, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2016, s.156-15.

²⁴⁰ Reşüdüddin Fazlullah Hemedanî, **Camîu't-Tevârih, (Selçuklu Tarihi)**, (çev.Erkan Göksu), Selenge Yayınları, (2.bsk) İstanbul 2011, s.182-195.

²⁴¹ Reşüdüddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.202-210.

²⁴² Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, (hızr.Erdoğan Merçil), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.109-115; Tamara Talbot Rice, **Anadolu Selçuklu Tarihi**, (çev.Tuna Taşan), Nobel Yayınları, Ankara 2015, s.67-70.

nedeniyle de Farsça'nın resmi yazışma dili olmasını sağlamıştı. Bu dönemde divan-ı inşâda kâtipler Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca, Ermenice gibi dilleri biliyorlardı. Kâtiplerin İran asıllı olmasına dikkat edilmiştir.²⁴³

Türkiye Selçuklu Devleti, Süleyman Şah'tan sonra kısa sürede Anadolu coğrafyasında büyük bir devlet haline geldi. I. Kılıç Arslan döneminde başkentin Konya taşınmasıyla beraber Büyük Selçuklu Devletinin siyasi, askeri, teşkilat ve diplomatik etkileri Türkiye Selçuklu devleti üzerinde daha da ön plana çıkmaya başladı. Bu dönemde Konya'da Büyük Selçuklu Devletive Bizans divanlarının senteziyle bir divan kurumu oluşturuldu; ancak bu divan sisteminin temelinde Büyük Selçuklu Devletinin divan yapısı vardı. Bu divan sistemi; Süleyman Şah döneminde kurulan divan teşkilatından daha büyük ve kapsamlı bir divandı. Bu divanda yine kayıtlar ve yazışmalar Farsça yapılıyordu. Süleyman Şah ve I. Kılıç (1092-1107) Arslan dönemlerindeki Diplomatik belgelerde ve yazışmalarda sade açık ve net bir dil ve üslup kullanılıyordu. Tuğra ve tevkilerde Türkçe ünvanlar, lakalar, semboller, simgerler ünvanlar kullanılmıştı.²⁴⁴

II. Kılıç Arslan (1155-1192), Gıyaseddin Keyhüsrev (1092-1196,1205-1211), Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204), İzzettin Keykavus (1211-1220) gibi Türkiye Selçuklu Sultanları dönemleri Türkiye Selçuklu devletinin imar dönemidir. Haçlı İstilasının siyasi, askeri, dini ve kültürel etkileri giderilmeye çalışılıyordu. Bu yıllarda Büyük Selçuklu devleti siyasi ve askeri olarak güçlenmişti. Türkiye Selçuklu Devleti; Büyük Selçuklu devletinin varisi olma yolunda siyasi, askeri, dini, diplomasi alanlarda faaliyetlere hız vermişti. Türkiye Selçuklu Sultanları bu dönemde Farsça ünvanlara ağırlık vermişti. “Keyhüsrev, Keykavus, Şah, Şehinşah, Sultan” gibi ünvanları diplomatik belgelerde kullanıyordu. Tuğra ve tevkilerde de Farsça ve Arapça ünvanlar kullanılmaya başlanmıştı. Bu geleneği Türkiye Selçuklu devleti; Büyük Selçuklu devletinden almıştı. Türkiye Selçuklu devleti siyasi, askeri, teşkilat alanlarında kurumsallaşmaya başladığı yıllardı. Türkiye Selçuklu Devletinin divan sistemi bu dönemde büyütülerek bazı eklemeler yapıldı. Bu dönemlerde Türkiye

²⁴³ Ahmed b. Mahmut, **a.g.e.**, s.125-129; Rica, **a.g.e.**, s.190-196; Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, TTK. Yayınları, (cild.II), Ankara 2014, s.65-72.

²⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri, (Selçuklular Dönemi)**, Kitabevi Yayınları, (4.bsk), İstanbul 2016, s.101-118.

Selçuklu Devleti; devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ sanatı alanında İranlaşma, Farslaşma ve Büyük Selçuklaşma alanlarında bir seyir izlemiştir.²⁴⁵

Alaeddin Keykubat (1220-1237) dönemi Türkiye Selçuklu devletinin klasik devridir. Türkiye Selçuklu devletinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu yıllarda imparatorluk felsefesiyle yeniden oluşturuldu. Alaeddin Keykubat iktidarında Büyük Selçuklu devleti yıkıldığı için Türkiye Selçuklu Devleti; Büyük Selçuklu devletinin varisiyle Anadolu merkezli siyasi, askeri, dini ve diplomatik faaliyetlerine hız vermişti. Türkiye Selçuklu klasik devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği bu dönemde ortaya çıktı. Alaeddin Keykubat döneminde Büyük Selçuklu Devletinin divan sistemi örnek alınarak divan sisteminde ıslaha gidildi. Divan-ı Tuğra vel-inşâ, Divan-ı istifa, Divan-ı İşraf, Divan-ı arz, Divan-ı evkaf, Divan-ı Nazar, Divan-ı berid, Divan-ı mezalim, Divan-ı Müsadere, Divan-ı Eyalet, Divan-ı has, Şehzade divanları gibi divan kurumları ortaya çıktı. Alaeddin Keykubat döneminde divan sisteminde Fars etkisi ön plana çıktı. Divan-ı inşâ bölümündeki kayıtlar Farsça tutulmaya devam edildi. Farsça, Alaeddin Keykubat döneminde Türkiye Selçuklu devletinin resmi ve divan dili olma hüviyeti korumuştur. Arapça ilim diliydi. Türkçe ise Saray ve halk diliydi. Alaeddin Keykubat döneminde kâtip sayısında artışa gidildi. Kâtiplerin Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca, Latince, Gürcüce, Rusça, Tatarca, Ermenice gibi dilleri bilmesine dikkat edildi. İran asıllı Fars katiplere önem verildi. Selçuklu ilm-i inşâ divanındaki diplomatik yazışma dilinde Arapça ve Farsça rükünler ön plana çıktı. Diplomatik yazışmalarda ağır, anlaşılmaz, kapalı Arapça ve Farsça rükünler kullanılmaya başlandı. Kerimüddin Mahmut Aksarayî Alaeddin Keykubat döneminde Tuğra ve İnşâ divanın başkanıydı. Tuğra ve tevkilerde Arapça ve Farsça ünvanlar, lakaplar, isimler kullanılmaya başlandı. Türkiye Selçuklu devleti bu geleneği Büyük Selçuklu devletinden devralmıştı.²⁴⁶

²⁴⁵ Anonim, **Tevârih-i Al-i Selçuk**, (çev.Halil İbrahim Aça), Atıf Yayınları, İstanbul 2014, s.19-35; Yavuz Selim Burgu, **Anadolu Selçukluları**, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.29-36.

²⁴⁶ Anonim, **Tevârih-i Al-i Selçuk**, s.46-60; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s.218-240; Muharrem Kesik, **Türkiye Selçukluları**, TTK. Yayınları, Ankara 2010, s.17-23.

2.3.2. Bizans Devletinin Türkiye Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi

Türkiye Selçuklu Devleti, kurulduğu ilk yıllardan beri Bizans devleti ile siyasi, askeri, bürokratik, diplomatik, ekonomik, ticari, dini, kültürel, sosyal ilişkiler içerisine girmişti; çünkü Süleyman Şah döneminde 1075 yılında İznik Şehri Bizans'tan alınıp Türkiye Selçuklu Devleti kuruldu. Kuruluş döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ve Bizans komşu iki devlet olmuşlardı. Süleyman Şah döneminde Türkiye Selçuklu Devleti; devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ sanatı alanlarında iki devletten daha çok etkilenmişti. Bunlar Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans devletidir. Süleyman Şah döneminde Naiplik kurumu Bizans'tan alınmış bir kurumdu.²⁴⁷ Naiplik kurumu; Türk devlet yapısında olmayan bir kurumdu. Türkler; Arap ve Farsların etkisinde İslâm dini kabul etmesine rağmen Sultan merkezde olmadığına yerine naip bırakma geleneğini benimsememişti. Naiplik kurumu Türk devlet felsefesine ve kut anlayışına aykırı bir kurum olduğu için Türk devletleri hem İslâm öncesi dönemde hem de İslâmi dönemde naiplik kurumunu benimsememişti.²⁴⁸

Türkiye Selçuklu Devleti; Süleyman Şah döneminde bu kurumu Bizans devletinden etkilenecek almıştı. Süleyman Şah döneminde tımar sisteminde, vergi konularında, askeri yapıda, divanlardaki kayıtların tutulmasında yine Bizans'tan etkilenmeler olmuştu. Bu yıllarda Bizans ile ilişkiler nedeniyle divan-ı inşâ bölümünde Rumca bilen kâtipler görevlendirilmişti. Bizans ile yapılan yazışmalarda Rumca diplomatik belgelerde kullanılmıştı.²⁴⁹

Türkiye Selçuklu Devletinin Bizans'tan etkilendiği bir dönemde I. Kılıç Arslan (1092-1107 dönemidir. I. Kılıç Arslan iktidarında divan sisteminde, vergi konularında ve bürokrasi sisteminde Bizans'tan etkilenmeler olmuştu. Bu dönemde Selçuklu devlet merkezinde birden çok vezir uygulaması Bizans'ın etkisiyle benimsenmişti; ancak sonraki Türkiye Selçuklu Sultanları tarafından bu sistem benimsenmemiş ve ortadan kaldırılmıştır. I. Kılıç Arslan döneminde Bizans ile

²⁴⁷ Turan, **Türkiye**, s.257.

²⁴⁸ Adem Tüllüce, **Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.89-111; Kemal Vehbi Gül, **Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, (Osmanlı Dönemi)**, Akçağ Yayınları, (3.bsk) Ankara 2014, s.116-129.

²⁴⁹ Yusuf Ayönü, **Selçuklular ve Bizans**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.9-22; Sencer Divitoğlu, **Oğuz'dan Selçuklu'ya**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s.75-110.

yapılan bütün yazışmalarda Rumca kullanılmıştı. Rum kâtipler, Bizans ile yazışmaları yapmak için ilm-i inşâ dairesinde istihdâm edilmişti. I. Kılıç Arslan döneminde Bizans ile siyasi, askeri, diplomatik ilişkiler çoğalmıştı. Bu nedenle Bizans'ın Selçuklu Devletine tesirleri artmıştı.²⁵⁰

Yükselme döneminde Türkiye Selçuklu devleti; Bizans'tan siyasi, askeri, diplomatik ekonomik, ticari alanlarda etkilenmişti; ancak bu etkilenmeler doğrudan olmamıştı. Dolaylı yoldan olmuştu. Türkiye Selçuklu Devletinin Bizans'tan etkilendiği bir diğer dönem ise I.Gıyaseddin Keyhüsrev, (1192-1205) dönemidir. Bu dönemde ticari ve ekonomik konularda Bizans'tan etkilenme dönemidir. Vergi konularında, timar sisteminde Bizans devleti örnek alınmıştı. Bizans ile siyasi, askeri, diplomatik, ekonomik, ticari ilişkilere önem verilmişti. Bizans ile yapılan diplomatik yazışmalar Rumca yapılmasına dikkat edilmişti.²⁵¹

Türkiye Selçuklu devleti, yıkılma döneminde Bizans devletinden etkilenmemiştir. Yıkılma sürecinde Fars, Arap ve Bizans etkileri azalmıştı. Moğol ve Uygur etkisi ön plana çıkmıştı. Türkiye Selçuklu devleti; kuruluş, yükseliş ve yıkılma dönemlerinde Arap, Fars, İslâm, Türk devlet yapısından, bürokrasi geleneğinden, divan sisteminden ve ilm-i inşâ geleneğinden etkilendiği kadar Bizans'tan etkilenmemiştir. Bizans'tan etkilenme sürekli sınırlı bir oranda olmuştu. Bunu M. Fuat Köprülü ve Halil İnalcık; Bizans'ın küffar bir devlet olmasına ve bu dönemde batının ilim, din, kültür ve medeniyet merkezi olmaması, doğunun ise bu dönemde ilim, din, irfan ve medeniyet merkezi olmasına bağlamışlardır.²⁵²

2.3.3. İlhanlı Devletinin Türkiye Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğine Etkisi

Fars dili, Fars devlet teşkilatı ve divan sistemi XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Horasan, Maveraünnehir, İran ve Anadolu'da siyasi ve bürokrasi alanlarda etkili değerler ve faktörlerdi. Samaniler, Gazneliler ve Selçuklar döneminde Fars Medeniyeti, Fars dili, Fars devlet teşkilatı ve divan yapısı bu gelişimini ve

²⁵⁰John Freely, **Anadolu Selçuklular**, (çev.Neşenur Domaniç), Doğan Yayınları, İstanbul 2014, s.148-165; Ziya Gökalp, **Milli Tettebbular**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.20-28.

²⁵¹Freely, **a.g.e.** s.51-60; Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK Yayınları, Ankara 1958, s.13-33.

²⁵²Turan, **Resmi Vesikalar**, s.58-66; Arda Deniz, **Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devri**, Ekim Yayınları, İstanbul 2013, s.72-88.

yayılmasını sağlamıştı. Moğol İstilasının Orta Asya ve Ortadoğuda başlamasıyla beraber Fars medeniyeti ve dili etkisini kaybetmeye başladı. Moğollar döneminde Orta Asya, Maveraünnehir, Horasan, İran ve Anadolu'da Moğol ve Uygur medeniyetleri ve dilleri ön plana çıktı.²⁵³

Türkiye Selçuklu Devletinin İlhanlılardan teşkilat, bürokrasi, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında etkilenmesi Moğol istilası ve sonraki tarihlere denk gelir. Türkiye Selçuklu devleti; Türk bir devlet olmasına rağmen Fars medeniyeti ve Fars devlet teşkilatını Büyük Selçuklu devleti üzerinden almıştı. Fars devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşundan Alaeddin Keykubat dönemine kadar Türkiye Selçuklu devletinde en önemli değerler ve faktörler olmuştu. Moğol istilası ile beraber Fars medeniyeti ve dili Türkiye Selçuklu devletinde etkisini kaybetmeye başladı.²⁵⁴

XIII. yüzyılda Orta Asya ve Ortadoğuda Moğol istilası baş gösterdi. Moğollar; kısa sürede İran, Irak, Azerbaycan topraklarını ele geçirerek Türkiye Selçuklu devleti ile komşu oldular. 1243 yılında Köseadağ Savaşında Türkiye Selçuklu Devleti Moğollar karşısında yenilerek Moğolların vasal devletleri haline geldi. Bu yıllar Türkiye Selçuklu Devletinin en buhranlı ve karışık yıllarıdır. Moğol Devleti; göçebe bir devletti. Moğol medeniyeti ve kültürü Türk medeniyeti ve kültürü kadar güçlü ve baskın değildi. Moğolların Uygurları hâkimiyetine almasıyla beraber Türk medeniyeti, Türk dili, Türk devlet yapısı, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Moğollarda ön plana çıktı. Moğollar döneminde Moğolca ve Uygurca resmi ve yazışma dilleriydi.²⁵⁵ Uygurca, daha baskın ve pratik bir dil olduğu için Moğollar genellikle divanlarda ve diplomatik yazışmalarda Uygurca'yı kullanmıştı.²⁵⁶

²⁵³Deniz, **Moğollar.**, s.78-83; Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s.170-188; Hayrettin İhsan Erkoç, "Anadolu'da Moğol Etkileri", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yarıllığı Dergisi**, Çanakkale 2015, S.XIX, s.38-44.

²⁵⁴Nejat Kaymaz, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyaseddin Keyhüsrev Devri**, TTK Yayınları, Ankara 2009, s.27-28; Mehmet Ersan, **Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı**, Birleşik Yayınları, İstanbul 2014, s.56-59.

²⁵⁵Ersan, **a.g.e.**, s.73-75; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Bir Anonim Münşeât Mecmûası," **Belleten Dergisi**, Ankara 2000, S.XIII, s.728-735.

²⁵⁶Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, Ankara 1967, s.280-291; Tuğrul Kihitir, **Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bu Toprakların 1000 Yıl Öyküsü**, Boyut Yayınları, İstanbul 2016, s.96-102.

İlhanlı Devleti; İran coğrafyasındakurulan bir Moğol devletiydi. Resmi dili Moğolca ve Uygurcaydı. Türkiye Selçuklu devleti de; Köseadağı savaşından sonra İlhanlı devletinin vasal devleti haline gelmişti. Moğol istilası ve sonrasındaki tarihlerde Türkiye Selçuklu tahtına II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1245), II. İzzetin Keykavus (1246-1260), II. Alaeddin Keykubat (1249-1257), VI. Kılıç Arslan (1260-1265), III. Gıyasedin Keyhüsrev (1265-1282), II. Mesut (1282-1284), III. Aleddin (1293-1295) gibi sultanlar geçmişti. Bu yıllarda Türkiye Selçuklu devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde önemli gelişmelerin ve değişmelerin yaşandığı dönemlerdir. Türkiye Selçuklu devletinde Fars dili, Fars divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği etkisini kaybettiği yıllardır. Moğol ve Uygur devletlerinin devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği ön plana çıktı.²⁵⁷

Türkiye Selçuklu devletinin divan sistemi bu dönemde yeniden şekillendi. Uygur ve Moğol divanlarına benzer bir divan sistemi kuruldu. Divana “Toy ve Kengeş” isimleri verildi.²⁵⁸ Divanlardaki kayıtlar ve yazışmalarda Uygurca ve Moğolca kullanılmaya başlandı.²⁵⁹ Bu dönemde divanlarda çıkan diplomatik belgelerde Uygurca ve Moğolca adlar veriliyordu.²⁶⁰ “Buyrultu, Yarlığ, Çalığ, Pençe, Bitiğ, Bağışname” gibi isimlerle diplomatik belgeler isimlendirilmişti.²⁶¹ Kâtipler İlhanlılar tarafından seçiliyordu. Kâtipler genellikle Moğol ve Türk olanlardan seçiliyordu. Veya Moğolca ve Uygurcaı bilmesine dikkat ediliyordu. Türkiye Selçuklu devletinin ilm-i inşâ rükünleride bu dönemde değişime uğramıştı. İlm-i inşâ rükünlerinde Farsça ve Arapça kapalı, süslü, ağdalı dil terk edilmişti. Bu dönemde Uygurca ve Moğolca dillerinde sade, anlaşılır, açık ve net ifadeler, kavramlar ilm-i inşâ rükünlerinde kullanılmaya başlandı. Tuğra ve tevkilerde de Türkçe ve Moğolca isimler, ünvanlar kullanılmaya başlanmıştı.²⁶²

²⁵⁷ Bilge Umar, **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İnkılab Yayınları, İstanbul 2016, s.45-49.

²⁵⁸ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s.57-70.

²⁵⁹ Yuvalı, **a.g.e.**, s.79-88.

²⁶⁰ Yuvalı, **a.g.e.**, s.89-95; Abdullah Kaya, “İlhanlıların AnadoluTürkmen Beylerine Karşı Politikası”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Erzincan 2013, S.VI, s.297-304.

²⁶¹ Yuvalı, **a.g.e.**, s.98-111; Mustafa Akkuş, **İlhanlıların Anadoludaki Dini Siyaseti**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2011, s.48-59.

²⁶² Akkuş, **a.g.t.**, s.60-72.

Müineddin Pervane, Şemsettin Cüveynî, Şemsettin Tuğraî, Sahip Ata Cüveynî gibi İlhanlıların Türkiye Selçuklu Devletine atadığı valiler döneminde Türkiye Selçuklu divanlarındaki vergiler, kayıt tutma geleneği, divandaki yazışmalarda kullanılan resmi dil gibi alanlarda İrandaki İlhan devletinin devlet teşkilatı ve divan sistemi temel alınmıştı. Bu Moğol valileri, Hülağü, Abaka Han ve Gazan Han dönemlerinde Türkiye Selçuklu Devletinde valilik yapan Moğol devlet adamlarıydı. Türkiye Selçuklu devleti bu valilerin yönetiminde İlhanların devlet sistemiyle yeniden şekillenmişti. Bu dönemlerde İlhanlılara gönderilen diplomatik belge ve mektuplarda Uygurca dili kullanılmıştı. Yine divandaki kayıtlarda Uygurca ön plana çıkmıştı. Fasça bu valilerin iktidarı yıllarında kayıt ve yazışmalarda kullanılan ikinci dil statüsü kazanmıştı.²⁶³

²⁶³ Bertold Spuler, **İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür. İlhanlılar Devri)**, (çev.Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.258-266.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİNE KADAR SELÇUKLU İLM-İ İNŞÂ GELENEĞİNİN OSMANLI DİPLOMATİKA İLMİNE ETKİSİ

3.1. Kuruluş Döneminde Osmanlı Diplomatika İlminin Oluşum Süreci

Osmanlı Devletinde diplomatika ilmine vesika ilmi denilmiştir. Vesika kelimesi, vüsük kökünden türeyen Arapça bir kelimedir. Sağlam delil, senet, belge anlamlarını vermektedir.²⁶⁴ Osmanlı devleti, arşiv belgeleri ve diplomatik belgeler için vesika kelimesi ile beraber evrak kelimesini de kullanmıştır. Diplomatik belgeler ve divandaki belgelerin saklandığı yere ise hazine-i evrâk dairesi adı verilmiştir.²⁶⁵ Hazine-i evrak, Osmanlı modern döneminde arşiv dairesinin karşılığıdır. Osmanlı diplomatika ilmi ve arşiv dairesi çok geniş bir konuyu içinde mefhuz kılmaktadır. Osmanlı Devletinin Kuruluş dönemi diplomatika ilmi, Osmanlı Devletinin ilk yedi Sultanı döneminde oluşan diplomatika ilmini ifade etmektedir. Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Osman Bey döneminden Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar olan Osmanlı tarihini belirtmektedir.²⁶⁶

Osmanlı devleti; XIII. yüzyılın sonlarında Söğüt ve Bilecik taraflarında kurularak kısa sürede muazzam bir devlet haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu XX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bir Türk Devlettir. Türklerin İslâm'ı kabul ettikten sonra kurdukları devletlerin en uzun ömürlüsüdür. Osmanlı Devleti, aşiretten imparatorluğa yükselen bir cihan devletidir. Osmanlı Devletini kuran boy yirmi dört Oğuz Boyundan olan Kayı Boyuydu. Devletin ismi, Osmanlı Devletinin ilk beyi olan Osman Beyin isminden gelir. Devletin başında Al-i Osman soyundan gelen bir padişah vardı. Devlet, merkezi bir devlet yapısına sahipti. Yasama, yürütme ve yargı yetkileri padişahın elindeydi²⁶⁷

²⁶⁴ Karacakaya Recep-İsmail Yücedağ, **Osmanlı Arşiv Vesikaları**, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.24-25.

²⁶⁵ Karacakaya Recep-İsmail Yücedağ, **a.g.e.**, s.26.

²⁶⁶ M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s.10-15; Ali Cezmi, **Mahsûl-i Meşrutiyet**, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.24-27.

²⁶⁷ Mehmet Neşri, **Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi**, (hız.Necdet Öztürk), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.12-23; Kudret Emiroğlu, **Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2015, s.139-145.

Osmanlı devletinin kuruluş dönemi devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve diplomatika ilmi Osmanlı devletinin ilk yıllarındaki siyasi ve askeri tarihi serancamıyla paralellik gösterir. Osmanlı devletinin kuruluş dönemindeki diplomatika ilminin gelişim safhasını üç ayrı döneme ayırmak mümkündür. Birincisi Ertuğrul Gazi, Osman Bey ve Orhan Bey dönemlerinde Osmanlı devletinde oluşan beylik dönemi diplomatika ilmi, ikincisi I. Murat ve Yıldırım Bayezit ile başlayan ve Çelebi Mehmet ile II. Murat dönemleriyle tam olarak oluşan devletleşme dönemindeki diplomatika ilmi, son olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un feth edilmesiyle beraber yerleşik bir imparatorluk hüviyetine bürünmesi ve sonrasındaki dönemde Osmanlı devletinde oluşan diplomatika ilmidir. Fatih Sultan Mehmet ve sonrasındaki dönemlerde Osmanlı Devleti; Anadolu, Ortadoğu ve Avrupa'da muazzam bir imparatorluk haline geldiği dönemlerdir. Fatih ile beraber klasik Osmanlı devlet teşkilatı, divan sistemi ve diplomatika ilmi oluşmuştur.²⁶⁸

Osmanlı Devletinin kuruluş dönemi diplomatika ilmini birçok medeniyet, kültür ve devlet etkilemiştir Bunlar; "Arap, Fars, Türk, Moğol, Rum, Latin" gibi milletlerin kurduğu devletlerle medeniyetlerin etkisidir. Ancak Osmanlı devletinin diplomatika ilmine bütün bir kuruluş dönemi boyunca etkide bulunan devlet Türkiye Selçuklu devletidir. Nitekim Osmanlı Devleti; Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devletinin toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk Devletidir. Osmanlı Devlet teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve diplomatika ilmine en çok etkide bulunan devlet şüphesiz Türkiye Selçuklu devletidir. İlhanlı ve Bizans etkisi de yabana atılmaması gereken etkilere.²⁶⁹

3.1.1.Beylik Döneminde Osmanlı Devletinde Diplomatika İlmi

Osmanlı Beyliğinin Anadolu'da beylik dönemleri Ertuğrul Gazi, Osman Bey ve Orhan Bey dönemlerini kapsar. Bu dönemlerde Osmanlılar ve Kayı boyu, kısa sürede Batı Anadolu büyük bir beylik haline geldi. Kayı boyu, Moğol İstilasının Orta

²⁶⁸Donald Edgar Pitcher, **Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası**, (çev.Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.21-81; Boris Nedkov, **Osmanoturska Diplomatika Paleografya**, Sofya 1996, s.171-183.

²⁶⁹Warwick Ball, **Roma'nın Sultanları, (Türklerin Dünyaya Yayılışı)**, (çev.Ahmet Çağlayan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s.73-76; Ziya Kazıcı, **Uç Beyliğinden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2007, s.26-32.

Asya'da vükuu bulduğu sırada Moğollarından kaçıp Türkiye Selçuklu Devletine sığınmıştı. Alaeddin Keykubat döneminde Kayı boyu, Söğüt ve Bilecik taraflarına yerleştirilmişti. Osmanlıların bir uç beyliği olması sonraki dönemlerde Osmanlı Devletine her alanda fayda sağlayacaktı. Osmanlı Devletinin kısa sürede büyük bir cihan devleti kurmasında müsbet bir zemin oluşturacaktır.²⁷⁰

Ertuğrul Gazi döneminde Osmanlı Beyliği Bizans sınırında bir uç beyliğiydi. Bizans sınırında Türkiye Selçuklu Devletinin hudutlarını korumaktaydı. Osmanlı Beyliği; bu dönemde göçebe bir küçük beylikti. Bu yıllarda Osmanlı Beyliğinde yazı sanatı, divanda kayıt tutma geleneği, Arşiv oluşturup diplomatik belgeleri koruma anlayışı gelişmemişti. Bu da Osmanlı Beyliğinde diplomatika ilmiyle ilgili gelişmelerin zayıf kalmasına neden olmuştur. Ertuğrul Bey döneminde Osmanlı Beyliğinde küçük bir boy divanı vardı. Bu Boy divanına boy beyleri katılırdı. Osmanlı Beylik divanı, Türkiye Selçuklu merkezi divanına göre şekillenmişti. Konya merkez divana yapılan yazışmalarda ve diplomatik belgelerde Farsça kullanılıyordu. Bizans ile yapılan yazışmalarda ise Rumca kullanılıyordu.²⁷¹

Türkiye Selçuklu Devleti, 1243 yılında Köseadağ savaşında Moğollara yenilerek onların vassal devleti haline geldi. Moğollar göçebe ve barbar bir kavim olduğu için uygar ve yerleşik bir Türk kavmi olan Uygurların kültür ve medeniyetlerini benimsemişlerdi. Uygurca; Moğolların resmi ve yazışma diliydi. XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Uygurca ve Tatarca gibi diller, İlhanlı, Timur, Çağatay Hanlığı, Altın Orda Devleti, gibi devletler döneminde Orta Asya ve Ortadoğuda hâkimiyetini korumuştur. Moğolların etkisiyle beraber Türkiye Selçuklu Devletinde Fars ve Arap kültür ve dillerinin devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan siteminde ve ilm-i inşâ sanatındaki etkisi yok oldu. Türk medeniyeti ve dili Anadolu'da ön plana çıkmasını sağladı.²⁷²

²⁷⁰ Ball, a.g.e., s.98-109; İbn-i Batuta, **İbn-i Batuta Seyhatnâmesi**, (hızr.Mümin Çevik), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.347-457; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s.92-101.

²⁷¹ Halil İnalçık, **Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet**, Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.70-75.

²⁷² İnalçık, **İslamiyet ve Devlet**, s.49-51; İsmail Tolamak, **Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi**, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.57-63.

Moğolların istilasını; Anadolu coğrafyasında siyasi, askeri, kültürel ve sosyal alanlarda yeni bir dönemi başlatmıştı. Bu dönemde Anadolu’da merkezi hükümet yok olmuştu. Beylikler dönemi başlamıştı. Karamanoğulları Beyliği, bu dönemde Anadoludaki en güçlü ve kudretli beylikti. Selçuklu varisi bir beylik olduğunu iddia ediyordu. Karamanoğulları Beyliği Türk kültürüne ve Türk diline çok önem veriyordu. Osmanlı Beyliği de bu dönemde Söğüt ve Bilecik taraflarında Çobanoğulları beyliğine bağlı küçük bir beylikti. Çobanoğulları Beyliği üzerinden İlhanlılara bağlıydı²⁷³

Osman Bey döneminde Osmanlı Beyliği çözülmüş ve yıpranmış olan Bizans devletinin uç sınır bölgesinde Gazilerin, Erenlerin, Türkmen Beylerin ve Ahi Şeyhlerinin önderliğinde fetih hareketlerine başladı. Bizans’tan feth edilen topraklara Moğollardan kaçıp Osmanlı Beyliğine sığınan Türkmenleri yerleştirilmişti. Osman Bey döneminde Osmanlı Beyliği arkalarındaki güçlü Türk Beylikleri ile uğraşmamıştı. Bizans odaklı bir fetih ve yayılma politikasını ön plana çıkarmıştı. Darü’l-Küffara saldırmak Osmanlı Beyliğine Türk beylikleri içerisinde siyasi, askeri dini itibar kazandırıyordu. Osmanlılar; 1300 yıllarına geldiğinde Söğüt ve Bilecik havzasındaki küçük bir Beylikten Marmara ve Karadeniz sınırlarına kadar genişleyen bir beylik haline gelmişti.²⁷⁴

Osmanlı Beyliğinde ilk sistemli devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi, diplomatika ilmi Osman Bey (1281-1326) döneminde oluşmuştu. Bu dönemde büyük bir beylik divan sistemi kuruldu. Bu Beylik divanı, Türkiye Selçuklu ve İlhanlı devletlerinin divan sistemine göre oluşmuştu. Beylik divanında kayıtlar ve yazışmalar Türkçe yapılmaya başlandı. Osmanlı Devletinde Türkçe’nin resmi ve yazışma dili olması Osman Bey döneminde başlamıştı. Türkiye Selçuklu ve İlhanlılarla yapılan yazışmalarda Türkçe ve Uygarca kullanılıyordu. Bizans ile yapılan yazışmalarda ise Rumca kullanılıyordu. Osman Bey, diplomatik belgelerde “Beğ, Bey, Ulubey, Osman Han, Gazi Osman, Osman Bey” gibi üvanları

²⁷³ Şaban Çibir, **Aşiretten Devlette Osman Gazi**, Parola Yayınları, İstanbul 2014, s.58-64; Sencer Divitoğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, Alfa Yayınları, (2.bsk), İstanbul 2015, s.160-166.

kullanılmıştı. Osman Beyin divanında “Biti, Fetihname, Emirname, Buyrultu”, gibi diplomatik belgeler yazılmıştı.²⁷⁵

Osman Bey döneminde Osmanlı diplomatika ilminde Selçuklu, Bizans, İlhanlı, Uygur etkileri ön plandaydı. Osmanlı; bu dönemde bir beylik olduğu için devlet teşkilatı, bürokrasi sistemi, divan kurumu ve ilm-i inşâ geleneği alanlarındaki gelişmelerde sınırlı olmuştu. Ayrıca Osman Bey döneminde Osmanlı Beyliği halen göçebe özelliğini koruyordu. Divandaki kayıtların saklandığı bir yer yoktu. Tarihi olayları yazma geleneği de gelişmemişti. Bu dönemde yazılan diplomatik belgelerin çoğuda bize ulaşmamıştı. Bütün bu etkenler Osman Bey dönemindeki Osmanlı diplomatika ilmi hakkındaki bilgilerimizin sınırlı olmasına neden olmuştur.²⁷⁶

Orhan Bey (1326-1359) döneminde Osmanlı Beyliğinin Batı Anadolu ve Rumeli’de genişleyerek devletleştiği dönemdir. Bizans merkezli fetih hareketleri bu dönemde bütün hızıyla devam etmişti. Batı Anadolu, Rumeli ve Ege’de önemli fetih hareketleri gerçekleşmişti. Bursa’nın feth edilmesiyle beraber Osmanlı devletinde yerleşik bir devlet olmanın ilk temelleri atılmaya başlandı. Bursa şehrinde bir saray yaptırılıp bu sarayın içinde büyük bir divan sistemi oluşturuldu. Devletin bütün yazışmaları Bursa sarayındaki divanda hazırlanıp kayıt altına alınıyordu. Bursa divanında ilk defa düzenli divan kayıtları tutulmaya başlanmıştı. Osmanlı Devletinde Türkçe Orhan Bey döneminde resmi divan dili olmuştu. Bursa’daki divanda ilm-i inşâ dairesinde “Türkçe, Uygurca, Moğolca, Rumca, Arapça ve Farsça” dilleri bilen kâtipler istihdam edilmişti. Orhan Bey, diplomatik belgelerde “Bey, Gazi, Han, Emir, Ulugazi, Gazi Han” gibi ünvanlar ve terimler kullanıyordu. Osmanlı devletinin bu divanında Biti, Fetihname, Menşur, Emirname, Berat, gibi diplomatik belgeler yazılmaya başlanmıştı.²⁷⁷

²⁷⁵ Necdet Öztürk, **14. ve 15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.112-118; Ali Haydar Avcı, **Konar-Göçer Toplumlar ve Osmanlı’nın Kuruluşu**, Birleşik Yayınları, İstanbul 2010, s.200-204.

²⁷⁶ Suria Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, (çev.Ayşe Berktaş), Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2010, s.114-122; Vahid Çubuk, **Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü**, Emre Yayınları, İstanbul 1996, s.52-55.

²⁷⁷ Halil İnalçık, **Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası**, Eren Yayınları, İstanbul 2013, s.169-172; Münecimbaşı Ahmet b. Lutfullah, **Cami’ül-Düvel**, (hızr.Ahmet Ağırakça), Akdem Yayınları, İstanbul 2014, s.295-300.

Osmanlı beylik teşkilatı ve divan sistemi Orhan Bey zamanında kurumsallaşmıştı. Orhan Bey dönemindeki Diplomatika ilmi; Türkiye Selçuklu, İlhanlı ve Bizans eksenli bir sentez gelişim ile şekillenmişti. Memlüklerin etkisi de Osmanlı Diplomatika ilminde yavaş yavaş etkisini göstermeye başlamıştı. Orhan Bey'in döneminde Osmanlı Devletinin ilk diplomatik belge rükünleri oluşmaya başladı. Bu dönemdeki diplomatik belge rükünleri çok sadeydi. Diplomatik belgelerde sade, anlaşılır ve net ifadeler kullanılıyordu. Divanlardaki bütün kayıtlar Türkçe tutuluyordu. Orhan Beyin kullandığı mühürde çok sadeydi. Mührün üzerinde Orhan Bey, Orhan b. Osman, Emir-i Kebir, Sultan el-Guzât, Ulu Gazi Osman, Gazi Han Osman gibi yazılar vardı. Diplomatik belgelerde Sultan, Hakan, Padişah gibi bağımsızlığı ifade eden terimlerden kaçınılmıştı. Türkiye Selçuklu Devletine gönderilen diplomatik belgelerde Anadolu Selçuklu ve İlhanlılara tabiyet ifade ediliyordu. Osmanlı Devleti; Orhan Bey döneminde de İlhanlı devletinin siyasi ve askeri hâkimiyetlerini tanımıştı. Ayrıca bu dönemde Mısır'daki Memlük devleti ve Abbasi halifeliğinin siyasi ve dini hâkimiyetleri de tanınmıştı.²⁷⁸

*“Biti getüren Hamza Fakih’e Gelibolu çiftliğini vakf idüüb virdüm. Tassaruf eyleyüüb devletüme ve ceddüme duâ etsin.”*²⁷⁹

*“Biti getiren Şeyh Muhammed’e İznik nahiyelerinde bazı topraklarını vakf etmişler. Biz dahi mukarrer tuttuk. Hiç aferide kâinen men kân ol vakıflara medhal itmesun.”*²⁸⁰ Bu iki biti Orhan Bey’e aittir. Orhan Bey dönemindeki yazışma dili hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Bu bitilerde sade anlaşılır bir diplomatik dil kulanmanın yanında Osmanlıca Türkçesi ile yazılması da Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmi için ender nadide örneklerini bize sunmaktadır.

²⁷⁸ İncalcık, **Osmanlı Mirası**, s.209-213; Ömer Lutfi Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi**, Yeni Zafer Yayınları, İstanbul 2014, s.55-64; Muzaffer Taşyürek, **Osmanlı İmparatorluğu**, Düşün Yayınları, İstanbul 2014, s.254-259.

²⁷⁹ İncalcık, **Osmanlı Mirası**, s.214.

²⁸⁰ İncalcık, **Osmanlı Mirası**, s.214.

3.1.2.Devletleşme Döneminde Osmanlı Diplomatika İlimi

Osmanlı Devletinin devletleşme dönemi I. Murat (1359-1389) ile başlayan dönemdir. I. Murat döneminde Osmanlı Devleti; Balkanlarda ve Rumeli’de önemli fetih hareketleri gerçekleştirdi. Makedonya, Edirne, Sofya, Sırbistan, Niş gibi yerler feth edildi. Edirne şehrinin başkent yapılmasıyla beraber Osmanlı Devleti, batı yönünde yaptığı fetih hareketlerini hızlandırdı. I. Murat döneminde Anadolu’daki Türk Beylikleri ile çatışmadan uzak durulmuştur. Akrabalık ve satın alınma yoluyla bazı topraklar edilde edilmişti.²⁸¹

I. Murat döneminde Osmanlı devleti siyasi, askeri, teşkilat, bürokrasi, divan sistemi alanlarında bir devlet hüviyeti kazandı. Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devletinin yok olması ve İlhanlı Devletinin ise zayıflaması Osmanlı Devletinin Anadolu ve Balkanlarda bağımsız bir devlet olmasını sağlamıştı. Osmanlı devleti bağımsız bir devlet haline gelince Osmanlı devletinin devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde önemli gelişmeler yaşanmaya başlandı.²⁸²

Devletleşme sürecinde Osmanlı ve Karamanoğulları Anadolu coğrafyasında Türkiye Selçuklu Devleti varisleri olarak ortaya çıkmıştı. I. Murat ve sonraki Sultanlar döneminde Osmanlı Devletinin siyasi ve askeri olarak kendini Türkiye Selçuklu varisi görme politikaları ön plana çıkmıştı. Diplomatika ilmi alanında Arap ve Fars etkisinin ön plana çıkmasına neden olmuştu. Ayrıca I. Murat, Osmanlı soyunun Selçuklu soyundan gelen bir soy olduğunu kuvvetlendirmek için devlet desteğiyle vekanüvislik ilmine önem verildi.²⁸³ I. Murad döneminde Osmanlı Devleti; Memlükler ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda Memlüklü devletinin üstünlüğünü kabul edilmişti.²⁸⁴ I. Murat döneminde Memlüklü sultanlarına gönderilen diplomatik mektup ve belgelerde Memlüklü Sultanlarının

²⁸¹ Alphonse De Lamartine, **Osmanlı Tarihi I.**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s.34-41; Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Yayınları, (5.bsk), Ankara 2010, s.285-300.

²⁸² Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (çev.Server Taninli), Kültür yayınları, İstanbul 2015, s.12-16.

²⁸³ Mantran, **a.g.e.**, s.29.

²⁸⁴ Mantran, **a.g.e.**, s.37.

büyüklikleri ve üstünlükleri dile getirilmişti. Dini olarakta Mısır'daki Abbasi halifeliği meşru halifelik makamı olarak görüldü.²⁸⁵

I. Murad döneminde Osmanlı Devleti, Batı Anadolu ve Balkanlarda büyük bir devlet olunca devlet teşkilatında ve divan sisteminde büyümeye gidildi. Vezir sayısında ve divan sayısında artış olmuştu. Vezir-i Azamlık, kazaskerlik, Rumeli Beyler Beyliği, Yeniçeri ocağı bu dönemde ortaya çıkan kurumlardı. Edirne'de büyük bir divan sistemi kuruldu. Osmanlı'daki bu divan sistemi; Türkiye Selçuklu, Bizans, İlhanlı ve Memlûklü etkisiyle oluşmuş bir divan sistemiydi. Bu divandaki kayıtlar ve yazışmalarda Osmanlı Türkçesi kullanılıyordu. Memlûkler ile yapılan yazışmalarda Arapça, Bizans ile yapılan yazışmalarda ise Rumca kullanılıyordu. Divandaki kâtiplerin “Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca, Rumca, Latince ve Balkan dillerini” bilmelerine dikkat edildi. Bu dönemde daha çok balkan milletine mensup olan devlet adamları kâtiplikle görevlendirilmişti.²⁸⁶

I. Murad dönemindeki Osmanlı Diplomatiği büyük bir devletin diplomatiği ilmi olarak gelişim göstermişti. Bu diplomatiği ilminde Türkiye Selçuklu, İlhanlı ve Bizans etkileri ağırlıklıydı. Osmanlı Devletinin divanlarında Ferman, Berat, Menşur, Fetihname, Emirname, Buyruktu gibi İmparatorluk hüviyetini temsil eden diplomatik belgeler çıkıyordu. I. Murat ise diplomatik belgelerde Sultan, Hüdavendigâr, Han, Sultan, Sultan Murad Han, Gazi Hüdavendigâr, Murat Gazi Han gibi ünvanlar kullanıyordu. I. Murad'ın kullandığı diplomatik ünvanlar eski İran şahlarının kullandığı ünvanlardı.²⁸⁷ Bu dönemde Osmanlı diplomatiği ilmi rükünlerine fazla bir değişiklik olmamıştı. Diplomatiği belgelerde yine sade, açık ve net ifadeler kullanılıyordu. Ancak Arapça ve Farsça'nın yavaş yavaş Osmanlı diplomatiği ilmine tesir ettiği ilk dönemlerdi. I. Murat'tan sonraki Osmanlı Sultanları döneminde

²⁸⁵ Halil İncik, **Osmanlılar ve Haçlılar**, (çev.Eşref Özbilen), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s.237-249; Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa**, (çev.Ülkü Tansel), Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2010, s.206-211.

²⁸⁶ Ernest Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu, (Osmanlılar)**, (çev.Yılmaz Öner), Yordam Yayınları, İstanbul 2016, s.199-200.

²⁸⁷ Werner, **a.g.e.**, s.213.

Osmanlı Devleti, diplomatika ilminin rükünlerinde Araplaşma ve Farslaşma yönüne kaymıştır²⁸⁸

*“Darende-i tevki fûlan nahiyesinde bir pâre yer vakf kıldım. Bu vakf kılduğum yer temlik kılınsun. Bundan gerü tasarruf eylesün kâinen men kân müzahim ve muâriz olmasın.”*²⁸⁹ I. Murad dönemindeki bu bitide ise Arapça ve Farsça kelimelerin Osmanlı diplomatik belgelerinde yoğunlaşmaya başladığı, Arap ve Fars dillerinin Osmanlı diplomatika ilmine etkide bulunduğunu göstermektedir.

Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde Osmanlı devletinin Anadolu ayağı tamamlanmıştı. Yıldırım Bayezid, Türk Beyliklerine son verek Anadolu Türk Birliğini sağladı. Balkanlarda Osmanlı Devletine karşı oluşan Haçlı birliklerini Niğbolu Zaferiyle bozguna uğratmıştı. Abbasi Halifesi bu zafer dolayısıyla Yıldırım Bayezid’e *“Sultanü’l Rum”* ünvanını vermişti. Osmanlı Devleti, Yıldırım Bayezid döneminde kendini kudretli bir imparatorluk olarak görüyordu. Siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda Memlûklere ve Timura eşit olduğunu dile getiriyordu. Osmanlı Devletinin bu dönemdeki siyasi ve askeri faaliyetleri bunu kanıtlar nitelikteydi. Bu dönemde Memlûklere ve Timur devletine gönderilen diplomatik belgelerde Osmanlı Devletinin bu devletlerle eşit olduğunu gösteren diplomatik ifadeler kullanılmıştı. Osmanlı Devleti; Yıldırım’ın Sultanlığı döneminde Memlûklere ve Timur’a karşı Türkiye Selçuklu ve İlhanlı varisi ve devamı bir devlet olduğunu vurguluyordu.²⁹⁰

Rum Sultanı Yıldırım Bayezid Han b. Murad’tan zorba ve ihtiyar Timur’a. Allah kadir ve Kahhardır. Bazı kullarının eliyle zalimleri ve zorbaları cezalandırır. Ey ihtiyar köpek, tekfurdan daha şiddetli kâfirsin. Mektubunda bizi korkutmak ve hile ile kandırmak istemişsin. Osmanlı Sultanlarını, Acem padişahlarına benzetme. Osmanlı askerleri de, ne Kıpçak ülkesi Tatarı gibi sıradan insanlar, ne de Hint toplulukları gibi başıboş, sere serpe avare kalabalıklar değildirler. Osmanlı askerleri, Irak ve Horasan askerleri gibi hamiyetsiz ve perişan olmayacak kadar onurlu askerlerdir. Yine sen, Osmanlı askerlerini Şam ve Haleb(Memlûk) askerlerine

²⁸⁸ Werner, **a.g.e.**, s.207-219; Cem Emre, **Osmanlı Ortadoğusunu Yeniden Düşünmek**, Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.32-39.

²⁸⁹ Aşık Paşazade, **Tevarih-i Al-i Osman**, (hızr.Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç.), Gökkuşe yayınları, İstanbul 2015, s.109.

²⁹⁰ Aşık Paşazade, **a.g.e.**, s.129-135.

*de benzetmeyesin.....*²⁹¹ Yıldırım Beyzid'e ait bu diplomatik mektupda Osmanlı Devletinin kendini Timur devletine denk gördüğünü göstermektedir. Ayrıca Bu diplomatik mektupta Yıldırım Bayezid'in hakaretvari bir diplomatik dil kullandığını ve Timur'u aşaladığını göstermektedir. Bu da Osmanlı devletinin Yıldırım Bayezid döneminde diplomasi ve diplomatik alanlarda Ortadoğu'da Memlükler ve Timur ile cihangirlik davası için mücadele ettiğini göstermektedir.

Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı devlet teşkilatında bazı önemli gelişmeler yaşandı. Bu bağli olarak Osmanlı divan sisteminde büyüme olmuştu. Vezir sayısında artış oldu. Anadolu Beylerbeliği kurumu oluşturuldu. Yeniçeri sayısında artışa gidildi. Osmanlı devletinin merkezi bu dönem Edirne'ydi. Edirne divandaki kâtiplerin sayısında arttı. Yıldırım Bayezid döneminde Türkçe'ye önem verildi. Divanlardaki kayıtların tamamı Türkçe tutulmaya başlandı; ancak Bizans gönderilen diplomatik belgelerde Rumca, Memlüklere gönderilen belgelerde Arapça ve Timur'a gönderilen diplomatik belgelerde Uygurca ve Tatarca kullanılıyordu. Osmanlı Devletinin diplomatik belge rükünlerinde bazı değişimler meydana geldi. Türkçe, Uygurca, Tatarca, Farsça ve Arapça kelimeler, ünvanlar, terimler ön plana çıktı. Yıldırım Bayezid diplomatik belgelerde "Bayezid Han, Sultan Beyazid, Hakan, Hünkâr, Gazi Sultan Yıldırım Bayezid Han, Sultanü'l Rum" gibi ünvanlar ve lakaplar kullanılıyordu. Osmanlı diplomatik belgelerinde Arapça, Farsça, Uygurca ve Tatarca dillerinden kelimeler, ünvanlar kullanılmaya başlanmıştı. Arapça ve Farsça'nın etkisi Osmanlı diplomatika ilminde ağırlığını hissettirmeye başlamıştı. Bu dönemde divanda "Ferman, Berat, Fetihname, Emirname, Buyrultu, Yarlık", gibi diplomatik belgeler yazılıyordu.²⁹²

Osmanlı Devleti 1402 yılında Timur'a karşı Ankara savaşını kaybederek Fedret dönemini yaşadı. Osmanlı Devletini Fetret devrinden kurtaran padişah Çelebi Mehmet'tir(1413-1421). Çelebi Mehmet döneminde Timur tehlikesi nedeniyle Anadolu'daki Türk Beylikler ile siyasi ve askeri mücadeleye girilmedi. Çelebi Mehmet; Osmanlı sultanları arasında diplomasi ve diplomatikanın inceliklerini en iyi

²⁹¹ Abdurahman Daş; "Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid'in Meptuplaşmaları", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Elazığ 2010, s.78-79.

²⁹² Aşık Paşazade, **a.g.e.**, s.118-130; Justin Mccarhy, **Osmanlı Türkleri**, (çev.Timur Demirtaş), Tarih-Kuram Yayınları, İstanbul 2015, s.31-40.

bilen padişahlardan biriydi. Bu dönemde liyakatli, güvenilir, ehil kişiler Osmanlı idari siseminde istihdam edildi.²⁹³ Çelebi Mehmet döneminde Osmanlı devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve diplomatika ilminde bir değişiklik ve yenilik olmadı. Osmanlı Devleti; Çelebi Mehmet döneminde Memlük ve Timur devletinin siyasi, askeri ve diplomatik üstünlüğünü kabul etmiştir.²⁹⁴ Memlük ve Timur devletlerine gönderilen diplomatik mektup ve belgelerde Timur ve Memlüklere saygı, hürmet ifadeleri yer alıyordu. Çelebi Mehmet döneminde Osmanlı başkenti Edirne olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Diplomatika ilmi rükünlerinde bir değişim olmamıştı. Çelebi Mehmet; diplomatik belgelerde “Çelebi Mehmet, Mehmet Bey, Mehmet b. Yıldırım, Gazi Mehmet Çelebi” gibi ünvarları ve lakapları kullanmıştı. Abbasi Halifeliği meşru halifelik kabul edilmişti.²⁹⁵

“*Hamil-i mektub fūlan elinde merhūm Ahmed Gazi nişanı gördüm vakf imiş, Ben dahimüsellem duttum.*”²⁹⁶ Çelebi Mehmet’e ait bitide Osmanlı fetret dönemindeki diplomatik dil ve üslubu bize kanıtlamaktadır. Ayrıca Osmanlı Sultanının bu dönemde diplomatik belge olarak biti kullanması Osmanlı Devletinin siyasi ve diplomatik kudretinin Memlüklü ve Timur devletine nazaran düştüğünü göstermektedir.

II. Murat (1421-1451) döneminde Osmanlı Devleti; Balkanlarda ve Anadolu da tekrar güçlenerek büyük ve kudretli bir devlet oldu. Varna ve II. Kosova savaşlarıyla haçlı tehlikesi ortadan kaldırılmıştı. II. Murat dönemi; Osmanlı Devletinin klasik döneminin giriş kısmıdır. Fatih Sultan Mehmet döneminin ön hazırlık dönemidir. Osmanlı Devleti; bu yıllarda yine kendini Memlük ve Timur

²⁹³ Mccarhy, a.g.e., s.43.

²⁹⁴ Mccarhy, a.g.e., s.44; Tahsin Güler, “Osmanlı’da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerin Tarihi Seyri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Isparta 2014, S.IV., s.310-315.

²⁹⁵ Aşık Paşazade, a.g.e., s.223-277; Heath W. Lowry, **Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı**, (çev.Kıvanç Tanrıyar) İstanbul-Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.174-181.

²⁹⁶ Aşık Paşazade, a.g.e., s.114.

devletlerine denk gördüğü için Türkiye Selçuklu Devleti varisi olduğunu tekrar siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda ön plana çıkarmıştı.²⁹⁷

II. Murat döneminde Osmanlı devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve diplomatika ilminde bazı köklü değişiklikler yaşanmıştı. Bu Dönemde Osmanlı devletinde yerleşik bir devlet yapısı yavaş yavaş oluşmaya başladı. Edirnedeki merkezi divana bazı yeni divanlar eklenerek büyütülmüştü. II. Murad döneminde divanlardaki kayıtlarda Türkçe kullanımı devam etti. Bu dönemde divanda yazılan belgelerin kaydının tutulması ve bir nüshasının divanda saklanılmasına önem verilmeye başlandı.²⁹⁸ Osman devletinde ilk sistemli arşivçilik ve sistemli divan kayıtları II. Murat döneminde tutulmaya başlanmıştı. Osmanlı devletinde sistemli vekaüvistlik ilmide II. Murad döneminde başladı. Divandaki rükünlerde Arapça ve Farsça ağır, süslü ve ağıdalı ünvanlar ve kelimeler kullanımında artış oldu.²⁹⁹ Osmanlı divanlarında “Ferman, Berat, Fetihname, Buyruktu, Emirname, Tehis,” gibi diplomatik belgeler yazılıp kaydı tutuluyordu. II. Murad döneminde diplomatik belgelerde Gazi Murat Han, Sultan Murat, Sultan Murat Han, Hünkâr Murad gibi ünvanlar kullanılıyordu.³⁰⁰

*Karamanoğlu II. İbrahim Bey'den Cihanlar Sultanı ve Serdarı Osmanlı Sultanı Murad Han'a. Sultanımız II. Murad Han bize sordular. Karamanoğulları Osmanlı'ya bağlı ve tabii mi. Sultanım Karamanoğulları size katiyen bağlıdır. Ve Osmanlı sancağının yükselmesi, Osmanlı düşmanlarının zillet yaşaması için ben ve beyliğim size ve yüce devlet-i aliyenize duacıyız. Sabah Akşam ben ve ahalim Osmanlı devletinin küffara karşı zafer kazanması, Allah'ın muzaffer ordularınıza zafer bahşetmesi için dua ediyoruz. Osmanlı devletinin daha önce belirlediği yıllık vergiyide vermeye mükellef olduğumuzu biliyoruz. Eğer Sultanımız küffara karşı bizden asker isterse vermeye hazır olduğumuzu sultanımıza beyan ederiz.*³⁰¹ II. Murad

²⁹⁷ Colin İmber, **Osmanlılar, (İktidarın Yapısı)**, (çev.Nedim Eşlisoy), Elips Yayınları, Ankara 2016, s.111-113.

²⁹⁸ İmber, **a.g.e.**, s.114.

²⁹⁹ İmber, **a.g.e.**, s.117; Ali Rıza Yağlı, **Timur Tüzükatı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.156-159.

³⁰⁰ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.16-20.

³⁰¹ Genç, **a.g.e.**, s.27-29; Abdulkadir Yunaklı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesiri”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Erzincan 1995, S.VI, s.249-257.

dönemindeki bu diplomatik belgede ise Osmanlı devletinin II. Murad döneminde Anadolu'da siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda ne kadar güçlendiğini göstermektedir. Ayrıca bu diplomatik belgede Karamanoğulları Beyliğinin Osmanlıya bağlı bir beylik olduğunu da görmekteyiz. Bu diplomatik belgede Arapça ve Farsça kelimelerin ve cümlerin çokluğu göze çarpmaktadır. Bu da bu dönemde Osmanlı diplomatika ilminde Arapça ve Farsça etkisinin tekrardan ön plana çıktığı göstermektedir.

3.1.3. Fatih Sultan Mehmet Döneminde Osmanlı Diplomatika İlimi

Kuruluş evresinde Osmanlı tahtına geçen son Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'tir. Fatih; babası II. Murat'tan toparlanmış bir devlet devlet sistemi almıştı. Osmanlı devleti; II. Mehmet döneminde cihan hâkimiyeti için doğu ve batıda birçok savaşa girişmiş ve doğu ve batıda gerçekleştirdiği fetihlerle bir cihan imparatorluğu olmuştu. II. Mehmet, Osmanlı devletinde önemli bir siyasetçi, devlet adamı ve merkezîyetçi bir padişah'tır. Bu dönemde Timur'un oğlu Şahruh'un ölmesiyle beraber Fatih Sultan Mehmet Doğu siyasetiyle de ilgilenmeye başladı. İstanbul'un feth edilmesiyle beraber Osmanlı devlet teşkilatında, bürokrasi geleneğinde, divan sisteminde ve diplomatika ilminde köklü değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştu. Bu dönemde Osmanlı devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği ve divan sistemi Bizans Devlet bakiyesi üzerinde "Türk, Arap, Fars, Moğol, Latin ve Rum" medeniyetlerin değerleriyle yeniden teşekkül edildi³⁰²

Fatih Sultan Mehmet'te kadar Osmanlı devlet yapısı ve devlet teşkilatı örfî hukuk, gelenek ve görenekler ile şekillenmişti. Fatih ile beraber yerleşik bir devlet sistemi, yerleşik bir hukuk sistemi ve gelişmiş bir diplomasi geleneği ve diplomatika ilminin temelleri atıldı. Osmanlı Devleti; siyasi, askeri, idari, hukuk, bürokrasi ve diplomatika ilmi alanlarında önemli bir yenilikten geçmişti. Klasik Osmanlı Devlet

³⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.180-187; Ahmet Yaşar Ocak, **Yeniçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri (Osmanlılar Dönemi)**, Kitapevi Yayınları, (3.bsk), İstanbul 2016, s.154-159.

teşkilatı Fatih döneminde şekillendi. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Süleyman Sultan dönemlerinde ise Osmanlı devlet teşkilatının en zirve dönemlerini yaşandı³⁰³

II. Mehmet döneminde Osmanlı Devleti siyasi, askeri, bürokrasi, diplomasi ve diplomatika ilmi alanlarında kuramsal bir yenilikten geçmişti. Osmanlı Devleti; İstanbul merkezli Bizans-Selçuklu Devletlerinin ana temelleri üzerinde “Fars, Türk, Arap, İslâm, Grek, Rum, Latin, Moğol” kültür ve uygarlıklarıyla yerleşik, sistemli, kuramsal bir devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve diplomatika ilmi oluşturmuştu. İstanbul’da Topkapı Sarayı inşa edilerek devletin merkezi ve divanı buraya taşınmıştı. Devlet teşkilatında meydana gelen büyüme nedeniyle divan sayısında ve vezir sayısında artış olmuştu. Vezirazamlık, vezirlik, beylerbeyi, kaptan-ı derya gibi devletin önemli makamlarına kul sisteminden gelen devlet adamlarını istihdam etti. Devletin kurumlarında önemli bir genişleme ve büyüme bu dönemde meydana gelmişti³⁰⁴

Fatih döneminde Osmanlı devleti; doğu ve batıda en güçlü devlet olduğu için Arap, Fars, Bizans, Türk ve Moğol dillerindeki diplomasi ve diplomatik belge isimlerini kullanmıştır. Fatih’in Altın Orda devletine gönderdiği bir belgede Uygurca Türkçesi kullanmanın yanında belgeye Buyruk ismi verilmişti.³⁰⁵ Yine Fatih döneminde diplomatik belgelere Yarlık, Buyruk, Buyrultu isimlerinin verildiğini görmekteyiz. Bu diplomatik belgeler ve mektup bize İlhanlı ve Eski Türk devlet geleneği ve diplomatik geleneklerinin Fatih dönemine kadar Osmanlı müesseseleri ve diplomatik ilmi üzerinde etkisini göstermektedir.³⁰⁶

Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı Devletinin İstanbul’u feht etmesiyle beraber Osmanlı devletinde içte ve dışta önemli gelişmeleri beraberinde getirmişti. Osmanlı devleti; bu dönemde kendini Avrupa, Ortadoğu ve Orta Asya’nın yagane güçlü devleti olarak görüyordu. Bu dönemde Osmanlı devleti kendini

³⁰³Yusuf Oğuzoğlu, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul 2015, s.117-126; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, Akım Yayınları, İstanbul 2012, s.128-131.

³⁰⁴Oğuzoğlu, **a.g.e.**, s.82-170; Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, (çev.Fatmagül Berkyat), Pencere Yayınları, İstanbul 1995, s.61-69.

³⁰⁵Bernard Lewis, **İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti**, (çev.Ömer Faruk Binpınar), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.16-27.

³⁰⁶Lewis, **Osmanlı İmparatorluğu**, s.29-35; Bernard Lewis, **İslâm ve Batı**, (çev.Ayşe Alkan), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s.115-119.

Memlük, Timur, Altın Orda, Akkoyunlu gibi devletlerden üstün gördüğü yıllardır. Osmanlı devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve diplomatika ilmi de bir imparatorluk geleneğiyle bu dönemde gelişerek kurumsallaştı. Klasik Osmanlı devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve diplomatika ilmi Fatih Sultan Mehmet ile başlamıştı. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde ise en zirve dönemlerini yaşamıştı.³⁰⁷

Sultan Mehmed-e Sani b. Murad-ı Sani 'den Akkoyun Beyi Uzun Hasan 'a

“Kuvvet ve kudret ancak Cenab-ı Hakka mahsustur. Bundan önce annenin ricası ile pençe-i gazabımdan kurtulmuşsun.

Bizde seni islah olmuş ve semt-ıslaha yönelmiş kabul ederek affetmiştik. Halbuki senin gibi bir zalimin benim zamanımda saltanat davasında bulunması haramdır. Senin kendin gibi bir kaçına şiddet yoluyla galip gelmene, kendi topraklarında gösterdiğin gurur ve azametine hatta kudret ve şevketine bizim müsaade ve müsamahamız sebep oldu. Buna rağmen gururlanarak ve kendinden geçerek padişahanem hukukunu unutarak adaletli idarem altında rahat yaşayan Tokat'a ve sonra da Karaman ülkelerine askerlerini göndererek ahaliye zulmettiğin bir takım şiddetlere başvurduğun ve rezaletlere sebep olduğun malumumuzdur.

Ben ve ordum cezayı vermek üzere bu yılın baharında harekete karar verdik. Seni affetmek katiyen katımızda haramdır. Beyhude divanıma mektup gönderip zahmet çekme. Bundan sonra elçimiz ok ve dilimiz kılıçtır. Sen şehir yıkmayı padişahlık mı zannettin? Çekinmeden, korkmadan topraklarımıza tecavüz ettiğin için kılıcımız senin göğsünde kana bulanacaktır. Mert isen meydana gel. Namert gibi delikten deliğe girme. Hazırlıklarını yap, haber verilmedi deme. Zira ki vücud-ı habisin arza-i telefdür ve bu babda özür ve bahane bertarafıdır.”³⁰⁸Fatih döneminde Uzun Hasan'a yazılan bu diplomatik mektupda Fatih'in diplomatik nezaket ile muhatabı Uzun Hasan'ı küçük düşürdüğünü görmekteyiz. Osmanlı Devletinin kendini Ortadoğunun hamisi gördüğünü görüyoruz. Osmanlı Devleti Fatih ile

³⁰⁷ İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.33-46; A. Zeki Velid Toğan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, s.22-26.

³⁰⁸ Ortaylı, **Osmanlıda Milletler ve Diplomasi**, s.47.

beraber hem doğuda hemde batıda kendini en kudretli ve engüçlü devlet olarak görüyordu.

Fatih döneminde Osmanlı diplomatika ilim geleneğinde köklü değişiklikler meydana gelmişti. Osmanlı Devletinin diplomatik belgelerinde Arapça, Farsça, Rumca, Latince, Moğolca gibi dillerdeki ifadelerin ağırlaşmaya başladığı yıllardır. Klasik Osmanlı diplomatika ilmi rükünleri bu dönemde oluşmaya başlamıştı. Bu dönemde Topkapı sarayındaki divan bölümünde “Berat, Ferman, Buyrultu, Fetihname, Sulhname, Emirname,” gibi klasik Osmanlı devletinin diplomatik belgeleri yazılmaya başlandı. Fatih Sultan Mehmet; “Gazi Hünkar, Diyar-ı Acem, Arap ve Türkistan, Sultan, Padişah, Şah, Şehinşah, Kayser, Basilos, Sultan-ı Diyar-ı Rum” gibi ünvanları diplomatik belgelerde kullanıyordu. Bu diplomatik ünvanlar büyük bir imparatorluk diplomatika ilmi ünvanlardı. Topkapı sayarının inşasıyla Osmanlı devletinde sistemli kayıt tutma geleneğide oluşmaya başlamıştı. Bu dönemde divanda yazılan her diplomatik belgenin bir nüshası devletin arşiv dairesinde saklı tutuluyordu.³⁰⁹

II. Mehmet döneminde Osmanlı Devleti; Ortadoğu, Anadolu ve Avrupa’da “Roma, Bizans, Abbasi, Selçuklu, Moğol ve Türk” devletlerinin varisi olma politikasını ön plana çıkarmıştı. Bu dönemde Osmanlı Memlûklü devletlerinin siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerinin kızıştığı yıllardır. Osmanlı devleti; Fatih döneminde kendini siyasi, askeri ve diplomatik alanlarda üstün görüyordu. Memlûklere gönderilen elçiliklerde ve diplomatik belgelerde Osmanlı Devletinin bir cihan devleti, cihan imparatorluğu olduğu vurgulanıyordu. Ortadoğu ve Avrupa çağrifyasının yegâne ve mutlak imparatorluğu ve varis olduğunu Fatih Sultan Mehmet savunuyordu.³¹⁰

³⁰⁹Ziya Kazıcı, **Uç Beyliğinden Devlet-i Aliyye’ye Osmanlı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2007, s.26-59.

³¹⁰Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s.233-240; Cihan Yüksel Muslu, **İslâm Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet, (Osmanlılar ve Memlûkler)**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2016, s.213-219.

3.2. Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Selçuklu İlm-i İnşâ Geleneğinin Temelleri Üzerinde Sentez Bir Diplomatika İlmi Oluşturma Süreci

Moğol İstilasının tüm hızıyla Orta Asya ve Ortadoğu'da yayıldığı bir dönemde Kayı Boyu, Moğolların önünden kaçarak Türkiye Selçuklu Devletine sığındığını daha önce belirtmiştik. Alaeddin Keykubat tarafından Ertuğrul Bey'in önderliğindeki Kayı Boyu, Söğüt ve Bilecik taraflarına yerleştirilmişti. Bu dönemde Osmanlılar, küçük bir beylik olanmanın yanında göçebe bir beylik hüviyetini barındırıyordu. Osmanlı Beyliğinde divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği gelişmeyen değerlerdi. Bu yıllarda Osmanlı Beyliğinde küçük bir beylik divanı vardı. Osmanlı Beyliğini ilgilendiren iç ve dış siyasi, askeri, dini, kültürel, ticari ve ekonomik konular bu beylik divanında ele alınıp sonuca bağlanıyordu. Bu divana boy beyleri katılıyordu. Osmanlı Beylik Divanı, Türkiye Selçuklu merkezi divanın yapısına göre şekillenmişti. Osmanlı Beyliği; bu dönemde merkeze gönderdiği diplomatik belgelerde Farsça dilini kullanıyordu. Bizans ile yapılan yazışmalarda ise Rumca kullanılıyordu.³¹¹

XIII. Yüzyılda Moğol istilasıyla beraber Orta Asya, Ortadoğu ve Anadolu'da Farsça ve Arapça, devlet bürokrasisinde, divan yapısında ve ilm-i inşâ geleneğindeki etkisini kaybetmeye başladı. Moğol İstilas, Türk dili için müsbet bazı gelişmelere neden oldu. Moğollar döneminde Uygur kültür ve dili, Moğolların kültür ve dilinden daha gelişmiş ve baskın olduğu için Moğollar devlet dairesinde, divanlarda ve ilm-i inşâ geleneğinde Uygurca'yı kullandılar. Moğolların hâkimiyetinde Uygurca ve Tatarca gibi Türk dilleri XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar, Moğollar, İlhanlılar, Çağatay Hanlığı, Altın Orda Devleti ve Timurlular döneminde etkisini sürdürdü. Türk dili ve medeniyeti; Moğollar ile beraber Orta Asya, Ortadoğu ve Anadolu'da siyasi, askeri, idari, bürokrasi ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında tekrardan bir uyanma ile yayılma dönemine girmişti.³¹²

³¹¹ Joseph Von Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, (çev.Mehmet Ata), Kapı yayınları, İstanbul 2008, s.116-119; Mahmut Aksaray, **Müsâmeretü'l Ahbâr**, (çev.Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.214-219.

³¹² Hammer, **a.g.e.**, s.168-174; Rudi Paul Linder, **Osmanlı Tarihi Öncesi**, (çev.Ayda Aral), Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2011, s.90-101.

1243 yılında Köseadağ savaşıyla Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara yenilerek Moğolların vassal devletleri haline geldi. Bu dönemde Anadolu coğrafyasında merkezi hükümetin bulunmamasından dolayı Türk Beylikler, bağımsız hareket etmeye başladı. Anadolu'da Karamanoğulları, Candaroğulları, Karesioğulları, Osmanlı Beyliği, Germiyanogulları, Menteşeoğulları, Saruhanogulları gibi Türk Beylikler ortaya çıktı. Bu Beylikler, Moğolların etkisiyle Anadolu coğrafyasında Türk devlet felsefesine, Türk kültürüne ve Türkçe'ye önem vermeye başladılar. Türk medeniyeti ve Türkçe; bu beylikler döneminde önemli gelişmeler sağlamıştı. Bu beyliklerden en güçlü olanı Karamanoğulları beyliğiydi. Karamanoğulları Beyliği, bu dönemde Anadolu'da Türk kültür ve diline çok önem vermişlerdi. Beylikler döneminde Aşık Paşa'nın *Garipnâme*, Hoca Mes'ud'un *Nevbahar*, Kadı Burhaneddin'n *Divanı*, Abdülmümin'in *Nusret'ül-Küttabı* gibi eserler dini, felsefi, ilmi alanlarda Beylikler döneminde yazılan Türkçe eserlerdir.³¹³

Osmanlı Devletinin ilk hâkimiyetine aldığı Denizli, Afyon Karahisar, Manisa, Çankırı gibi şehirler Türkiye Selçuklu Devletinin şehirleriydi. Ahilik, Erenlik, Alplik, Gazilik gibi sosyal, dini, kültürel ve ekonomik kurumlarda Türkiye Selçuklu devleti üzerinden Osmanlı Devletine aktarılan kurumlardır.³¹⁴ Türkiye Selçuklu devletindeki sosyal, kültürel, dini ve ekonomik kurum ve vakıflar olduğu gibi Osmanlı Devleti tarafından benimsenmişti. Bu kurumların Osmanlı Devletinin kuruluş dönemi devlet yapısının şekillenmesinde çok önemli etkileri görülmüştür. Osmanlı sosyal ve kültürel yapısı, ekonomik sistemi ve dini siyasetinin şekillenmesinde bu kurumlar belirleyici olmuştur.³¹⁵

Osmanlı Beyliğide Anadolu Türk Beylikleri gibi Türk kültüne ve diline önem vermeye başladı. Osman Bey ve Orhan Bey dönemlerinde Osmanlılar bağımsız bir devlet olamamıştı. Bu dönemde Osmanlı ilmi inşâ geleneği ve diplomatika ilmi Türkiye Selçuklu ve İlhanlıların etkisinde kalmıştı. Türkiye Selçuklu etkisi Osmanlı

³¹³ Hammer, **a.g.e.**, s.142-150; Sema Gündüz Küskü, **Osmanlı Beyliği Mimarisinin Anadolu Selçuklu Geleneği**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.310-316.

³¹⁴ Küskü, **a.g.e.**, s.319.

³¹⁵ İbn-i Kesir; **Al-Badiye ve'l Nihaye (Büyük İslâm Tarihi)**, (terc.Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2014, s.315-326; Ömer Lütfi Barkan, **Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmaret Muhasebesi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2013, s.18-25.

devletinin devlet teşkilatında, divan sisteminde ve diplomatika ilminde daha baskındı. Osmanlı Devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneğinde Türkiye Selçuklu ve İlhanlı etkileri ön plana çıkmıştı. Bu dönemde siyasi, dini, edebi, ilmi ve kitâbet ilmiyle ilgili eserler Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ediliyordu.³¹⁶

Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde Selçuklular zamanında yazılmış dini, siyasi, sosyal, kültürel, eserler Türkçe diline çevrilmişti. Bu dönemde İlm-i inşâ ve kitâbet sanatıyla ilgili eserlerde Türkçe diline çevrilerek faydalanma yoluna gidildi. Osmanlı Devletinin ilm-i inşâ ve kitâbet sanatıyla ilgili faydalandıkları eserlerin önemli bir bölümü Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçulu devletleri döneminde yazılmış eserlerdi. Bunlar: Muhammed el- Meyhenî'nin *Destur-u Debiri, Ravzat'ül-Küttâb vel Hadikat'ül-elkâb*, Bahaüddin b. Müeyyed el-Bağdadî'nin *El-Teressül ile't-Tevesül*, Hasan b. Abdü'l-Mümin el-Hoyyî *Kavaidü'r-Resail-Ferâyidü'l-Fezayil, Gunyettü'l-Kâtib ve Mentetü't-Tâlip*, Reşidüddin Vatvat'ın *Arâisü'l-hâvâtır ve ikbârü'l-efkâr, Rüsümü'r-Resail ve Nücümü'l-Fezayil*, Fazlullah Kazvinî'nin *Tarassul Annusuyya*, Muhammed Hinduşah Nahçıvanî'nin *Düstürü'l-Kâtib Ta'yini'l-Menatib*, Abdullah el-Mazandaranî'nin *Risâle-i Felekiyye*, Müntecibüddin Cüveynî'nin *Atabetü'l-Ketebe*, Anonim *Risâle-i Melikşâhî*, Ebu'l Hasan Beyhakî'nin *Meşâribü't-Tecârib ve Zinetü'l-Küttâb*, Hamidud-din Belhî'nin *Makâmât*, Zeyneddin Ebû İbrahim el-Cürcanî'nin *Risâle-ye Senceriye*" adlı eserlerdir. Bu eserler, Selçuklu devletleri döneminde yazılmış olup Osmanlı kuruluş döneminin ilk dönemlerinde Türkçe diline çevrilerek faydalanılan eserlerdi. Bu eserler sayesinde ilk Osmanlı kâtipleri, İslâm ilm-i inşâ geleneği hakkında bilgi sahibi olmuştur. Osmanlı ilm-i inşâ geleneği ve diplomaika ilmi bu kitapların verdiği bilgiler doğrultusunda şekillenmişti.³¹⁷

Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarının ilk dönemlerinde ilm-i inşâ ve diplomatika ilmi alanlarında İlhanlı ve Bizans etkisinde de kalmıştı. Türkiye

³¹⁶ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s.63-70; Muhammed Ali Sallabi, **Osmanlı Tarihinin Kuruluş**, Yükseliş ve Çöküşü, (çev.Cezayir Polat), Ravza Yayınları, İstanbul 2011, s.120.

³¹⁷ Edirneli Oruç Bey, **Tarih Sahnesinde Osmanlılar**, (çev.Andeç Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul-2012, s.114-121; Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (çev.Kemal Beydilli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.130-136.

Selçuklu Devletinden sonra kuruluş yıllarında Osmanlı Devletini ilm-i inşâ sanatı ve diplomatika ilmi alanlarında etkilen diğer bir devlet İlhanlılardı. İlhanlılar döneminde Büyük Selçuklu, Harzemşahlar ve Türkiye Selçuklu etkisiyle yazılan ilm-i inşâ eserleri vardır. Bunlar: “Abdullah b. Kiya el-Mazandaranî *Risâle-i Felakiyye*, Nureddin Abdurrahman Câmî'nin *Cami'ul-Hesab*, Şeyh Nasûh Tusyevî'nin *Şemsü's-Siyâk ve Bahnü's-Siyâk*, Alâ-yı Tebrizî'nin *Saâdetnâme*, Saadettin b. Tacettin *Kanûn-ı Saâdet*, İbrahim b. Mudabbir el-Şeyda'nın *Risalet'ül 'arzâ*” gibi eserlerdir. Osmanlı Devleti; kuruluş yıllarının ilk dönemlerinde ilm-i inşâ alanında bu kitaplarda Türkçe'ye çevrilerek bu eserlerden faydalanma yoluna gitmiştir. Yarlık, Biti, Buyrultu gibi Moğolca ve Uygurca diplomatik belge isimleri Osmanlı devletine ilhanlılar üzerinden aktarılmıştı.³¹⁸

XIV. yüzyıl ortalarında Anadolu, Ortadoğu, Avrupa ve Türkistan'da İlhanlı, Türkiye Selçuklu, Bizans, Altın Orda gibi devletler iç çalkantılar, taht kavgaları, sürekli savaşlar ve iç çekişmeler ile zayıf duruma düşmüşlerdi. Bu devletlerin zayıf bir durumda olması XIV. yüzyılda Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı Devletinin rahat hareket etmesi için müsbet bir gelişmeydi. Osmanlı Devleti; bu devletlerin siyasi, askeri alandaki zayıf durumlarından faydalanarak kısa sürede Anadolu ve Balkanlarda büyük bir devlet haline geldi. Osmanlı Devletinin Türkiye Selçuklu ve İlhanlılardan bağımsızlaştığı bu dönemler I Murad ve Yıldırım Bayezid dönemleridir. Bu Dönemlerde Osmanlı Devleti; Anadolu'da Memlûklere, Karamanoğullarına ve Timur devletlerine karşı kendini Türkiye Selçuklu devleti varisi olarak görüyordu. I. Murad döneminde Osmanlı devletinde sistemli bir divan sistemi oluşturuldu. Vekanüvistlik, devlet desteği ile önemli bir alan haline geldi. Divandaki kayıtlar sistemli bir şekilde tutulmaya başlandı. Yıldırım Bayezid döneminde ise I. Murad dönemindeki siyasi, askeri ve diplomatik politikalar devam etmişti. Osmanlı Devleti, bu dönemde devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan

³¹⁸ Halil İnalçık, **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları**, İsam Yayınları, Ankara 2013, s.132-144; Toktamış Ateş, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı**, Filiz Yayınları, İstanbul 1991, s.50-62; Ahmedi, **İskendernâme**, (çev.Mehmet Kanar), SayYayınları, İstanbul 2011, s.40-43.

sistemi ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında Türkiye Selçuklu devletinden önemli derecede etkilenmişti.³¹⁹

XIV. yüzyılda Anadolu'da yeni kurulmuş olan Osmanlı Devleti; bu devri savaş ile geçirmiştir. Osmanlı Devleti; bu dönemde yerleşik bir devlet düzenine ve sistemli bir devlet teşkikatına sahip değildi. Taht kavgaları ve iç karışıklıklar Osmanlı Devletinde sıkça görülen vakalardı. Osmanlı Devletinin başkenti, İznik, Bursa ve Edirne olarak değişmişti. Bu etkenler Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde ilm-i inşâ ve diplomatika ilmi ile ilgili yazılan eserlerin bize ulaşmamasına neden olmuştur. Türkiye Selçuklu ve İlhanlı ilm-i inşâ etkisi, bu dönemde ağırlığını korumuştur. XV. Yüzyılda ise Osmanlı Devletinin güçlenmesi ve yerleşik bir büyük imparatorluk kurmasıyla beraber Osmanlı Diplomatika ilmiyle ilgili ilk eserlerde yazılmaya başlandı.³²⁰

Osmanlı Devletinde Türkiye Selçuklu etkisiyle ilm-i inşâ sanatı ve diplomatika ilmi alanlarında yazılıp bize ulaşan eserler I. Mehmet ve sonrasındaki padişahlar dönemine denk gelir. Bu dönemde Osmanlı devletinde Türkiye Selçuklu devletinin kitâbet ilmi ve ilm-i inşâ geleneğini örnek alınarak eserler yazılmaya başlanmıştır. Yazılan ilk eserler, hem hacim hemde içerik bakımında yazıf eserlerdi. Yazılan bu ilk eserlerde Türkiye Selçuklu Devleti ilm-i inşâ kitaplarındaki bilgiler olduğu gibi aktarılmıştı. Bu ilk yazılan ilm-i inşâ kitaplarında ilm-i inşâ ve diplomatika ilmiyle ilgili pratik bilgiler verilmişti.³²¹

Osmanlı Devletinde Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ sanatı etkisinde yazılan ilk eser I. Mehmet döneminde yazılan Ahmed Dai'nin *Teressül* adlı eseridir. Osmanlı Kuruluş döneminde elimize ulaşan ilk derli toplu eser ise Kırımlı Hafız Hüsamin *Teressül* adlı eseridir. Bu eserde geleneksel İslâm ve Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneği ve kitabet ilmi hakkında bilgiler verilmiştir. Osmanlı kuruluş diplomatika ilminde bu

³¹⁹ İnalçık, **Klasik Çağı**, s.96-99; Hulusi Yavuz, **Osmanlı Devleti ve İslamiyet**, İz Yayınları, (3.bsk), İstanbul 1991, s.200-217; Suraiya Faroqhi, **Yeni Bir Hükümdar Aynası**, (çev.Gül Güven), Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s.112-115.

³²⁰ M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s.35-39; Salim Koca, **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s.55-60.

³²¹ Köprülü, **Bizans Müesseseleri**, s.93-108; İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.174-179; İbrahim Yıldırım, **Osmanlı Devletinde Elçi Kabulleri**, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2014, s.39-41.

eserin önemli bir katkısı olmuştur. Bu dönemde yazılan başka bir ilm-i inşâ eseri ise Mehmed b. Ethem'in *Gülşenî inşâsı*'dır. Osmanlı Kuruluş dönemi ilm-i inşâ ve diplomatika ilmiyle yazılan dördüncü eser ise Kara Feryeli Yahya b. Mehmed'in *Minhacü'l-İnşâ* adlı eseridir. II. Murad döneminde ilm-i inşâ geleneğini öğretmek için yazılan bir eserdir. Farsça ve Arapça ilmi inşâ geleneği bu eserde baskındır. Farsça ve Arapça ilm-i inşâ gelenekleri olduğu gibi bu eserde Osmanlıca Türkçesine aktarılmıştır. Farsça ilm-i inşâ geleneğinin Osmanlı kuruluş dönemi diplomati ilmine etkisi bakımından çok önemli bir eserdir.³²²

Osmanlı Devletinin güçlenmesiyle beraber Anadolu coğrafyasında Selçuklu varisliği politikası siyasi, askeri, dini, kültürel ve diplomatik alanlarda ön plana çıkmıştı. I. Murad ve I. Bayezid ile başlayan bu süreç II. Murad ve Fatih döneminde artarak devam etmişti. Osmanlı Devleti; Anadolu'da kendini Selçuklu varis görmesiyle Osmanlı Devlet teşkilatında, bürokrasi yapısında, divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Fars ve İran etkisinin artmasına neden olmuştu. Böylece Anadolu Selçuklu kitabet ilmi Osmanlı Devletinde etkisini ağırlaştırmaya başladı.³²³

Fatih Döneminde Osmanlı Devletinin İstanbul'u feth etmesiyle beraber siyasi, askeri, bürokrasi ve diplomatika ilmi alanlarda yeni bir dönem başladı. Bizans ve Selçuklu bakıyeleri üzerinde Osmanlı devleti teşkilatı, bürokrasi yapısı, divan sistemi ve diplomatika ilmi yeniden şekillendirmişti. Fatih Sultan Mehmet'in Kanunnâme-ı Âl-i Osman yasasıyla Osmanlı devleti yerleşik bir devlet sistemi üzerinde yeniden bina edildi. Bu kanunnâme de ilm-i inşâ, kitabet ilmi ve diplomatika ilmi hakkında da önemli kanunlar ve üsuller getirilmişti. Kanunnamede kâtiplik ilmiyle görevlendirilen memurların belli bir eğitimden geçmesi, Arapça, Farsça, Rumca, Latince gibi dilleri bilmesi, yazısının güzel olması, güvenilir olması, diplomasi ve diğlomatika ilmine vakıf olması gibi özellikler sıralanmıştı. Fatih'ten

³²² Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar**, (çev.Ebru Kılıç), Versus Yayınları, İstanbul 2013, s.116-120; Cemal Kafadar, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu, (İki Cihan Aresinde)**, Birleşik Yayınları, Ankara 2010, s.90-92.

³²³ Namık Sinan Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s.161-165; Ümit Hasan, **Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-Devlet-İdeolojiye Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.170-177.

sonra ilm-i inşâ ve diplomatika ilmi alanlarında yazılan eserlerde Fatih Sultan Mehmet'in kanunnamesindeki usuller ve metodlar takip edilmiştir.³²⁴

Kemaleddin b. Muhammed el-Kâtip tarafından yazılan *Destürü'l Münahicü'l İnşâ* adlı eser Osmanlı devletinde Fatih dönemine kadar yazılan en kapsamlı ilm-i inşâ kitabıdır. Bu eser yazılırken Selçulular ve İlhanlılar dönemlerinde yazılan ilm-i inşâ kitaplarından faydalanmıştır. Bu eser ayrıca Arap, Fars ve Türk ilm-i inşâ eserleri göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir kitaptır. Yine II. Bayezid döneminde yazılan ve Fatih dönemi ilm-i inşâ ve diplomatika ilmi hakkında bilgi veren Sarı Abdullah Efendinin *Destürü'l İnşâsı* da Osmanlı kuruluş diplomatika ilmi için önemli bir eserdir. Yüz yetmiş diplomatik belgeyi içeren bir eserdir. Bu iki eser Osmanlı klasik döneminin ilk dönemlerinde yazıldığı için Osmanlı diplomatika ilmi alanlarında önemli yapıtlardır; ancak bu eserler hem hacim hem de içerik olarak zengin ve kapsamlı ilm-i inşâ kitapları değildi. Osmanlı Devletinde ilm-i inşâ ilmi alanında yazılan hacimli diplomatika ilmi eserleri Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde kaleme alınmıştır³²⁵

XV. ve XVI. yüzyıllar Osmanlı Devletinin siyasi, askeri, ekonomik, diplomasi ve diplomatika ilmi alanlarında en parlak devirlerdir. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti; muazzam büyüklükte bir dünya imparatorluğu olmuştu. Osmanlı diplomatika ilmi de bu dönemlerde Arap, Fars, Türk, Bizans etkisiyle klasik Osmanlı Diplomatika ilmi ile ilgili eserler yazılmaya başlandı. Bu Eserler; Feriuddun Bey'in *Münşeât-ı Salâtin*, Okçuzâde Mehmet Şahi'nin *Münşeât-ı Okçuzâde*, Sarı Abdullah Bey'in *Destürü'l-İnşâ* adlı eserleri örnek gösterilebilir. Bu eserlerde Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazid dönemi Osmanlı kitabet sanatı ve ilm-i inşâ sanatı hakkında da önemli bilgiler içermektedir³²⁶

³²⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu**, (çev.Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.297-302; Halil İnalcık, **Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi**, Timaş Yayınları, (8.bsk), İstanbul 2017, s.93-104.

³²⁵ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.114-130; Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.154-156.

³²⁶ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat Tarihi ve İdare Teşkilatı**, Cedid Yayınları, (5.bsk), Ankara 2015, s.186-189; Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.79-84.

Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatı, divan sistemi ve diplomatika ilmi Osman Beyden Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar sürekli bir gelişim ve değişim sürecinden geçmiştir. Osmanlı Devleti, Türkiye Selçuklu devletinin devlet teşkilatını, bürokrasi geleneğini, divan sistemini ve ilm-i inşâ geleneğini kuruluşun ilk dönemlerinden beri sistemli bir şekilde benimsemişti. Osmanlı, kuruluş yıllarının ilk yıllarından beri Türkçe'yi resmi dil olarak kullanması Osmanlı'yı Selçuklu devletinden ayırdığı tek alandı. Bütün bunlar bize gösteriyor ki Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu ilm-i inşâ geleneği Osmanlı diplomatika ilminde temel teşkil etmiştir.³²⁷

³²⁷ Halil İncılık, **Osmanlı İmparatorluğu, (Sosyo-Ekonomik)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.105-117; Ziya Kazıcı, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s.233-246; M. Ali Ünal, **Osmanlı Müesseselerinin Tarihi**, Fakülte Kitapevi Yayınları, Isparta 2015, s.60-63.

SONUÇ

Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ, tarih ilmi için vaz geçilmez bir alandır. Diplomatika ilmi, Avrupa coğrafyasında Latin ve Grek medeniyetinin ortaya çıkarmış olduğu bir bilim dalıdır. Avrupa medeniyeti ve Latin ile Grek dilleriyle tanım ve kapsamı belirlenen bir sosyal bilim alanıdır. Modern dönemdeki tanımı: Çeşitli türdeki belgelerin yazılış tarz ve şartları, kullanma yerleri, ihtiva ettiği unsurları, zaman içinde belgelerin biçim-şekil ve yazılı özelliklerinde meydana gelen değişiklikleri, belgelerin kaynağını, belgelerde kullanılan diller ve yazı şekilleri, arşiv dairesinde kullanılan kâğıtların cinsleri, gibi alanları inceleyen bir bilim dalıdır. İlm-i inşâ ilmi ise Ortadoğu coğrafyasında İslâm ve Arap medeniyeti ile ortaya çıkansonraki süreçlerde Arap, Fars ve Türk Medeniyetleri ile klasik hüviyetini ve tanımını kazanan bir sanat dalıdır. İlm-i İnşâ'nın tanımı: Divan bölümünde devlet işlerinin ve yazışmaların düzenli yürütülmesi işi ile ilgilenen bölümdür. Diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ, pratikte aynı anlama gelen iki farklı kavramdır; ancak bu iki kavram bire bir aynı anlamıda karşılamıyor. Derinlemesine bu iki kavram ele alındığında iki kelimenin anlamında bazı farklılıklar olduğu ortaya çıkacaktır.

Diplomatika ilmi, devletler arasındaki siyasi, askeri, ekonomik, dini, kültürel, ilişkilerin kağıt üzerine düzenli, kurallı ve karşılıklı saygı dahilinde yazılması kural ve kanunları üzerinde durur. İlm-i İnşâ sanatı ise devletlerin resmi yazışma sanatının nasıl olması gerektiği üzerinde durur. Bu alanda, diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı aynı alanı karşılar; ancak diplomatika ilminin alanı sadece bu değildir. Devletlerin yazışmaları üzerinde çok kapsamlı ve derinlemesine durur. Resmi yazışmalarda kullanılan diller, kâğıdın cinsi, kullanılan yazının şekli, diplomatik belgenin mefhumu, orijinal belgelerin sahte belgelerden farkının tespiti, Orijinal belgelerin özellikleri, devletlerin arşivlerinin yapısı ve özellikleri, gibi konularıda diplomatika ilminin alanına giren konulardır. Bu etkenler diplomatika ilmini, ilm-i inşâ sanatından farklı kılmaktadır ve ilm-i inşâ sanatını, diplomatik ilminin bir yan dalı haline getirmektedir. Ayrıca Diplomatika ilmi; diplomasi ilmi ile iç içe iken ilm-i inşâ'nın sahasına diplomasi girmez. Bu nedenlerden dolayı diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ sanatı iki ayrı alan olarak görmek mümkündür. Veya ilm-i inşâ sanatını diplomatika ilminin içinde bir alan olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşımdır.

Diplomatika ilmi modern dönemde bir bilim dalıyken ilm-i inşâ bir bilim dalı değil bir sanat dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlm-i İnşâ geleneği; Miladi VII. Yüzyılda Hz. Peygamber döneminde Arap Yarım adasında Arap Medeniyeti ve diliyle ilk olarak ortaya çıktı. Medine İslâm devletinin kurulmasıyla beraber sistemli bir şekilde siyasi, askeri, dini, hukuki, ekonomik ve kültürel alanlarda şekillenmeye başladı. Hz. Peygamber döneminde oluşmaya başlayan İslâm ilm-i inşâ geleneği, Dört Halife döneminde daha kapsamlı bir oluşum ile sistemli bir şekle büründü. Hz. Ömer döneminde İslâm Devleti Ortadoğu'da büyük bir imparatorluk haline geldi. Bu dönemde İslâm Devleti; Sasani ve Bizans etkisiyle devlet teşkilatı ve ilm-i inşâ alanlarında kapsamlı bir ıslahat gerçekleştirmiştir. İslâm devletinin ilk sistemli devlet teşkilatı ve devlet kurumları onun dömindede oluşmaya başladı.

Emeviler döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneği coğrafyanın genişlemesiyle beraber yeni bir gelişim süreci yaşadı. Emeviler döneminde İslâm devleti daha çok Bizans devleti ile siyasi, askeri, dini, ekonomik, kültürel ve diplomatik ilişkiler içerisine girdiği için bu dönemde İslâm devleti teşkilat ve ilm-i inşâ geleneği alanlarında Bizans Devletinden daha yoğun olarak etkilenmiştir. Emevilerin ilk halifesi Muaviye döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneğine önem verilmiştir. Muaviye döneminde Divan-ı Resail bölümü kurularak İslâm ilm-i inşâ geleneği ilk defa bir kurumun himayesinde gelişim göstermeye başlamıştır. Emeviler döneminde İslâm ilm-i inşâ geleneğinin gelişim gösterdiği bir diğer Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervandönemidir. Abdülmelik b. Mervan, Hz. Peygamber dönemindekisiyasi, dini ve kültürel anlayışla İslâm devletindeki divan sistemine ve ilm-i inşâ geleneğine yeni bazı değerler kazandırdı. Bu dönemde Emevilerin merkezi divanı ve bütün eyaletlerdeki divanlarda Arapça kullanımı zorunlu hale getirildi. Arapça, bu dönemde Emevi devletinin resmi, bilim ve dini dili olarak gelişim gösterdi. Emeviler döneminde İslâm devlet teşkilatı ve ilm-i inşâ geleneği yeniden imar edilmişti.

Abbasiler döneminde ise İslâm ilm-i inşâ geleneği Arap, Fars, Türk, Hint, Rum gibi medeniyetlerin değerleriyle kurumsallaşarak klasik çağını yaşadı. Bu dönemde İslâm kitabet ilmi; ilm-i inşâ başlığı altında iki bölümde gelişim göstermeye başladı. İhvâniyat ve Sultâniyat olarak iki bölüme ayrılan İslâm ilm-i inşâ geleneği çok

boyutlu olarak kurumsallaştı. İhvâniyat bölümü özel ve hususi yazışmalar alanıydı. Sultaniyat bölümü ise devletin genel yazışma bölümünü kapsıyordu. El- Mansur ve Harun Reşid dönemlerinde İslâm ilm-i inşâ geleneği Arap ve Fars medeniyetiyle sentezlenerek klasik İslâm ilm-i inşâ gelenği oluştu. Abbasiler döneminde İran ve Türkistan coğrafyalarında Fars ve Türk devletlerinin ortaya çıkmasıyla beraber İslâm ilm-i inşâ geleneğinde yeni bir oluşumu beraberinde başlattı. Bu da Türk-İslâm ve Fars-İslâm ilmi inşâ geleneğidir. Tahiriler, Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar gibi devletler ile Fars-İslâm ve Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneği ilk olarak şekillenmeye başladı. Selçuklular, Herzamşahlılar, Eyyübiler, Memlûklüler, İlhanlılar, Safeviler ve Osmanlılar gibi devletler döneminde ise en zirve yıllarını yaşadı.

Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneği ilk olarak Gazneliler ve Karahanlılar döneminde şekillenmeye başlamıştı. Selçuklular döneminde ise Türk-İslâm ilm-i inşâ geleneği Arap, Fars, Türk, Çin, Hint ve Bizans medeniyetleriyle yeni bir yapıya büründü. Selçuklu inşâ ilmi; devrine göre muazzam bir ilm-i inşâ geleneğidir. Selçuklular Türk olmalarına rağmen kuruldukları coğrafyanın Fars coğrafyası olması ve ilk etkileşime girdikleri devletlerin Fars olması nedeniyle Fars devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği Selçuklu devletinde sürekli ön planda olmuştur. Selçuklu Devlet, Samani ve Gazneli Devletlerin siyasi, askeri, dini ve kültürel devamı niteliğinde bir devleti. Bu nedenle Selçuklu divan sisteminde ve ilm-i inşâ geleneğinde Fars etkisinin ağırlıkta olması çok doğal bir durumdur.

Selçuklu Devletleri içerisinde Osmanlı Devletini kuruluş döneminde devlet teşkilatı, bürokrasi sistemi, divan kurumu ve ilm-i inşâ geleneği alanında etkileyen devlet Türkiye Selçuklu Devletidir. Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'da Osmanlı devleti için önemli bir siyasi askeri, idari, dini ve kültürel alt yapı oluşturdu. Büyük Selçuklu devlet teşkilatı ve ilm-i inşâ geleneğini olduğu gibi benimseyen Türkiye Selçuklu Devleti; ilm-i inşâ alanında başta Büyük Selçuklu devleti olmak üzere Bizans, Abbasi gibi devletlerinin etkisiyle devrine göre muazzam bir ilm-i inşâ geleneği meydana getirdi. Türkiye Selçuklu Devletinin oluşturduğu ilm-i inşâ geleneği Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmi için temel yapı taşı görevini görecekti.

Osmanlı Devleti XIII. Yüzyılda Anadolu'da Selçuklu devletlerinin bakiyesi üzerine kurulmuş bir Türk devletidir. Osmanlı Devleti; devlet teşkilatı, bürokrasi geleneği, divan sistemi ve ilm-i inşâ geleneği değerlerini Türkiye Selçuklu Devletinden devr almıştı. Osmanlılar, kuruluş döneminde Selçuklu devletinin ana temelleri üzerinde Osmanlı devletini sistemleştirip kurdu. Osmanlı Devletinin kuruluş dönemindeki ilmi inşâ geleneği çok boyutlu etkilerle gelişim göstermişti. Bu çok boyutlu siyasi, dini, kültürel, idari etkiler ve gelişimler Selçuklu, İlhanlı, Bizans, Memlûklü, Altın Orda devletlerinden gelen etkilerdi. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminde bu devletler ile siyasi, askeri, dini, ekonomik ve kültürel alanlarda etkileşimde bulunmuştu; Ancak Osmanlı devletinin bütün kuruluş döneminde Türkiye Selçuklu etkisi her zaman temel faktör olmuştur. İlhanlı, Bizans, Memlûklü, Altın Orda gibi devletlerin etkileri ise dönemlerle sınırlı kalmasının yanında sürekli sınırlı oranda olmuştur.

Osmanlı Kuruluş dönemi diplomatika ilmi, Osman Bey Döneminden Fatih Sultan Mehmet'e kadarki dönemleri içine alır. Kuruluş dönemi Osmanlı diplomatika ilmi, XIV. ve XV. Yüzyılda coğrafyasındaki siyasi, askeri, dini, kültürel ve ekonomik olaylar bağlamında oluşturduğu diplomatika ilmidir. Osman Bey ve Orhan Bey dönemlerinde Türkiye Selçuklu ve İlhanlı ağırlıklı gelişen Osmanlı diplomatika ilmi I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde ise Türkiye Selçuklu, Bizans, İlhanlı ve Memlûklü çizgisinde Osmanlı diplomatika ilmi şekillenmeye başladı. Çelebi Mehmet, II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet dönemlerinde ise Bizans, İslâm, Fars, Türk, Moğol gibi devletlerin ve medeniyetlerin diplomatika ilmi ve ilm-i inşâ değerlerini sentezleyerek yerleşik bir imparatorluk diplomatika ilmi vücuda geldi. Fatih Sultan Mehmet ile beraber imparatorluk diplomatika ilmi sistemli bir şekilde oluşmaya başladı. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde ise Osmanlı İmparatorluk diplomatika ilmi en zirve dönemlerini yaşayarak klasik şekline bürünmüştü.

KAYNAKÇA

- AHMEDİ, Taceddin İbrahim b. Hızır; **İskendernâme**, (çev.Mehmet Kanar), Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- AHMED B. MAHMUD; **Selçuknâme**, (hızr.Erdoğan Merçil), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- AGİBOLOVA Y.-G. DONSKOY; **Ortadoğu Tarihi**, (çev.Çağdaş Sümer), Yordam Yayınları, İstanbul, 2017.
- ALTINDAĞ, Ülkü; **Tokapı Sarayı Müzesi Arşiv Katoloğu I.**, TTK Yayınları, Ankara, 1985.
- AKÇURA, Yusuf; **Türkçülüğün Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- AKDOĞAN, Ali; **Ahlak, Medeniyet ve İslâm**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.
- AUGUSTINOS, Gerasimos; **Küçük Asya Rumları**, (çev. Devrim Eveci), Dipnot Yayınları, Ankara, 1997.
- AKINCI, Abdulvahab; **Türk-İslâm Sentezinde Tarih, Kimlik**, Ekim Yayınları, Bursa, 2013.
- AKKUŞ, Mustafa; **İlhanlıları Anadolu'daki Dini Siyaseti**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya, 2011.
- _____ ; "Tarih-i Beyhaki'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.V, Konya, 2016.
- AKPINAR, Turgut; **Türklerin Din ve Hukuk Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmut; **Müsamaretü'l-Ahbâr**, (çev.Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- AKTAN, Ali; **İslâm Tarihi**, Nobel Yayınları, Ankara, 2014.
- AKTAY, Osman; **Emeviler, Abbasiler, Selçuklular**, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2015.
- ANONİM; **Tevârîh-i Al-i Osman**, (hızr.Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- ANONİM; **Tevârih-i Al-i Selçuk**, (çev.Halil İbrahim Aça), Atıf Yayınları, İstanbul, 2014.
- APAK, Adem; **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4., (Abbasiler Dönemi)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.
- _____ ; **Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihi Üzerindeki Etkileri**, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- ATEŞ, Toktamış; **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları**, İsam Yayınları, Ankara, 2013
- ATLI, H. Halit; **Osmanlı Edebi Metinleri ve Arşiv Belgeleri**, Hayrat Neşriyat, İstanbul, 2015.

- AVCI, Ali Haydar; **Konar-Göçer Toplamlar ve Osmanlı**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2010.
- AVVA, Muhammed Selim; **İslâm Devletinde Yönetim Şekli**, (çev.Adem Yesinde), Mana Yayınları, İstanbul, 2012.
- AYAN, Ergin; **Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017.
- AYCAN, İrfan; **Saltanata Giden Yolda Muaviye b.Ebu Sufyan**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- AYCAN, İrfan-İbrahim SARIÇAM; **Emeviler**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014
- AYDIN, Erdoğan; **Türklerin Müslümanlaşmasının Resmi Olmayan Tarihi**, İz Yayınları, İstanbul, 2002.
- AYDIN, Osman; **Fetihten Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant**, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.
- AYDÜZ, Zehra; **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarih**, Zafer Yayınları, Ankara, 2014.
- AYÖNÜ, Yusuf; **Selçuklular ve Bizans**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- BALCI, İsrail; **Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- BALİVET, Michel; **Ortaçağda Türkler**, (çev.Ela Gültekin), Akım Yayınları, İstanbul, 2015.
- BALL, Werwick; **Roma'nın Sultanları, (Türklerin Dünyaya Yayılışı)**, (çev.Ahmet Ağırakça), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.
- BALTACI, Cahit; **İslâm Medeniyet Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- BARDHOLD, Wilhelm Vilademiroviç; **İlk Müslüman Türkler**,(çev.Andaç Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____ ; **İslâm Kültürü**, (çev.M. Fatih Karakaya), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____ ; **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (hızr.M.Fuat Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.
- _____ ; **Orta Asya Türk Tarihi**, (çev.Hüseyin Dağ), Divan Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____ ; **Tarihte Türk Dünyası**, (çev.Nurer Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul, 2008.
- BARKAN, Ömer Lütfi; **Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi**, Yeni Zafer Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAYRAKTAR, Mehmet; **Üç Dinin Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

- BELEL, August; **Hz. Muhammed ve Arap-İslâm Kültürü**, (çev.Hasan Erdem), Arya Yayınları, İstanbul, 2012.
- BEY, Edirneli Oruç; **Tarih Sahnesinde Osmanlılar**, (çev.Andeç Uğur), Örgün Yayınları, İstanbul, 2012.
- BEYHAKİ, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin; **Tarih-i Beyhaki**, (çev.Menucehr Daneşpejuh), İntişârât-ı Hirmend, C.II, Tahran, 2007.
- BİÇER, Bekir; **Türklerin İslâmlaşma Tarihi**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2016.
- BİRSİN, Mehmet; **Hz. Peygamber Devleti**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996.
- BLACK, Antony; **Peygamberden Bu Güne Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi**, (çev.Kemal Kangı), Dost Yayınevi Yayınları, Ankara, 2015.
- BLOOM, Jonathan M; **Kağda İşlenen Uygarlık**, (çev.Zülal Kılıç), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.
- BOON, Gustave Le; **Arapların Medeniyeti**, (çev.Haktan Birsnel), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- BOZDAĞ, Mehmet; **Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010.
- BOZKURT, Nadide; **Abbasiler**, İsam Yayınları, İstanbul, 2014.
- BRUCKELMANN, V.C.; **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (çev.Neşat Çağatay), TTK Yayınları, Ankara, 2002.
- BURGU, Yavuz Selim; **Anadolu Selçukluları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali; **Ehl-i Beyt, Musa Kazım ve Ali Rıza Dönemi Şiilîği ve Abbasiler**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- CAN, Mesut; **Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Etkisi**, Çizgi Yayınları, Konya, 2015.
- CEZVİ, Ali; **Mahsûl-i Meşrûtiyet**, (hızr.Arzu Terzi), TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- CHARNEY, Jean Paul; **İslâm Kültürü ve Toplumsal-Ekonomik Değişimi**, (çev.Ömer Bilen), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013.
- CORBİN, Henry; **Başlangıçtan İbn-i Rüşdün Ölümüne Kadar İslâm Felsefesi Tarihi**, (çev.Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017
- CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik; **Tarih-i Cihangûşâ**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- ÇAYCI, Ahmet; **Selçuklularda Egemenlik Sembolleri**, İz Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali; **İslâm Medeniyetinin Dinamikleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÇETİN, Kenan; **Selçuklu Medeniyeti Tarihi**, Yitik Hazine Yayınları, (2.bsk), İstanbul, 2014.
- ÇETİN, Nurullah; **Türk-İslâm Medeniyeti**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.

- ÇETİN, Osman; **Türk-İslâm Devletleri**, Emin Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÇİBİR, Şaban; **Aşiretten Devlette Osman Gazi**, Parola Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÇUBUK, Vahid; **Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü**, Emre Yayınları, İstanbul, 1996.
- DAŞ, Abdurrahman; **Osmanlılarda Münşeat Geleneği**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- DAVUTOĞLU, Ahmed; **Medeniyetler ve Şehirler**, Küre Yayınları, İstanbul, 2016.
- DELAMBRE, Anne Marie; **Allah'ın Resülü Hz.Muhammed**, (çev.Mahmut Kanık), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- DEMİRCİ, Adnan; **İslâm Tarihi Literatürü**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.
- DEMİR, Mustafa; **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya Kitaabevi Yayınları, (2.bsk), Sakarya, 2011.
- DEMİR, Ramazan; **Turan'ın Kalbi Horasan**, Palme Yayınları, Ankara, 2016.
- DERVEZE, İzzet; **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1995.
- DİNEVERİ, Ebu Muhammed; **İslâm Tarihi**, (çev.İbrahim Tüfenkçi), Hidav Yayınları, İstanbul, 2013.
- DENİZ, Arda; **Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devri**, Ekim Yayınları, İstanbul, 2013.
- DİVİTOĞLU, Sencer; **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____ ; **Oğuzlardan Selçuklu'ya, İmge** Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- DURANT, Will; **İslâm Medeniyeti**, (çev.Orhan Bahattin), Elips Yayınları, İstanbul, 2004.
- DURMUŞ, İlhami; **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.
- EBU BEKR b. ez-ZEKİ; **Ravzat'ül Küttâb ve Hadikatü'l-Elkâb**, (hızr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- EBÜ'L-FEREC, İbnü'l-İbrî; **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, (çev.Şerafeddin Yalčkaya) TTK yayınları, Ankara, 2011.
- EFE, Ahmet; **Peygamberimizin Hayatı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.
- EFLAKİ, AHMET; **Ariflerin Menkıbeleri**, (çev.Tahsin Yazıcı), MEB Yayınları, İstanbul, 1995.
- EL-FETTANİ, W.Suheyl Hüseyin; **Hızr. Muhammed'in Diplomatik Anlayışı**, (çev.Mustafa Işık), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- EI-KALKAŞANDİ, Ahmed b.Abdullah; **Subhü'l-A'sâ Fi-Sınâ'ati'l-İnşâ**, (nşr.Muhammed Hüseyin Şemseddin), Darü'l-Kütüb'il-İlmiyye Matbaası, Beyrut,1987.

EL MUKADDESİ, Muhammed b. Ahmed; **İslâm Coğrafyası**,(çev.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

EMECİM, Feridun M.; **İlk Osmanlılat ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ ; **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

EMRE, Cem; **Osmanlı Orta Doğusunu Yeniden Düşünmek**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

EMİROĞLU, Kudert; **Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

EN-NEDVÎ, Ebu'l-Hasan Ali; **Rahmet Peygamberi**, (çev.Abdülkerim Özüaydın), İz Yayınları, İstanbul, 2004.

ERSAN Mehmet; **Türkiye Selçuklular Devletinin Dağılışı**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 2011.

FAROQHÎ, Suria; **Ortaçağlardan Yirminci Yüzyıla Osmanlı Kültürü ve Gündelik Hayat**, (çev.Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

_____ ; **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, (çev.Ayşe Berktaş), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

_____ ; **Yeni Bir Hükümdar Aynası**, (çev.Gül Güven), Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

FAZLULLAH, Reşüddin b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb; **Camîu't-Tevârih,(Selçuklu Tarihi Bölümü)**, (çev.Erkan Göksu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

FEHMÎ EFENDİ, Abdurahman; **İslâm Medeniyet Tarihi**, (hızr.Cüneyt Ere), Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.

FERGUSON, Niall; **Uygarlık**, (çev.Nurettin Elhüseyni), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

FERİDUN, Ahmet Bey; **Münşeât-ı Selâtin**, Takviyanâme-yı Amire Matbaası, İstanbul, 1848.

FREEDLY, John; **Anadolu Selçuklular**, (çev.Neşenur Domaniç), Doğan Yayınları, İstanbul, 2014.

GABDAN, Münir Muhammed; **Muhtasar Fıkhu's-Sire**, (çev.Mehmet Aydemir), Ravza Yayınları, İstanbul, 2015.

GARAUDY, Roger; **Medeniyetler Diyalogu**,(çev.Cemal Aydın), Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

GARTHWAİTE, Gene R.; **İran Tarihi**, (çev.Fethi Aytunç), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2012.

GENÇ, Mehmet; **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

- GENÇ, Reşat; **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara, 2002.
- GERDİZİ, Ebû Sâid Abdülhak b. Mahmud; **Zeynü'l-Ahbâr**, (çev.Abdülhay Habibi), Kabil, 1990.
- GOFFMAN Daniel; **Osmanlı Dünyası ve Avrupa**, (çev.Ülkü Tansel), Kitap Yayınevleri Yayınları, İstanbul, 2010.
- GOİTEİN, S.D.; **Yahudiler ve Araplar**, (çev.Nur Arslantaş), İz Yayınları, İstanbul, 2010.
- GOLDEN Peter B.; **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev.Osman Karatay), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.
- GOLDSCHMİDT, Arthur-Lawrence DAVIDSON; **Kısa Orta Doğu Tarihi**, (çev.Aydemir Güler), Elips Yayınları, İstanbul, 2011.
- GORDLEWSKİ, Wladimir; **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev.Azer Yanan), Onur Yayınları, Ankara, 1988.
- GÖKALP, Ziya; **Milli Tettebbualar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.
- GÖKBİLGİN Tayyip; **Osmanlı Paleografyası ve Diplomatika İlimi**, Enderun Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÖKDEMİR, Ahmet; **Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015.
- GÖK, Nejdet; **Devlet-Bürokrasi-Teşkilat-Diplomatika**, Kriter Yayınları, İstanbul, 2016.
- GÜNALAN, Rıfat; **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2010.
- GÜNALTAY, Şemsettin; **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul, 2013.
- GÜNAYDIN, Hasan; **Mete Han ve Devlet Yönetimi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- GÜNER, Ahmet; “Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka Planı”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.XVII., İzmir, 2003.
- GÜL, Kemal Vehbi; **Anadolunun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması, (Osmanlı Dönemi)**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.
- GÜLTEKİN, Hasan; **Türk Edebiyatında İnşâ**, Atatürk Kültür Merkezi Araştırmaları Yayınları, Ankara, 2015.
- GÜNÜL, Ali; **Büyük Selçuklular**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.
- GÜRDOĞAN, Ersin Nazif; **Hicaz'dan Endülüs'e**, İz Yayınları, İstanbul, 2014.
- GÜZEL, Ahmet; **Hulefâ-ye Raşidin Döneminde İdari Yapı**, Nüve Yayınları, İstanbul, 2011.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

HAMİDULLAH, Muhammed; **H. Peygamberin Altı Orijinal Mektubu**, (çev.İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, Ankara, 2007.

_____ ; **İslâm Müesseselerine Giriş**, (çev.İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, Ankara, 2007.

_____ ; **Reselullah Muhammed**, (çev.Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul, 2012.

HAMMER, Josheph Von; **Osmanlı Devleti Tarihi**, (çev.Mehmet Ata), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

HASAN, Ümit; **Örgüt-İnanç-Gelenekten Hukuk-Devlet-İdeolojiye Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

HAYTON, Korykkoslu; **Doğu Ülkelerinin Altın Çağları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

HİLMİ, Filipeli Ahmet; **İslâm Tarihi I.**, (Derl.Ziya Nur Aksun), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

HİŞAM, Abdülmelik ibn-i; **H. Muhammed'in Hayatı**, Huzur Yayınları, İstanbul 2003.

HROUDA, Barthel; **Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlık Mezopotamya**, (çev.Zehra Aksu), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

HÜR, Ayşe; **Türklerin Öteki Tarihi**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2016.

İBN-İ BATUTA; **Seyhatnâme**, (çev.A. Sait Aykurt), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

İBN-İ BİBİ, **El-Evamir'ül Ala'iyeh Fi'l-Umûr'ul Ala'iyeh**,(çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İBN-İ HALDUN; **Mukaddime**, (derl.Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

İBN-İ HAVKAL; **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (terc.Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İBN-İ ESİR, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî; **El-Kamil-Fit-Tarih**, (hızr.Murat Temeli), Ank Yayınları, İstanbul, 2014.

İBN-İKEMAL; **Tevârih-i Al-i Osman**, (hızr.Şerafettin Turan), TTK Yayınları, Ankara, 1957.

İBN-İ KESİR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer; **Al-Badiye ve'l Nihaye(Büyük İslâm Tarihi)**, (terc.Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2014.

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebû Muhammed; **El-İzâh Li-Kavâninü'l-Istılâh Fi'l-Cedel ve'l Münazara**, (nşr.Mahmud b.Muhammed Dügayn), Kahira, 1995.

İMBER, Colin; **Osmanlılar, (İktidarın Yapısı)**, (çev.Nedim Eşlisoy), Elips Yayınları, Ankara, 2016.

İNALCIK, Halil; **Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları**, İsam Yayınları, Ankara, 2013

_____ ; **Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun ve Diplomasi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ ; **Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi**, İsam Yayınları, İstanbul, 2011

_____ ; **Osmanlılar ve Haçlılar**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ ; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ ; **Osmanlı İmparatorluğu, (Sosyo-Ekonomik)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

_____ ; **Osmanlı Türklerinde İslâmiyet ve Devlet**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ ; **Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası**, Eren Yayınları, İstanbul, 2013.

İPŞİRLİ, Mehmet; **Bitikçi**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.

KAFADAR, Cemal; **Osmanlı Devletinin Kuruluşu,(İki Cihan Arifesinde)**, Birleşik Yayınları, Ankara, 2010.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014.

_____ ; **Selçuklular Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1952.

_____ ; **Türk Milli Kültür Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

KAPAR, Mehmet Ali; **İslâm İlk Dönemlerine Beyat ve Seçim**, Beyan Yayınları, Ankara, 1998.

KARASLAN, Veysi; **İslâm Tarihinin Hukuksal Adalet Kavramı**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2014.

KARAKÖSE, Hasan; **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlıkları**, Nobel Yayınları, Ankara, 2010.

KARAMAN, Hayrettin; **İslâm Hukuk Tarihi**, İz Yayınları, İstanbul, 2016.

KARAKAYA Recep-İsmail YÜCEDAĞ; **Osmanlı Arşiv Vesikaları**, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

KARATAY, Osman; **İran ile Turan**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

KARPAT, Kemal H.; **Osmanlı ve Dünya**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

KARTEL, Haluk; **Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları**, Kritey Yayınları, İstanbul, 2008.

KAŞKARLI MAHMUT; **Divan-ı Lügat-ı Türk**, (nşr.Kilisli Rıfat), An Yayınları, İstanbul, 1978.

KAYABAŞ, Selman; **Teşkilat**, Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2016.

KAYMAZ, Nejat; **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II.Gıyaseddin Keyhüsrev Devri**, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

KAZDAL, İsmail; **İnsanlık Tarihi Boyunca Devlet, Siyaset ve Medeniyet**, Erguvan Yayınları, İstanbul, 2015.

KAZVİNİ, Hamidullah Müstefi; **Tarih-i Güzide**, (çev.Erkan Göksu), Bilge-Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

KAZICI, Ziya; **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, Marmara Üniversite İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ ; **Osmanlı Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ ; **Uç Beyliğinden Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2007.

KESİK, Muharrem; **Türkiye Selçukluları**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

KESKİNERİ Osman; **Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişimi**, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun, 1996.

KİHTİR, Tuğrul; **Selçuklulardan Osmanlı'ya Bu Toprakların 1000 Yıllık Öyküsü**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2016.

KİSSİNGER, Henry; **Diplomasi Tarihi**, (çev.İbrahim Kurt), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

KİSTER, M.J.; **İlk Dönem İslâm Tarihi Üzerine**, (çev.Ali Aksu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.

KİTAPÇI, Zekeriya; **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, Yedikubbe Yayınları, İstanbul, 2015.

KOCA, Salim; **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2012.

_____ ; **Türk Kültürünün Temelleri**, Berikan Yayınları, Ankara, 2016.

KOYUNCU, Mevlüt; **İkinci Hz. Ömer (Ömer b. Abdülaziz)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

KÖKER, Levent-Mehmet Ali AĞAOĞULLARI; **Tanrı Devletinden Kral Devlete**, İmge Yayınları, Ankara, 1991.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ ; **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008.

KÖYMEN, M. Altay; **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, (5.bsk), Ankara, 2011.

_____ ; **Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1951

_____ ; **Selçuklu Kaynaklarına Dair Araştırma**, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

- _____ ; **Türk Tarihinde Araştırma Metodu**, Berikan Yayınları, Ankara, 2012.
- KURBAN, İklil; **Yaşlı Tarihin Yankısı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- KURPALIDİS, G.M.; **Büyük Selçuklu Devletinin idari, sosyal ve ekonomik Tarihi**,(çev.İlyas Kamalov), (2.bsk), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- KURT, Yılmaz; **Osmanlı Paleografyası ve Osmanlı Diplomatikası**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2012.
- KÜSKÜ, Sema Gündüz; **Osmanlı Mimarisinin Anadolu Selçuklu Geleneği**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; **Osmanlı Belgelerinin Dili**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul,1994.
- JORGA, Nicolae; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (çev.Kemal Beydili), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- LAMARTİNE Alphonse De; **Osmanlı Tarihi I.**, (çev.Serhat Bayram), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- LAPİDUS, İra M.; **İslâm Toplulukları Tarihi**,(çev.Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- LEONTYEV, Konstantin Nikolayeviç; **Diplomatik Mektuplar, Notlar, Raporlar**,(çev.Mais Alizade), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.
- LEWİS, Bernard; **Orta Doğu Tarihi**, (çev.Çağdaş Sümer), Arkadaş Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- _____ ; **İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti**, (çev.Ömer Binpınar), Bilge-Sanat-Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- _____ ; **Uygarlık Tarihinde Araplar**, (çev.Hakkı Dursun Yıldız), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____ ; **İslâm Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti**, (çev.Hamdi Aktaş), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1997.
- LİNDER, Rudi Paul; **Osmanlı Tarihi Öncesi**, (çev.Ayda Aral), Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- LİNGS, Martin; **Hız Muhammedin Hayatı**, (çev.Nazile Şişman), İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.
- LOWRY, Heath W.; **Erken Dönem Osmanlı Devlet Yapısı**,(çev.Kıvanç TANRIYAR), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- LUKUDA, Chiristoph Wilhelm; **Türklerde Din ve Devlet**, (çev.Türkîş Noyan), Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- LUNDE, Paul; **Dünden Bugüne İslâm Dünyası**, (çev.İmge Tan), Alfa Yayınları, İstanbul, 2011

- LUTFULLAH, Müneccimbaşı Ahmed; **Cami'üd Düvael**, (hızr.Ahmet Ağırakça), Akdem Yayınları, İstanbul, 2014.
- MAHMUT, Ahmed b.; **Selçuknâme**, (hızr.Erdoğan Merçil), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- MANTRAN, Robert; **Osmanlı İmparatorluk Tarihi**, (çev.Server Tanilli), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- MARGOLİOUTH, D.S.; **İslâmiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkisi**, (çev.Suat Ertüzüm), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- MAVERDÎ, Ebu'l Hasan Habib; **El-Ahkâmü's-Sultaniye**, (çev.Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul, 2014.
- MCCARLY, Justin; **Osmanlı Türkleri**, (çev.Timur Demirtaş), Tarih-Kuram Yayınları, İstanbul, 2015.
- MERÇİL, Erdoğan; **Afganistan ve Hindistan'da bir Türk Devleti(Gazneliler)**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____ ; **Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- _____ -Ali SEVİM; **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- _____ ; **Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- MEVDÛDÎ, Ebu Alâ; **Selçuklular Tarihi**, (tercAli Genceli), Bilgi Yayınları, Ankara,1998.
- MEZ, Adem; **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- MORSON, Henry; **Eski Toplum**, (çev.Ünsal Oskay), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2015.
- MUHAMMED, Mevlana Şah; **İslâm Tarihi**, (çev.Ali Yılmaz), Toker Yayınları, İstanbul, 1996.
- MUSLU, Cihan Yüksel; **İslâm Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet (Osmanlılar ve Memlûkler)**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2016.
- NARŞAHÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer; **Tarih-i Buhara**, (çev.Erhan Göksu), TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- NEDKOV, Baris; **Osmanuturka Diplomatika Paleografiya**, Sofya, 1972.
- NEŞRÎ, Mehmet; **Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi**, (hızr.Necdet Öztürk), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- NİDELİ Kadı Ahmed; **el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Hâlik**, (çev.Ali Ertuğrul) TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- NİYAZ, Mehmet; **Türk-İslâm Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

NİZAMÜLMÜLK; **Siyasetnâme**, (çev.Mehmet Taha Ayar), Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

NORDOU, Max; **Tarih Felsefesi**, (çev.Nedime Şimşek), Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2012.

NUMANİ, Allame Şibli; **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, (çev.Talip Yaşar Alp), Mahya Yayınları, İstanbul, 2015.

OCAK, Ahmet Yaşar; **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm Ayak İzleri,(Selçuklular Dönemi)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ ; **Türkler, Türkiye ve İslâm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ ; **Yeniçağ Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak izleri, (Osmanlılar Dönemi)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖGEL, Bahaeddin; **İslâm Öncesi Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

_____ ; **Türklerde Hâkimiyet ve Devlet Anlayışı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖĞMÜŞ, Harun; **Cahiliyye Döneminde Araplar**, İz Yayınları, İstanbul, 2015.

OĞUZOĞLU, Yusuf; **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul, 2015.

ORUÇ BEY; **Oruç Bey Tarihi**, (hzr.Necdet Öztürk), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

ORTAYLI, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, Akım Yayınları, İstanbul, 2012.

_____ ; **Osmanlı'da Millet ve Diplomasi**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ ; **Türkiye Teşkilat Tarihi ve İdare Teşkilatı**, Cedid Yayınları, Ankara, 2015.

ÖZAKPINAR, Yılmaz; **İslâm Medeniyetinde Türk Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.

ÖZÇELİK, Nazmi; **İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

ÖZDAL, Ahmet N.; **Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖZDEMİR, Ahmet; **Moğol İstilasası**, İz Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman G.; "İlhanlı Devrine Ait bir Anonim Münşeât Mecmûası," **Beleten Dergisi**, S.XIII, Ankara, 2000.

_____ ; **Selçuklular**, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.

ÖZKAN, Mustafa; **Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi**, Araştırma Yayınları, İstanbul, 2012.

ÖZTUNA, Yılmaz; **Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

ÖZTÜRK, Necdet; **14. ve 15. Asırda Osmanlı Kültür Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

ÖZTÜRK, Said; **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi**, Osav Yayınları, İstanbul, 2014.

PALABIYIK, Hanifi; **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devletinin Devlet ve Saray Teşkilatı**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.

PAŞAZADE, Aşık; **Tevarih-i Al-i Osman**, (hızr.Kemal Yavuz), Gökkube Yayınları, İstanbul, 2015.

PEAACOK, A.C.S.; **Selçuklu Devletinin Kuruluşu**, (çev.Zeynep Ergin), Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

PİTCHE, Donald Edgar; **Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası**, (çev.Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

PİYADEOĞLU, Cihan; **Güneş Ülkesi Horasan, (Selçuklar Dönemi)**, Bilge-Kültür-Sanat yayınları, İstanbul, 2012.

REFİK, Ahmet; **Osmanoğulları, (Kuruluş)**, Hitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.

REYCMAN, Jan-Ananiasz ZAJACZKOWSKI; **Osmanlı-Türk Diplomatası El-Kitabı**, (çev.Mehmet Fethi Atay), O.A.D.B. Yayınları, İstanbul, 1993.

RIZA, Reşid; **Hilâfet**, (hızr.Mehmet Çelen), Mana Yayınları, İstanbul, 2011.

RİCE, Tamara Talbot; **Anadolu Selçuklu Tarihi**, (çev.Tuna Taşlı), Nobel Yayınları, Ankara, 2015.

ROAF, Michael; **Mezopotamya ve Eski Yakınoğu**, (çev.Zülal Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

ROUX, Jean Paul; **Türklerin Tarihi**, (çev. Aykut Kazangil), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008.

_____ ; **Türklerin ve Moğolların Eski Dinleri**, (çev.Aykut Kazangil), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

RUSS, Jocqueline; **Avrupa Düşüncesinin Tarihi**, (çev.Özcan Doğan), Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2011.

SABEV, Orlin; **İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, (çev.Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

SAKİN, Orhan; **Osman Arşiv Belgelerini Okuma Klavuzu**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

SALLABİ, Ali Muhammed; **Abbasiler Dönemi Muratıblar Devleti**, (çev.Ayhan Ak), Ravza Yayınları, İstanbul, 2010.

_____ ; **III. Halife Hz. Osman'ın Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, (çev.Ayhan Ak), Ravza Yayınları, İstanbul, 2009.

_____ ; **Osmanlı Tarihinin Kuruluş, Yükseliş ve Çöküşü**, (çev.Cezayir Polat), Ravza Yayınları, İstanbul, 2011.

SARIÇAM, İbrahim; **Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı**, İsam Yayınları, Ankara, 2014.

- SEVİNÇ, Necdet; **Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007.
- SİVASİ, Şemseddin; **Dört Büyük Halife**, Saadet Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2010.
- SMİTH, Adam; **Ulusların Zenginliği**, (çev.Hasan Ali Yücel), Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- SPULER, Bertold; **İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)**, (çev.Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- STİERLİN, Henri; **İmanın ve İktidarın Hizmetinde İslâm İmarı**, (çev.Ali Berktaş), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- STRANGE, Guy Le; **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, (çev.Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- SURUÇ, Salih; **Peygamberimizin Hayatı**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2010.
- SÜMER, Faruk, **Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler**, Türk Dünyası Araştırma Yayınları, Ankara, 1967.
- ŞAHİN, Mustafa; "Büyük Selçuklu Devleti Veziri Nizâmül-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü", **History Studies Special Issue on Balkan Wars Dergisi**, S.V, Tokat, 2013.
- ŞULUL, Kasım; **İslâm Düşünce Tarihi Tasavvuru**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- TAHİLİ, Server; **Uygarlık Tarihi**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2015.
- TANERİ, Aydın; **Dün-Bugün Türk Devlet Geleneği**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- TAŞIĞIL, Ahmet; **Kök-Tengrinin Çocukları**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- TAŞYÜREK, Muzaffer; **Osmanlı İmparatorluğu**, Düşün Yayınları, İstanbul, 2014.
- TEKİNOĞLU, Hüseyin; **İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılar**, Kamer Yayınları, İstanbul, 2015.
- TERZİ, Mehmet Akif; **Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- TEVFİK, Mehmet; **Usûl-i İnşâ ve Kitâbet**, Artin Asudurya Şirket-i Mûnettibiye Matbaası, İstanbul, 1980.
- TEZ, Zeki; **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008.
- TİMUR, Taner; **Osmanlı Kimliği**, İmge Yayınları, Ankara, 2010.
- TONGA, Aydın; **Kabile Gücünden Din Önderliğine Yükselişin Üyküsü Emeviler**, Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.
- TOGAN, A. Zeki Velidi; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1981.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi-Yavuz UNAT; **Bilim Tarihi**, Pegem Yayınları, Ankara, 2016.

TUNCER, Hüner; **Osmanlı Diplomasisi ve Seferatnameler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.

TURAN, Namık Sinan; **İmparatorluk ve Diplomasi**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

TURAN, Şerafettin; **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınları, Ankara, 2014.

TURAN, Osman; **Tarihi Akış İçinde Din ve Medeniyet**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

_____ ; **Türk Cihan Hâkimiyet Mefkûresi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

_____ ; **Selçuklular ve İslâmiyet**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

_____ ; **Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.

_____ ; **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

_____ ; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

_____ ; **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK Yayınları, Ankara, 1958.

TOLAMAK, İsmail; **Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2002.

TÜLLÜCE, Adem; **Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

UĞUREL Talha-Cansu Canan ÖZGEN; **Selçuklu Şifreleri**, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul, 2017.

UMAR, Bilge; **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İnkılab Yayınları, İstanbul, 2016.

ULUÇAY, M. Çağatay; **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

URFALI MATEOS; **Vekayi-nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (çev. Hrant D.Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara, 2000.

USTA, Aydın; **Türklerin İslâmlaşma Serüveni**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013.

UTBİ, Muhammed b. Abdülcebbar, **Tarih-i Yemini**, (çev. Ebu Şems Nasır b. Zafer), Tahran, 1975.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

_____ ; **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

_____ ; **Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

- _____ ; **Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler Mülâhazalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÜÇOK, Bahriye; **Emeviler-Abbasiler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- ÜNAL, M. Ali; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Yayınevi Yayınları, Isparta, 2015.
- ÜNLÜ, Nuri; **İslâm Tarihi II.**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- VASSAF, Gündüz; **Medeniyet, Kültür, Sanat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- VATANDAŞ, Celaleddin; **İslâm Peygamberi**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2009.
- WİTEK, Paul; **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, (çev.Fatmagül Berktaş), Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.
- YAĞLI, Ali Rıza; **Timür Tüzükatı**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- YAVUZ, Hulusi; **Osmanlı Devleti ve İslâmiyeti**, İz Yayınları, İstanbul, 1991.
- YAZICI, Nesimi; **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- YAZICIZADE, Ali; **Tevârih-i Al-i Selçuk**, (derl.Abdullah Bakır), Camlıca Yayınları, İstanbul, 2010.
- YEŞİLYURT, Şahin; **Din ve Ekonomi Bağlamında İslâm Maliye Tarihi ve Sistemi**, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.
- YILDIRIM, İbrahim; **Osmanlı Devletinde Elçi Kabulleri**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2014.
- YILMAZ, Asaf Atalay; **Dinler Tarihi**, Alter Yayınları, İstanbul, 2010.
- YILMAZ, Metin; **İslâm Kitâbet Dairesinin Doğuşu**, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1998.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya; **İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi I.**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____ ; **Ortaçağ Müslüman Coğrafyasından Seçmeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- _____ ; **Ortaçağ Müslüman Coğrafyasından Seçmeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- YUNAKLI, Abdulkadir; **İlhanlı Tarihi**, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- _____ ; “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesiri”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi**, Erzincan 1995, S.VI,

ZABAİDA, Sami; **İslâm, Halk ve Devlet**, (çev.Sami Oğuz), İletişim Yayınları, İstanbul,1994.

ZEYDAN, Corci; **İslâm Toplulukları Tarihi**, (çev.Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ ; **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, (çev.Nejdet Gök), İletişim Yayınları,(C.I, II), İstanbul, 2016.

ZORLU, Çığır Doğu; **Türk Devletleri Tarihi**, Kemer Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖZGEÇMİŞ

1. Adı Soyadı : Tanju Ateş

İletişim Bilgileri

Adres : Atatürk Mahallesi, Kervan Sokak, Karaaslan

Apartman, 4/6, Ankara/ Sincan

Telefon : 05379182611

Mail : tanjjuu_21@hotmail.com

2. Doğum Tarihi : 01.09.1989, Diyarbakır

3. Unvanı : Öğrenci

4. Öğrenim Durumu : Yüksek Lisans

Derece	Alan	Lise/Üniversite	Yıl
Lise	Sözel	Ali Gaffar Okan Lisesi	2009
Lisans	Tarih	Dicle Üniversitesi	2013
Yüksek Lisans	Tarih	Necmettin Erbakan	2017

5. Bildiği Diller : Arapça ve Farsça

6. Yayınlanan Makaleler : Tuğrul Bey'in Bağdat Seferleri, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2011).

7.Seminer ve Konferanslar: Tarih İlim midir Bilim midir, Tarih Felsefesinin Faydaları, Mehmet Ali Paşa İsyanının Nedenleri ve Sonuçları,